

TANULMÁNYOK

TÁJHASZNÁLAT ÉS ANTROPOGÉN TÁJFORMÁLÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

FRISNYÁK SÁNDOR

Landscape use and anthropogenic landscape transformation in the Carpathian Basin before the Hungarian conquest

The Carpathian Basin has been an area inhabited partially and temporarily since the appearance of prehistoric humans, and continuously from the Neolithic (6000–4400 BC). The Carpathian basin is an area of contact with external influence systems, which – from the Neolithic – has been a centre for hosting, releasing, and forwarding various ethnicities and cultural currents received from outside. The volume and method of using the landscape and the natural resources has been influenced and formed by the results of internal development as well as by peoples and innovations received from outside. At the time of the Hungarian conquest (895–900), the Carpathian Basin was no longer untouched as a landscape, as it showed traces of anthropogenic land transformation. During the Migration Period (5–9 centuries), the cultural landscapes significantly deteriorated, and then, during the dry climate period from 750 to the middle/end of the 9th century, these were almost completely destroyed. The study – using a historical-geographical approach – summarizes the development and change-process of landscape and natural resource usage from the appearance of prehistoric humans to the Hungarian conquest.

Bevezetés

A Magyarországról és egyes tájegységeiről írt földrajzi művekben visszatérő megállapítás, hogy a Kárpát-medence a honfoglalás korában (895–900) már nem volt teljesen nyerstáj, magán viselte az antropogén tájalakítás jegyeit (*Prinz, Teleki é.n. /1938/, Bulla, Mendöl 1947*). Az 1970–1980-as években a történeti földrajz geográfus kutatói az előbbi megállapításhoz azt is hozzáfűzik, hogy a népvándorlás korában (5–9. század), majd a 750-es évektől a 9. század közepéig-végéig terjedő száraz klímaszakasz idején a korábbi kultúrtájak és a települések nagyrészt megsemmisültek, lakói elpusztultak vagy elmenekültek (*Somogyi 1984, 1988*). A Kárpát-medencében (= 325 000 km²) közvetlenül a honfoglalás előtt kb. 150–300 ezren éltek. A népsűrűség 0,46–0,92 fő/km², a kedvezőbb életföldrajzi feltételeket nyújtó sík- és dombvidékekre számolva 0,7–1,4 fő/km² lehetett. Az ilyen alacsony népsűrűség mellett a régi kultúrtájak többsége nem volt fenntartható (*Frisnyák 2000*).

A kultúrtáj emberi munkával átalakított és folyamatosan használt természeti táj. Kialakítása nem egyszeri feladat, az egymást követő nemzedékek munkájának eredménye. A klímaváltozás és a háborús pusztítások miatt a művelés nélkül maradt kultúrtájelemek visszatermesztésedtek (*Frisnyák 1990*). A magyar honfoglalás után, a Kárpát-medence humanizációja és gazdasági birtokbavétele a

kultúrtáj-teremtés teljesen új korszakát jelenti, amelybe szervesen betagozódtak az aszályos klímaperiódust átvészelő szlávok kisebb kultúrtáj-szigetei.

Rövid tanulmányomban a honfoglalást megelőző korok táj- (természeti erőforrás-) használatát és az antropogén tájformálást foglalom össze, az *élelemszerző és az élelemtermelő gazdálkodás* időszakára különítve, az *általánosítható jelenségeket ismertetve*, mellőzve az egyes korokat tagoló, egymást követő vagy egymás mellett létező régészeti kultúrák jellemzését.

Élelemszerző gazdálkodás

A táj- (természeti erőforrás-) használata az ember megjelenésével, a Kárpát-medencében a paleolitikumban (őskőkor) kezdődött. A paleolitikum, az emberiség őstörténetének leghosszabb időszaka a jégkorszakkal, a pleisztocénnal esik egybe. A pleisztocén 2,5 millió évvel ezelőtt kezdődött és Kr. e. 8200-ig tartott, majd ez követte a geológiai jelenkorban (holocén) Kr. e. 6000-ig a mezolitikum, az átmeneti kőkor.

A Kárpát-medence első lakói, a vértesszőlősi előemberek 350–400 ezer évvel ezelőtt, a régészeti korbeosztás szerint az alsó-paleolitikumban jelentek meg a Gerecse-hegység déli oldalán, kedvező lokális és mikroregionális környezetben. Feltárt telephelyük, egy kiszáradt mésztufa medence őskörnyezeti adottságai (az erdős hegység és a füves síkság érintkezési sávja, a vízközeli élőhelyek állati és növényi eredetű táplálékforrásai) kedvező életföldrajzi feltételeket biztosítottak az élelemgyűjtő közösség számára. A szerszámkészítés nyersanyagát, a kova- és kvarc-kavicsokat a közeli vízfolyás (Által-ér) hordalékából gyűjtötték és dolgozták fel.

Vértesszőlős térsége hosszú ideig lakott hely volt: az elpusztult őstelepések után, több ezer, esetleg több tízezer év elteltével a kis forrásmedencében és szomszédságában ismét megtelepedtek emberi közösségek (Kovács 2002, Visy 2003).

A vértesszőlősi ősembertől a paleolitikum végéig az archeológusok több korszakot különítenek el, megjelenítve az emberi jelenlét egymástól nagy távolságra lévő mikro- és mezoregióit (pl. Buda, Érd, Tata és környéke, Bükk-hegység /Szeleta-, Subalyuk- és Istállóskői-barlang/, alföldperemi süllyedék medencék stb.) és azok őskörnyezeti sajátosságait (1–2. ábra).

A jégkorszak vége, a kései őskor (felső paleolit) 30 000 esztendeje a *vadász-társadalmak* virágkora volt. Az éghajlat változás következtében a Kárpátokban és a Kárpátok külső oldalán nagy tundraövezet, a medencerendszerben tajga, tajgás-sztyepp alakult. Az Alföld és a Kárpátok hegyvidéki régiója között az Északi-középhegység és medencesor felszínalaktani és éghajlati szempontból átmeneti (szubkárpati) terület. A középhegységet tagoló teraszos folyóvölgyek (a Duna-kanyar, Zagyva, Tarna, Sajó, Hernád és a Bodrog eredőfolyói) elsődleges *migrációs zónának* tekinthetők, mert rajtuk keresztül vonultak a rénszarvascsordák a nyári és téli legelőt jelentő tundra és tajga között. A folyóvölgyekhez kapcsolódó erdőszültebb *zöld folyosókban* telepedtek le a rénszarvascsordák évszakos, területváltó migrációját követő vadász közösségek (Kertész, Sümeği 1999).

1. ábra.
A Szeleta-
barlang
(Fotó:
Frisnyák S.,
1959)

2. ábra. Az Istállóskői-barlang
(képeslap az 1960-as évekből)

A felső paleolit és a középső kőkori vadász, halász és gyűjtögető életmódot folytató népesség életfenntartó tevékenységét, időszakos megtelepedését az életföldrajzi feltételek alapvetően befolyásolták. Kertész Róbert a Jászságban folytatott komplex régészeti és öskörnyezeti kutatásai alapján nem csak a mikrorégió pleisztocén végi és kora holocén őstörténetét rekonstruálta, az Alföld egészére alkalmazható modellt is alkotott (Kertész 1996). A modell szerint a Jászságban élt vadászközösségek időszakosan használt telephelyei az eltérő ökológiai területek érintkezési vonalán, a határfelületek árvízmentes térszínein alakultak ki. A Jászság északi része hordalékkúp-

síkság, melyet délről a Tiszaig terjedő ártér (a dél-jászsági süllyedék) határol. A hordalékkúp-síkság területén a vadásztelepek az Ős-Zagyva (Székes-ér) és egyéb folyó- és morotvpartokon helyezkedtek el, hasznosítva mindkét tájtípus, a folyóvízi ártér és az ármentes térszín táplálékforrásait. A dél-jászsági ártérövezetben, egy

20 km hosszú és 5 km széles területen a vízfolyások, holtágak és mocsarak környezetében az árvízmentes pleisztocén homokszigetek peremén alakultak ki a 10–17 méter átmérőjű, időszakosan használt lakófolatok.

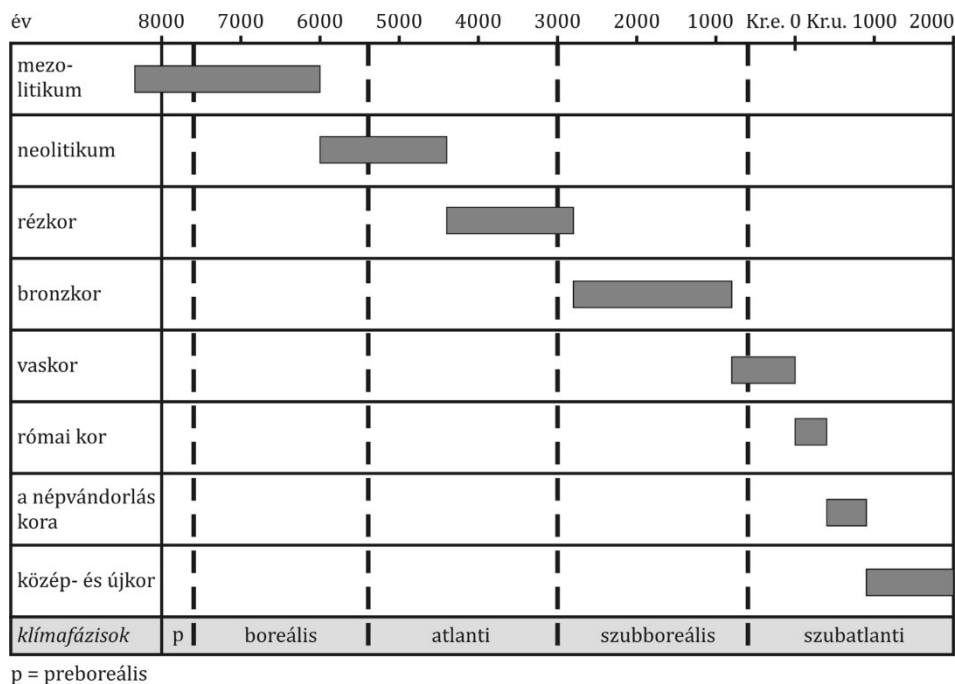
A hisztogeográfia szerint a *határfelületek* a társadalmi-gazdasági folyamatok energikus sávjai, nemcsak az őstársadalmak idején, a történelmi korok térszerkezet-formálásában és a tájkapcsolatokban is releváns tényezők voltak.

A felső paleolit és mezolit kori népek szerszám-nyersanyagait (kova-, tűzkő, hidro- és limnokvarcit, obszidián stb.) a Dunántúli- és az Északi-középhegység területéről szerezték be. A zempléni vulkán sor peremén a felső paleolitikumtól a bronzkor közepéig működtek kovabánya- és szerszámkészítő telepek. A bodrogkeresztúri és arcai obszidián és kvarcit a cserekereskedelem révén kb. 500 km sugarú körben terjedt el. Őskőkori kovabányák és műhelyek működtek a Bükk-hegység keleti peremén, a miskolci Avas több pontján is (Ringer 1993, 2003, Visy 2003). A Zempléni-hegység és a Bükk kovabányászata és feldolgozása nem volt folyamatos, a megszakítottság időterjedelme több száz év is lehetett. A pontszerűen elhelyezkedő kis fejtőgödörök és műhelytelepek alapvetően nem formálták át mikrokörnyezetük természeti képét.

Az őskőkor (paleolitikum) és az átmeneti kőkor (mezolitikum) népe életfenntartó (élelemszerző) tevékenységével nem avatkozott bele a természeti folyamatok fejlődésébe, nem okozott maradandó változást a természeti környezetben (Somogyi 1971, 1988). A pleisztocén végén, a geológiai jelenkorban (holocén) a korábban halász-vadász-gyűjtögető népesség fokozatosan áttért az élelemtermelő gazdálkodásra, és ennek előfeltételeként megkezdte természeti környezetének átalakítását.

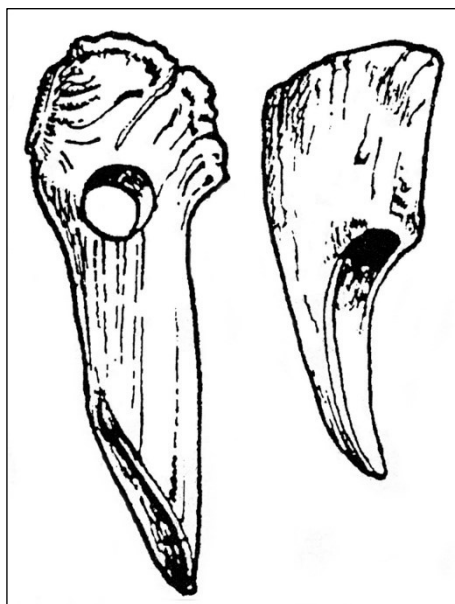
Élelemtermelő gazdálkodás

(1) A Kárpát-medence őstörténetének következő korszaka, a *neolitikum* (Kr.e. 6000–4400) alapvető változást jelent az ember és a természeti környezet kapcsolatában. Az újkőkorból *életmódváltás történt*: a természeti gazdálkodást, az élelemgyűjtő életfenntartási rendszert felváltotta az élelemtermelő gazdálkodás, a földművelés és állattenyésztés (3. ábra). A korábban állandó helyváltoztatásra kényszerült élelemszerző közösségek *letelepedtek és természetátalakító tevékenységükkel kialakították gazdálkodási területet*. Az erdős és erdőssztyepp ökoszisztémában kis kiterjedésű *kultúrtáj-szigetek* (izolátumok) létesültek, állandó telephelyekkel. A változásfolyamatban a tudatosságot (természetismeretet) igénylő *alkalmazkodás* és a *tájformálás*, az erdő és a gyepterminációja jellemző. A természettörténeti kutatások szerint az erdőirtás többféle módszerét, elsősorban az égetést alkalmazták. Az égetéses erdőirtással keletkező felületet agancskapával, kőkapával és ásóval könnyebben tudták megmunkálni, mint a gyepterminációt feltörni (4. ábra).

3. ábra. A holocén klímafázisai és régészeti-történelmi korszakai a Kárpát-medencében (szerk.: Frisnyák S., rajzolta: Bancsi P.)

A régészek által feltárt újkőkori telephelyek topográfiai vizsgálatai azt tanúsítják, hogy az emberek elsősorban az alföldi árterek peremövezetében, kisebb mértékben a dombsági és alacsony középhegységi tájak teraszos völgyeiben alakították ki életterüket. A Kárpát-medence területének felét (51%) a 200 méternél alacsonyabb síkságok foglalják el. Az alföldeket tagoló, a geomorfológiai vizsgálatok szerint 38 500 km²-t kitevő folyóvízi árterek képezték a kor emberének legfontosabb gazdálkodási területét.

4. sz. ábra. Újkőkori agancskapa (Medzihradzsky Zs. nyomán, 1996)

Az árterek amfibikus jellegűek, két részre különülnek, az alacsony árterek állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított és a magas árterek időszakosan elöntött területeire. Az ártérövezetben az árvízmentes térszíneket, a mederpartokon kialakult folyóhátakat és a kisebb-nagyobb homokszigeteket, az ún. gorondokat, laponyagokat szállták meg. A két alföldi tájtípus, az alluviális ártérövezet és az ármentes löszös és futóhomokos hordalékkúp-síkságok határán, a magasabb térszín peremzónája jelentős telepítővonal volt, nem csak a neolitikumban, a későbbi korokban is (*Frisnyák, Csüllög, Tamás 2017*). A művelt földek az ármentes parti hátakon és homokszigeteken, az időszakosan elöntött magasártéri területeken és a löszös síkságokon alakultak ki. Az állattenyésztők a természetes takarmánybázisnak tekinthető ártéri gyepföldeket, lápokot, mocsarakat és mocsári erdőket, árvizek idején az ármentes hordalékkúp-síkságok lösz- és homokpusztáit hasznosították. A természet-(környezet-) használat vázolt modellje alapvetően a későbbi korokra is átöröklődött. A Kárpáti-hegységkeret, a Nyírség futóhomokos hordalékkúp-síksága, a Duna–Tisza közti Homokhátság és a Deliblati-homokpuszta öskörnyezeti adottságai nem feleltek meg a neolitikor gazdálkodási rendszerének, így azok túlnyomórészt lakatlanok maradtak (*Sümegei, Kertész 1998*).

A váltógazdálkodást folytató neolit kori népesség búza, árpa, köles, továbbá lencse, len és kender termesztésével, valamint juh-, kecske-, szarvasmarha- és sertésenyésztéssel foglalkozott. Az élelemtermelő tevékenységgel *az egységnyi földterület népességeltartó ereje* – az előző halász-vadász-gyűjtögető életmódhoz képest – megközelítően *ötvenszeresére nőtt* (*Raczky 2004*). A komplex agrár-gazdálkodás mellett jelentős volt a kovabányászat, a csiszolt kőszköz-készítés, az agyagművesség, a fonás, szövés és bőrfeldolgozás is. A kovabányák közül a régészetileg legjobban feltárt sümegei Mogyorósdomb fejtőgödreiből a középső neolitikumtól a késő rézkorig (kb. 1500 év alatt) mintegy 30 000 tonna kovát termeltek ki (*5–6. ábra*).

5. ábra.
A sümegei
kovabánya
fejtőgödre
(Fotó:
Frisnyák S.,
2014)

A bányászat tájképmódosító hatása ekkor még nem jelentős, a bánya- és műhelytelepek azonban elkülönültek a földművelést és állattenyésztést folytató népesség – a neolitikumra jellemző – lakódombjaitól. Az első telkek (lakódombok) a Tiszántúlon alakultak ki (pl. a hódmezővárosi Kőkénydomb, a szegvári Tüzköves és a vésztői Mágori-halom), de más tájegységeken is elterjedt. A lakóházak és az élelemtároló építmények nyersanyagát, az agyagot, a nádat és a fát az árterek szolgáltatták.

6. ábra. A sümegi kovabányában használt kő- és agancsszerszámok (MÁFI nyomán)

A Kárpát-medencében kialakult éleletermelő gazdálkodás alapvetően két tényező együttes hatásának: a *klimaváltozásnak* és a kívülről érkező *etnikai és kulturális áramlatnak* tulajdonítható.

A pleisztocén (jégkorszak) végén az éghajlat fokozatosan melegebbé vált: a Kr.e. 6000–5300 között kezdődő atlanti- (tölgy-) fázis alatt a Kárpát-medence évi középhőmérséklete 2–3 °C-kal magasabb lehetett a jelenleginél. A meleg, kiegyenlített klíma kedvezően hatott az erdőfejlődésre és a mediterrán, ill. szubmediterrán fajok bevándorlására (Gábris 2000, Medzihradszky, Járainé 1996, Somogyi 1997).

A Kárpát-medence természetföldrajzi (agroökológiai) feltételrendszere tette lehetővé a növények és állatok domesztikációs magterületéből, a termékeny félhold régiójából kiáramló éleletermelő népesség és kultúra befogadását. A neolitikáció vagyis az éleletermelő gazdálkodás a Kárpát-medence központi területein, a síksági és dombvidéki tájakon terjedt el.

A betelepülő népcsoportok csak a tevékenységükre alkalmas helyeken települtek meg. A szubkárpati éghajlattal és növényzeti hatásokkal jellemezhető

Északi-középhegység, mint *agroökológiai barrier* kb. 1000 évre megállította az élelemtermelő gazdálkodás térfoglalását. Így a hegységkeret lakóinak életforma váltása nagy időbeli különbséggel valósult meg.

A Kárpát-medence *másodlagos kisugárzó centrumként* – a további fejlődés alapját képező – *új gazdálkodási típust közvetítette* Közép- és Nyugat-Európa tájegységei felé (*Kertész, Sümegei* 1999, 1999a, *Kovács* 2002, *Sümegei* 2017, *Sümegei, Kertész* 1998).

(2) A rézkorban (Kr.e. 4400–2800) a táj- (természeti erőforrás-) használat jelentősen átalakult: a gazdálkodás szerkezetében a korábban meghatározó jelentőségű földművelés fokozatosan csökkent, a nagyállattartó pásztorkodás került túlsúlyba. A változás folyamatban ismét két hatótényező érvényesült, egyrészt a holocén klíma optimumát felváltó *hűvös-nedves éghajlati időszak*, a szubboreális (bükk-) fázis, másrészt a *keleti sztyeppékről bevándorló népesség állattartó életmódja*.

Az éghajlatváltozás a természeti környezet átalakulását hozta magával. A korábbinál több csapadék, a folyók vízhozam-növekedése, a magasabb talajvízállás, a láp- és mocsárvilág terjeszkedése a neolitikus telepek egy részének elhagyására kényszerítette a népességet. A földművelők az ármentes térszíneket, a pásztorok – az előző korok gyakorlatát folytatva – a folyóvízi ártereket és annak peremzónáját használták. Később, az állatállomány növekedése a legelőföldek fokozatos kiterjesztését eredményezte. Tevékenységük a síksági tájakról a dombságok és a medenceválasztó középhegységek (pl. a Mátra, Bükk és a Zempléni-hegység) tölgyerdő területeire is kiterjedt.

A lokális földműves kultúra a rézkorban regionális jellegűvé vált, és a következő kultúrtörténeti szakaszban, a bronzkorban tovább növekedett (*Somogyi* 2000). A gazdasági szerkezetváltás a társadalom – egyelőre lokális jellegű – természet-átalakító munkájával kapcsolódott össze. A nomád életmód térnyerése és a földművelők telephelyváltása a folyamatosságot jelentő tell-telepek egy részének megszűnését eredményezte. A földműves falvak az ősi telepítő vonalak energikus pontjain, az ellenséges támadásoktól jobban védhető, folyóvizekkel, lápokkal és mocsarakkal körülvett mikrotérszíneken létesültek (*Kalicz* 1974). A Kárpáti-hegységkeret teraszos folyó- és patak völgyeiben is kialakultak agrártelepülések, a nyersanyagforrásokhoz kötődően bányász- és fémfeldolgozó műhelytelepek, maximum 300 m tengerszint feletti magasságig. A medencerendszer legnagyobb – teljesen feltárt – rézkori faluja és erődítménye a tiszalúci Sarkad-pusztán, a Danka-dombon épült és kb. 100–120 éven át volt lakott hely (*Vísy* 2003).

A neolitikumban megjelenő társadalmi munkamegosztás a rézkorban tovább erősödött és kialakult az agroökológiai adottságokhoz alkalmazkodó földrajzi munkamegosztás is. A gazdálkodás ágazati és területi elkülönülése mellett a földművesek kisebb mértékben továbbra is foglalkoztak állattenyésztéssel és az állattenyésztők földműveléssel. A két foglalkozáscsoport tagjai élelemtermelő tevékenységüket halászattal, vadászattal és gyűjtögetéssel egészítették ki.

A kelet-alpi, kárpáti és erdélyi nyersanyag lelőhelyek tették lehetővé a fém-művesség kialakulását. A rézolvasztás a nyersanyagforrás közelségében, a feldolgozás a távolabbi telephelyeken történt (pl. Zalavár). Az agrárium termény- és állatfeleslege, továbbá az obszidiánból és kovakőből készült használati eszközök, a réz- és aranytárgyak képezték a cserekereskedelem kialakulásának alapjait (Fülöp 1984). A vizes földek és az erdőségek struktúraformáló szerepe hatással lehetett a csereközpontok és az áramlási pályák kialakulására. A gazdasági javak áramlását elősegítette a négykerekű szekér elterjedése, a szarvasmarha vonóerejének felhasználása.

(3) A *bronzkor* (Kr.e. 2800–800) társadalmi-gazdasági folyamatait a több irányból és több időpontban érkező népek és kulturális áramlatok gyorsították vagy rövid időre lassították a belső fejlődést.

A Kárpát-medencei bronzkor népeinek települési formájában három alapcsoportot, s ezzel együtt három élelemtermelési típust különböztethetünk meg: a pásztorkodó népcsoportok ideiglenes telephelyeit, az állattartó-földművelő közösség rövid ideig használt telepeit és a váltógazdálkodásos földművelést folytató népek hosszú ideig lakott tell jellegű településeit (Kovács 1977, Medzihradzky, Járainé 1996).

A bronzkor népeinek élettere, az élelemtermelésre használt tájegységek (vagy tájegységrészek) összterülete az előző korszakhoz képest jelentősen növekedett. A környezethasználat kiterjesztése intenzív természetátalakító munkálatokkal történt, most már nem csak lokális, hanem regionális méretekben. A természetátalakítás elsősorban az erdőállomány csökkenésében (és azzal összefüggésben a talajképző folyamatok változásában), továbbá az agrogén felszínnek eróziós lepusztulásában nyilvánult meg. A magasabb szintű táj-, természeti erőforrás-használat az Alföldön és a Mezőföldön váltógazdálkodásos földműveléssel történt, a folyamatosságot jelző tell-telepek környezetében. Az Alföld tájai közül a futóhomokos hordalékkúp-síkságok, a Nyírség és a Duna-Tisza-közi homokhát-ság társadalmi igénybevétele alacsonyabb szinten állott. A Dunántúl dombsági és középhegységi tájain az állattartó és alárendelten földművelő tevékenységet is folytató népesség – a keleti régióktól elkülönülő módon – gyakori helyváltoztatással használta az ökológiai erőforrásokat. A Duna-völgy alluviális síksága sem maradt lakatlan, a folyó menti halászfalvak az ármentes mikrotérszíneken földet műveltek, az ártéri ligeterdőkben legeltettek. A magaspart energikusabb pontjain, a fontosabb révhelyek közelében erődített települések (földvárak) létesültek (pl. Százhalombatta). A sánccal és árokkal védett tell-telepek a védelmi szerepkör mellett a környező tájegység földműves-, forgalmi, kereskedelmi központjai és a fém-művesség helyszínei voltak.

A település- és gazdálkodási tér a Kárpáti-hegységkeret területére is behatolt, a folyóvölgyekben és a hegyláb felszíneken kb. 400 m magasságig tolta az emberi kultúra hatására kialakult erdős-sztyepp és a zárt erdő határvonalát (Sümegei 2017).

A hegységi régiókban a települések az ásványi nyersanyag források közelségében létesültek. Lakói a jellegadó bányászati tevékenységen kívül hegyi pásztorkodással foglalkoztak. A mezőgazdaság és a bányászat a bronzkorban is kő- és kovaeszközöket, agancsszerszámokat használt. A döntően felszín közeli nyersanyaglelőhelyek kiaknázása fejtőgödörökben történt, de helyenként, pl. a Tokaj-hegylajai Rátkán már földalatti bánya is működött, ahol a kaolintelepet festék- és agyagedénygyártás nyersanyagaként bányászták, szarvasagancsból készült szerszámokkal. A kelet-alpi övezet, a Kárpátok és Erdély ásványi nyersanyagait egyrészt a lelőhely közeli műhelyekben, nagyobb részt a kistáji centrumokban és a nagy fémműves központokban dolgozták fel. Az agrárium termékfeleslege, továbbá a fémművességre (is) specializálódó települések ásványi nyersanyag szükséglete a kereskedelmi úthálózat alapjait és a cserekereskedelem központjait teremtette meg. A régészeti lelőhelyek alapján feltételezhető, hogy a jelentősebb központok kialakulásában és fejlődésében a helyi és helyzeti energiák (összefoglalóan a tájenergiák) is érvényesültek.

A vázolt tájhasználati (gazdálkodási) formák alapján megállapítható, hogy a bronzkorban – a Kárpát-medence egészére jellemző társadalmi-gazdasági fejlődés ellenére – a tájegységek közötti különbségek jelentősek voltak és a későbbi korokban is fennmaradtak. A lakosság rézkorban megindult rétegződése tovább folytatódott (Kovács 1977, 2002, Sümegi 2017, Visy 2002).

Összegzésként megállapítható, hogy a Kárpát-medence bronzkori történetét az *intenzív termelőgazdálkodás, az iparszerű tevékenységek és a tell-telepek* jellemzik.

(4) A *vaskor* (Kr.e. 800 – 1. sz.) népességének település- és gazdálkodási tere az előző korszakhoz képest csökkent, viszont a tájhasználat (-művelés) hatékonysága – a vasból készült termelőeszközök elterjedésével – jelentősen növekedett. A termelés fejlődését, a társadalmi-gazdasági folyamatok változásait a keleti sztyeppékről és az alpi (európai) kultúrkörből érkező és az őslakó népséggel egybeolvadó népcsoportok indították el.

A Kr.e. 600 körül meginduló éghajlati változás, a szubatlanti klímaszakasz – a hőmérsékletet és a csapadékmennyiséget illetően – fokozatosan közelít a Kárpát-medence mai klímájához.

A keleti lovas-nomád pásztornépek a tevékenységük folytatásához legalkalmasabb alföldi mezo- és mikrorégiókat foglalták el, a Duna vonaláig. A nyugatról – több hullámban bevándorló – vasműves népek a Dunántúl, a Kisalföld és a szubkárpati középhegység területeit szállták meg. A tájhasználat a Duna vonalától keletre a területváltó pásztorkodással, alárendelten – a löszös hordalékkúpok területén – földműveléssel, nyugaton és északon kapás- és szántógazdálkodással, fejlett állattartással történt. A vas termelőeszközök széles körű használata alapvető változásokat idézett elő. A korábbi kő- és agancsszerszámokat felváltó vas-eszközök (ásó, kapa, a faekére szerelt vaspapucs stb.) révén a mezőgazdasági

termelés teljesen átalakult, hatékonysága ugrásszerűen emelkedett és hozzájárult a népesség életfeltételeinek javulásához.

A vasérc bányászata az Alpokalján, a Kárpátok és Erdély előző korokban is művelt érclelőhelyein koncentrált. A vasolvasztást a bányakörzetekben, a lelőhelyeken vagy azok közelségében végezték (7. ábra). A kovácsoló- és feldolgozó műhelyek a nyersanyagforrástól távol lévő fémműves központokban települtek. A vasolvasztás és a kapcsolódó további műveletek sok tűzifát igényeltek, így az erdőrégióban működő vaskohászati telephelyeken és az élelemtermelő (agrár-) régió vasműves központjai környékén folytatódtak az erdőirtások. A montánipar (bányászat és kohászat) fejlődését is a termelőeszköz-váltás tette lehetővé, ekkor terjedt el a bányászatra jellemző és jelképpé váló két vas-eszköz, a nyeles ék és a kalapács.

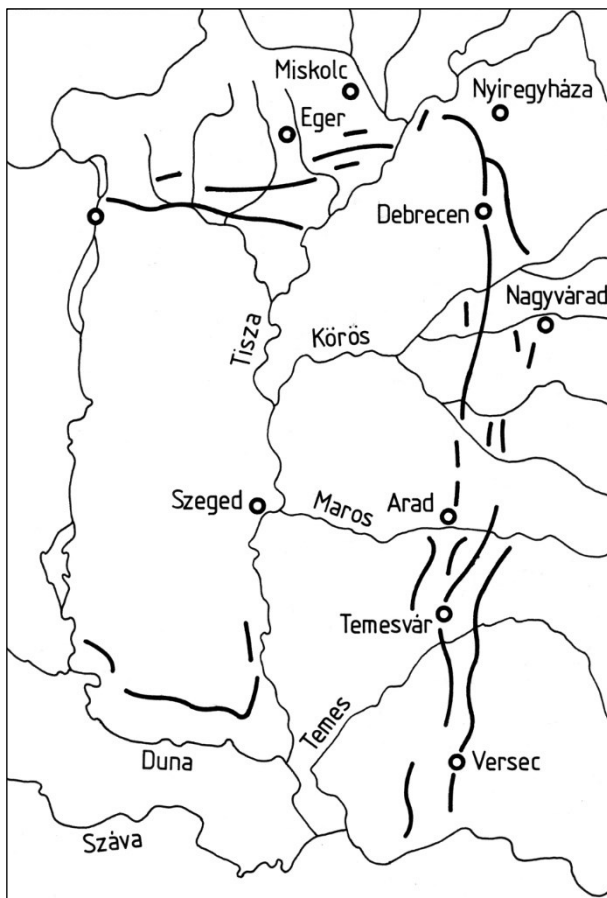

7. ábra. Vasműves telephely a bükkszentlászlói Nagysáncon
(Komáromy J. gyűjteményéből)

A korszak központi települései közül az áramlási pályák, érintkező vonalak és a folyami átkelőhelyek mentén nemcsak gazdasági, hatalmi és védelmi szerepkört is elláttak. A centrumhelyek formálódásában – az előző korokhoz hasonlóan – fontosak voltak az ősi telepítő vonalak, az eltérő természeti és termelés jellegű tájak határfelületei. A központi települések a tájhatáron, a medenceperemen vagy a nagyobb folyók (a Duna és mellékfolyói) magas partjain, a környezetelválasztó sávokban épültek, vagy átöröklődtek. A vaskori népek szállásterületén a Duna alföldi szakasza, mint térszerkezeti tengely (és határvonal) elkülönítette a keleti és nyugati kultúrkörből érkező népcsoportok eltérő fejlettségű település- és

gazdasági területeit. A folyó menti többfunkciós központok – a fémművesség, a fazekaskorongot használó kerámiaipar, az intenzívebb szántóművelés, kertgazdálkodás és katonai erő jelenléte révén – erőteljesebbé, az élelemtermelő perifériák kiszolgáltatottabbá váltak (Sümegei 2017). A Duna-völgy volt a Kárpát-medencei rendszer és a közép-európai nagytájakat összekötő (kulturaközvetítő) folyosó, energikus tájpontjain földvárakkal, központi településekkel.

(5) A Kárpát-medencei gazdasági tájhasználat és az antropogén tájalkítás regionális különbsége a római korban (1–4. század) érte el legmagasabb fokát. Az 1. század elején a Dráva–Száva köze, a Dunántúl és a Kisalföld déli fele (Pannonia), majd a 2. században Erdély (Dacia) – hódítás révén – a Római Birodalom határtartományaivá váltak. A medencei rendszer centruma, a keleti sztyeppékről bevándorolt népek szállásterülete a legelőváltó pásztorkodás régiójaként épült be a Kárpát-medence gazdasági térszerkezetébe. A határvonalat a Duna képezte, a Dévényi-szorostól a Kárpát-medence déli részéig, ahol a pannoniai és erdélyi határtartományok összekapcsolódtak. A Dunántúl dinamikus gazdaságfejlesztése a határvédelmi rendszer (a Duna menti limes) kiépítése révén indult meg és alapvetően átalakította a természeti környezetet. A Duna túlsó partján, az alföldi pásztornépek is törekedtek életterük kiterjesztésére. Az erdők irtásával növelték legelőföldjeiket. Szállásterületük védelmi rendszerét is kiépítették: az Alföld északi és keleti határhoz tartozó egy 1260 km-es 4–10 m széles árok- és 2 m magas sáncvonalat, a Csörsz-árkot (8. ábra).

8. ábra. A Csörsz-árk (Patay P. nyomán, 1969)

A nagytérsegeket jellemző társadalmi-gazdasági folyamatokat – a helyi erőforrásokra építve – a kívülről érkező hatásrendszerek alakították ki és működtették. Az emberi tevékenységek tájban megjelenő folyamatai a két nagyrégióban, a római provinciákban és a pásztorok szállásterületén (Barbarikum) eltérő módon és eredménnyel történt.

A határvédelmet szolgáló erődítményrendszer, a katonai táborok, városok és ezeket összekapcsoló úthálózat építése jelentős környezetátalakító munkát igényelt. A katonai objektumok és a városok kőből, fából és téglából épültek, s ezeket a nyersanyagokat erdőirtással, agyag- és kőbányászattal és tégláégetéssel teremtették elő. A provinciát behálózó hadi és kereskedelmi úthálózat is természetkövekből épült. A település és gazdálkodási tér (kultúrtáj) kialakítása, a természeti környezet társadalmi igénybevétele az eredeti vegetáció megváltoztatásával, a tereprendező és vízszabályozó munkálatokkal valósult meg. Az intenzíven átalakuló síksági és dombvidéki terek mellett a középhegységi erdős övezetek mérésékeltebb fejlődést tettek lehetővé, csak a megtelepedésre alkalmas folyó- és patak völgyekben létesültek kisebb kolóniák.

A vízszabályozások egyrészt a vizek kártételei ellen, másrészt a vizek hasznosítása érdekében történt, nem a helyi fejlődés eredménye, hanem egy meglévő – magas színvonalú – kultúra kiterjesztéseként értékelhető. A vízrendezések, pl. az őslápok és -mocsarak lecsapolása (Fertő-Hanság medence, a zalai Principális-völgy), a Császárvíz völgyzárógátja, víztárolója és árapasztó csatornája, a Kikeri-tó zsilipes gátja, a Balaton vízszintjét leszállító Sió-csatorna, Savaria (Szombathely) 28 km-es, magas vezetésű öntözőcsatornája (a Gyöngyös-patak), továbbá a Dráva-, Száva- és Kulpa-melléki vízügyi munkálatok a *termesztő- és lakófelületek növelését* szolgálták. Az Al-Duna hajózhatóvá tétele céljából a Kazán-szoros sziklafalába 120 km-es hajóvontató utat vájtak és a Vaskapu-szorosban 3 km hosszú és 75 m széles csatornát építettek. A nagyobb városokat felszíni és földalatti ivóvízcsatornának látták el, helyenként szennyvízelvezető csatornák is épültek (*Jhrig 1973*).

Az agrárium vezető ágazatának a szántóföldi termelést, a kertgazdálkodást, a szőlő- és gyümölcsstermesztést tekinthetjük, az állattartás és az erdőgazdálkodás alárendelt szerepet játszott. Az őslakosok és a betelepülők a kezdeti szakaszban a határőrtartomány belső élelmiszer szükségleteit elégítették ki, később Pannonia provincia gabonaexportálónak fejlődött. Dacia mezőgazdasági termelése csak az önellátást tudta biztosítani, a vasérc-, arany-, ezüst- és sóbányászataival kapcsolódott be a Római Birodalom gazdasági életébe. A Pannonföld jelentősebb városai körül fejlett élelemtermelő övezetek formálódtak, nagy majorságokkal. A farmgazdaságok mellett, azoktól térben eltávolodva az őslakók és a betelepülők parasztgazdasági működtek, kisebb termékfelvevő (piac-) központokhoz kapcsolódva. A szántóföldi kultúrnövények nagyobb választéka mellett a nagy- és kiscgazdaságokban jelentőssé vált a gyümölcsstermesztés, a szőlő- és borgazdaság. A Dráva–Száva közén a szőlőtermelés legjelentősebb helye a Fruska Gora volt,

a Dunántúlon a középhegységek déli fekvésű heglábfeluszínein alakultak ki a borvidékek (pl. Balatonfelvidék, Pécs, Szekszárd, Sopron és a Fertő-tó környéke, a Velencei- és a Budai-hegység peremövezete).

A korszak igen fejlett kézműipara, a fémek feldolgozása, a fegyvergyártás, a fazekas- és kerámiaipar, a börműves- és kőfaragó mesterség a sokfunkciós nagyvárosokban koncentrált. A felsorolt tevékenységek kiegészültek kulturális és egyéb központi szerepkörökkel, regionális és interregionális kereskedelemmel. A gazdasági javak áramlását a Duna, mint nemzetközi hajózási út vonal és a folyó mentén, továbbá a provincia nyugati határán, az alpi előtérben és a délnyugat-északkeleti irányban épült kereskedelmi utak bonyolították le (9. ábra).

9. ábra. Római kori útmaradvány Sopronban (fotó: Frisnyák S., 2010)

A Dunántúl táj- (erőforrás-) használata a római korban magas szintet ért el. A Duna vonalától északra és keletre – leszámítva Erdély területét – a nomád jellegű pásztorgazdaság környezethasználata alacsony fokon történt, nem érte el megelőző korszak színvonalát (Kovács 1977, Sümegei 2017, Székely, Bartha 1984, Visy 2003).

(6) A népvándorlás kora (5–9. század) ismét nagy változást jelent a Kárpát-medence népesség- és gazdaságtörténetében. A több irányból és több hullámban érkező népcsoportok területszerző akciói megsemmisítették – a gazdaságilag legyengülő – római provinciákat. A művelés nélkül maradt kultúrtájuk regenerálódtak, a medencerendszer nagy legelőinek részévé váltak. A kelet-európai

sztyeppékről érkező nomád vagy félnomád népek előző életterük biotóp szegény-sége (alacsony eltartó képessége) miatt keltek útra (Hoffmann 2004). A népvándorlás korában az erdős hegykoszorú által övezett erdős-sztyepp már antropogén hatás alatt állott, *a legelőterület további kiterjesztését a bükkerdő-határ nem tette lehetővé*. Így a Kárpát-medencét elfoglaló pásztornépek egy része tovább vándorolt, a megtelepültek – a helyi biotóphoz alkalmazkodva – folytatták tevékenységüket. A dombságok és alacsony középhegységek már az előző korokban megritkult tölgyerdő régióját legeltetéssel és makkoltatással hasznosították. Az alföldi és dombsági legelők egységnyi területre számított állattartó potenciálja (a nagyobb csapadékmennyiség és az árvízi elöntések miatt) kb. kétszer-háromszor nagyobb lehetett, mint a Szarmata-alföldé, ahonnan a betelepülők többsége érkezett.

Az 567/68-tól 804-ig itt élt avarok a 7. századig állattartással foglalkoztak, majd fokozatosan áttértek a földművelő-állattenyésztő életformára. Az avarok szállásterülete magában foglalta a Kisalföld, a Dunántúl, a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl, az Északi-középhegység és Erdély területét, *a Kárpát-medencében először gazdaságföldrajzi egységet alkotva*. A 750-es évektől felerősödő és a 9. században is folytatódó szárazság – egyéb hatótényezőkkel együtt – jelentősen hozzájárult az avar birodalom megsemmisüléséhez, a népesség, a kultúrtájak és az állatállomány pusztulásához.

A társadalom környezetátalakító munkájaként a Kárpát-medence erdősültsége az időszámítás kezdetétől a magyar honfoglalásig (895–1000) megközelítően 80–75%-ról 40–35%-ra csökkent.

Összegzés

A Kárpát-medence az ősember megjelenésétől részlegesen és időszakosan, a neolitikumtól folyamatosan lakott terület. A táj-, természetierőforrás-használat időben és térben változó volt: a nagyrégióon belül egyes tájegységek és lokális terek hosszabb-rövidebb ideig vagy mindvégig lakatlanok maradtak.

Az élelemtermelő területek döntő mértékben a folyami ártér és a bükkerdő határvonala között alakultak ki és többször átrendeződtek. Az erdős hegyvidék az ásványi nyersanyag lelőhelyek környezetében népesült be. A hegyvidéki völgyhálózatban megtelepült emberek a montánipari termelés mellett alárendelten hegyi pásztorkodással foglalkoztak.

Az őstársadalmak természetfüggők voltak: életterük kialakítása során alkalmazkodtak környezetük agroökológiai adottságaihoz. Az alkalmazkodás – a termelőgazdálkodás minden korszakában – átformálással, az antropogén tájalakítással kapcsolódott össze. A tájhasználat mértékét és módját a belső fejlődés eredményei és a kívülről érkező népek és innovációk alakították-formálták.

A Kárpát-medence a külső hatásrendszerek érintkező területe, amely a neolitikumtól kezdődően a hatásokat közvetítő etnikumok és kulturális áramlatok gyűjtőhelye és kisugárzó centrumaként definiálható.

A tájhasználat és az antropogén tájformálás vázolt fejlődés-történetét a hisztogeográfia, a humán ökológia, a táj- és környezettörténet kutatói nem hagyhatják figyelmen kívül, amikor a honfoglalást követő térszervező folyamatok tudományos vizsgálatával foglalkoznak.

Irodalom

- BÓNA I. (1993): A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Cservényák L. (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Történelem és kultúra. Nyíregyháza, 63–137.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest.
- CSÜLLÖG G. (1997): Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók Kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. In: Fülekgy Gy. (szerk.): A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI, Gödöllő. 291–296.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FRISNYÁK S. (2000): Das Karpatenbecken. In Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1. Hrsg. Alfred Wiczorek – Hans-Martin Hinz. Stuttgart, 81–84.
- FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2017): A kultúrtájak magterületei és terjedési irányai a Kárpát-medencében. Történeti Földrajzi Közlemények 5. 3–4. 62–75.
- FÜLÖP J. (1984): Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- GÁBRIS GY. (2000): Holocén. In: Karátson D. (szerk.): Pannon Enciklopédia I. Kertek, h.n. 134–137.
- GYÖRFFY GY. – ZÓLYOMI B. (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács L. (szerk.) Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest. 13–33.
- HAHN GY. – HUDÁK É. – LOBODA Z. (1998): Az Észak-magyarországi-középhegység ásványi nyersanyagai és bányászata. Földrajzi Értesítő, 47. 3. 317–358.
- B. HELLEBRANDT M. (2003): A vasművesség kezdetei Észak-Magyarországon. In: Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E. (szerk.): Vándorutak. Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Archeolingua, Budapest. 285–295.
- HOFFMANN T. (2004): Mindennapi történelem az ütközőzónában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság, Miskolc.
- IHRIG D. (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története. Országos vízügyi hivatal, Budapest.
- JÁRAINÉ KOMLÓDI M. (2003): A Kárpát-medence növényzetének kialakulása. In: Láng I. – Bedő Z. – Csete L. (szerk.): Növény, állat, élőhely. Magyar tudománytár 3. MTA, Kossuth Kiadó, Budapest. 39–65.
- KALICZ N. (1974): Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Corvina Kiadó, Budapest.
- KERTÉSZ R. (1996): Vadász-gyűjtögetők a Közép-Tisza vidékén. In: Madaras L. (szerk.): Vendégségben őseink háza táján. Szolnok. 7–21.

- KERTÉSZ R. – SÜMEGI P. (1999): Az Északi-középhegység negyedidőszak végi története. Ember és környezet kapcsolata 30 000 és 5000 BP között a szubkárpáti régióban. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIII. kötet, Salgótarján. 66–93.
- KERTÉSZ R. – SÜMEGI P. (1999a): Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös-Starcevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? Tisicum – A Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI. Szolnok. 9–23.
- KOVÁCS T. (1977): A bronzkor Magyarországon. Corvina Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS T. (szerk.) (2002): Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története Kr.e. 400 000 – Kr. u. 804. Helikon Kiadó, Budapest.
- KRISTÓ GY. (1998): Magyarország története 895–1301. Osiris Kiadó, Budapest.
- MADARAS L. (KERTÉSZ R. és POLGÁR Z. közreműködésével) (szerk.) (1996): Vendégségben őseink háza táján. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- MEDZIHRADESKY ZS. (1996): Szemelvények az ember környezetátalakító tevékenységének történetéből. Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest.
- MEDZIHRADESKY ZS. – JÁRAINÉ KOMLÓDI M. (1996): Az ember természetformáló tevékenysége a holocén folyamán a Kárpát-medencében. In: Andreánszky emlékkötet, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest. pp. 148–154.
- PATAY P. (1969): A Csörsz-árok. Természet Világa. Természettudományi Közlöny, 100. 9. 409–411.
- PRINZ GY. – TELEKI P. (é.n. /1938): Magyar földrajz II. A magyar munka földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- RACZKY P. (2004): Az újkőkor forradalma. A Kárpát-medence szerepe az élelemtermelés kezdeteiben. Rubikon 15. 3. 28–34.
- RÁCZ L. (1997): A Kárpát-medence történeti ökológiája. Természet Világa, Természettudományi Közlöny, 128. 9. 386–389.
- RÁCZ L. (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. JGYF Kiadó, Szeged.
- RÁCZ L. (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- RÁCZ L. (2009): A Kárpát-medence az Árpád-korban. Környezettörténeti esettanulmány. História 31. 3. 28–32.
- RÉVÉSZ L. (1994): Kultúrák és népek a magyar honfoglalásig. In: Viga Gy. (szerk.): Megyei könyv. Borsod-Abaúj-Zemplén. Miskolc, 69–80. RINGER Árpád (1993): Az Avas betelepültsége az őskőkortól az újabb kőkorig. In: Dobrossy I. (szerk.): A miskolci Avas. Monográfia a város jelképéről. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 69–80.
- RINGER Á. (2002): A Bükk-hegység kőkora. In Baráz Csaba szerk. A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, Eger. 295–314.
- RINGER Á. (2003): Őskőkori kovabányászat és kovakő-feldolgozás a miskolci Avason. In: Veres L. – Viga Gy. (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. 5–15.
- SOMOGYI S. (1971): Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig. Építés-Építéstudomány II. 3–4. 303–326.
- SOMOGYI S. (1988): A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány 11., 863–869.
- SOMOGYI S. (2000): A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza. 7–24.

- SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében – Régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 2. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged. 83–104.
- SÜMEGI P. – KERTÉSZ R. (1998): A Kárpát-medence öskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? Jászkunság 44. 3–4. 144–157.
- SÜMEGI P. – KERTÉSZ R. (1998a): Ablak az időre. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az időtudományok tükrében. In: Kádár Z. – Kertész R. (szerk.): Szolnoki Tudományos Közlemények I. Szolnok. 66–69.
- SZÉKELY GY. (főszerk.) – BARTHA A. (szerk.) (1984): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VISY Zs. (szerk.) (2003): Magyar régészet az ezredfordulón. Teleki László Alapítvány, Budapest.

A FRANCIA ÉS A MAGYAR MEGYERENDSZER KIALAKULÁSÁNAK ÉS FEJLŐDÉSÉNEK HASONLÓSÁGAI ÉS KÜLÖNBΣÉGEI A TÖRTÉNELMI FRANCIAORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG PÉLDÁJÁN

TÖKÉS TIBOR¹

Similarities and differences in the development of the county system in historical France and Hungary

The most important result of the French Revolution was the establishment of the departments. The establishment of the county system took place in three stages. It was necessary to find the ideal number of departements that were strong enough to represent local interests against central ones, while on the other hand, not being strong enough to turn into small inner “republics” that neglect the central power from making the united France a nominal state. The number of counties were changing all over history but their role in public administration had not.

In Hungary the system of counties is as old as the state itself. Its role is of unquestionable importance. The foundation and evolution of the Hungarian and French county systems had similarities. This article’s primary goal is to demonstrate the similarities. (*Keywords: Département, Public administration, French Revolution, Constitutional Assembly.*)

A megye, mint térkategória mind Franciaországban mind Magyarországon évszázadokon keresztül mély beágyazottsággal rendelkezett. Bár kialakításuk körülményei a két országot illetően különbözőek voltak, mégis fejlődésük történetében találhatunk néhány erőteljes párhuzamot. E hasonlóságok kimutathatók a megyék jelentősége, funkciói, illetve a megyerendszer központi hatalomhoz fűződő viszonyában. Éppen ezért a két ország megyerendszerének kialakításában és fejlődésében meglévő hasonlóságok és különbségek számbavétele érdekes eredményre vezethet.

A francia megyerendszer kialakítása és fejlődése

A kutatók nagy része egyetért abban, hogy a Francia Forradalom legfontosabb intézkedése, ami a közigazgatást illeti, a département kialakítása volt (Vidal de la Blache, de Martonne, DUBY, Braudel, Gravier, de Planhol). A megyerendszer, mely kialakítására már a Forradalom előtt az Ancien Régime utolsó éveiben kísérletet tettek, az elkövetkező kétszáz évre meghatározta a francia közigazgatást. A megyerendszer kialakítását három főbb szakaszra oszthatjuk. Ezek a

¹ PhD, adjunktus, Debreceni Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet, tokes.tibor@econ.unideb.hu

probléma tulajdonképpeni felismerése, mely már a Forradalom előtti időszakban megtörtént és a francia királyi közigazgatás sajátosságai miatt igen égető problémává vált. A második szakaszban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés törvényt alkot a megyék kialakításáról. Végül a harmadik szakaszban megindul a megyehatárok kijelölése, melyet hosszadalmas tárgyalások és egyezkedések határoztak meg. Ám ha megvizsgáljuk a megyék szerepének változását, egy további szakaszt különíthetünk el, melyben a megyék lépcsőről lépésre a központi hatalom eszközévé váltak. Az első három szakaszt éles viták és sorozatos egyeztetések kísérték, de végül közös megegyezések és alkuk alapján egy új térszerkezeti kategóriát alakítottak ki Franciaországban. A negyedik szakaszt ezzel szemben a központi hatalom dominanciájának növekedése és ellentmondást nem tűrő dirigista hozzáállása jellemzi. Az is igaz, hogy már az 1770–80-as években több sikertelen reformkísérlet történt a francia közigazgatási rendszer megreformálására. Az Ancien Régime utolsó évszázadában többször egymás után – sokszor azonos tartalommal, de más formában, más megnevezésekkel – alakítottak ki javaslatokat egy új egységes közigazgatás megteremtésére, azaz a helyhatósági reformra (Fénelon, d'Argenson márki, Le Trosne, Turgot, Calonne, Necker, Brienne). A javaslatok többsége elvetette a hagyományos központosítást, sok kutató ezt látja az intendánsok rendszerében, helytelenül (*Revel, J. 1992*). Az intendánsok ugyan a központi kormányzathoz hű hivatalnokok voltak, ám a királyság utolsó időszakában már elsősorban a helyi érdekeket képviselték, természetesen a központi kormányzat által megkövetelt álláspont figyelembevételével. Az 1789-es rendi gyűlés előkészületei csak világosabbá tették a hagyományos területi egységek nagy számát, áttekinthetetlenségét és az ebből fakadó problémákat, amelyekről nagyszámú panaszfüzet is tanúskodott (*Sobul, A. 1961*). A reform elkerülhetetlen volt, a jobb, hatékonyabb kormányzáshoz egységet kellett találni az ország vitathatatlan egysége és részeinek szükséges, de mindenképpen korlátozott autonómiája között (*Revel, J. 1992*). Egy új átláthatóbb rendszer kialakítására ebben az időszakban már politikai igény is volt. A Forradalomnak köszönhetően egy terület megszervezésével kapcsolatban alapkritériumnak tekintették azt, hogy a nemzet egyenlőségelvű képviselőjének biztosítéka legyen, amit addig az Ancien Régime – hagyományokra és feudális kiváltságokra támaszkodó – tartományi felosztása nem tett lehetővé.

A provinciák privilégiumait az 1789. augusztus 4-én kiadott joglemondó nyilatkozat megszüntette, és elrendelte „*a tartományok, hercegségek, vidékek, kantonok, városok és lakóközösségek különleges privilégiumainak eltörlését*”, így meg tudták kezdeni egy egyenlőségelvű közigazgatási rendszer, azaz a megyerendszer alapjainak lerakását. Emanuel Joseph Sieyès (1748–1836), a département-okra osztás gondolatának atyja geometriai jellegű megoldást támogatott (*l. ábra*). Azt javasolta, hogy Párizsból kiindulva 80,18 mérföld oldalhosszúságú négyzetekre kellene fölosztani az ország területét, ezeket az „egyenlő tereket” megállapodás alapján határozták volna meg. Az ily módon létrehozott

départementek mindegyike 9 községre, azok pedig 9 kantonra lettek volna tovább osztva. A fölosztás az egyenlő és arányos képviselő elvén alapult volna, az így kialakított „megye” egyszerre valósította volna meg a helyi választói képviselőket, a helyi közigazgatás egységét és az adókiadás területi alapját. Végül nem ezt az elképzelést fogadták el, hanem L. Hennequin tervét, mely egy kevésbé radikális és „idegen” felosztás. Ez a fölosztás már figyelme veszi a földrajzi adottságokat és az egykori tartományi határokat. Ebben a tervezetben 81 département alkotta Franciaország területét, ám az előző elképzeléshez képest teljesen más fölosztásban. E megyék körvonalai mind az egykori belső határokhoz mind a későbbi départementek határaihoz közelebb estek. A fölosztás arra törekedett, hogy minden egységnek közel egyenlő terület jusson (Revel, J. 1992). Hibája, hogy nem vette figyelembe a városok szerepét a térszerkezetben. Figyelmen kívül hagyta a városok közötti rangsort, a régi közigazgatási központok központi szerepét, így az új beosztásnak köszönhetően e városok több mint fele került periférikus helyzetbe. A tervezet kifejezetten városellenes hozzáállást mutatott. A Nemzetgyűlésben aztán élénk vitáknak köszönhetően több átalakításon esett át. A viták főleg a tartományi identitás elvesztése miatt robbantak ki, mivel több tartományt 3–4 départementre daraboltak. Ebben az időszakban még erős volt a helyi identitás és ezt sokan a helyi közösségek egysége iránti támadásnak tekintették. És bizonyos szempontból az is volt. Ha nem is szándékosan, de az új megyerendszer gyengítette a helyi azonosságtudatot, pontosabban az addig nagyon erős tartományi identitástudatot. Mivel a királyság intézménye megszűnt, eltűnt egy kapocs a francia nemzettest francia földön élő francia, és nem francia részek között, melyeket évszázadokig a király személye kötött össze. A département rendszer kialakításakor könyörtelen közigazgatási és igazgatási szempontokat érvényesítettek. Minden francia földön élő, esetleg nem francia népelemet is a francia nemzet részének tekintettek, akiket ugyanazok a jogok illették meg függetlenül attól, hogy mely „nemzetiséghez” tartoztak. Emellett feltétel volt a rendszer megalkotásánál az, hogy az ország területi egysége nem sérülhet. Ám azt is meg kell említeni, hogy ahhoz, hogy egy egységes francia nemzetet, egységes francia identitástudatot hozzanak létre, gyengíteni kellett a helyi identitást. Ehhez szükség volt egy egységes eszmére, olyanra, mely mögé az egész nemzet származástól és rangtól függetlenül felsorakozhat. Ez az eszme nem volt más, mint a Forradalom. A viták másik csoportja a kialakítandó départementek számáról zajlott. Az egyik legerőteljesebben képviselt nézet a „81-es felosztás”. Képviselői szerint az ország erőforrásai szempontjából ez a legracionálisabb és a legesszerűbb felosztás. Am vannak az egykori tartományokhoz közelebb eső javaslatok is. Pierre Victor Malouet 40 tartomány kialakítása mellett érvelt. Szerinte ezek méretüknek és gazdasági erejüknek köszönhetően képesek lehetnek ellensúlyozni a fővárost. Abban az időben ez meglehetősen előrehaladott elképzelés volt, ám mintegy 100 év múlva a francia térszerkezettel kapcsolatos legfontosabb kérdések egyikévé válik majd. A départementek számára tett javaslatok a 30-tól a

300-ig mozogtak. Minden egyes terv mögött megfelelő politikai érdek állt, ha a végcél ugyanaz volt is. Meg kellett találni a départementeknek azt az ideális számát, amelyek még elég erősek ahhoz, hogy a helyi érdekeket képviseljék a központi hatalommal szemben, de ahhoz gyengék, hogy lerázva magukról azt, saját kis belső „köztársaságokká” alakuljanak, melyeket csak névleg tart össze a központi hatalom egy egységes Franciaországgá (Braudel, F. 2003). A tervezetet végül elfogadták és megegyeztek arról, hogy Franciaország területén 75–85 megyét hoznak létre, majd bizottságot alakítanak, mely feladata, hogy a tartományi küldöttek segítségével alakítsa ki a megyerendszert, azaz ossza föl a tartományokat départementekre. Ez hosszas viták és alkudozások közepette ment végbe, melyekben a tartományok mellett először kis súllyal, de megjelennek a városok, mivel ezek privilégiumait a tervezet igyekezett figyelmen kívül hagyni és felszámolni. Ám idővel a városok azok, melyek uralták ezeket a vitákat és játszották a döntő szerepet a département-okra való fölosztás végső szakaszában (Braudel, F. 2003). A végleges felosztás 32 département határait rajzolta át teljesen, míg 35 megye esetében kisebb-nagyobb módosítást hajtott végre (Revel, J. 1992). Az első javaslatoknál mindenki igyekezett körülbelül egyenlő területű körzetekhez tartani magát, később már nem tartották tiszteletben ezt a szabályt. A határok egyre jobban kezdtek igazodni azokhoz a határokhoz, melyek már az Ancien Régime ideje alatt érvényben voltak.

A kialakított départementek száma végül 83 volt, és ez megfelelt Sieyès és Thouret eredeti elképzelésének. A départementekre, azaz megyékre való felosztás először honosított meg a „francia hexagon” területén egészen addig ismeretlen jellegű egyszerűsítést, koherenciát. A felosztás nem önkényes és nem is elvont, bár kiindulópontját az egyenlőség elvei jelentették, kialakítását a helyi érdekek egymás és a központi érdekek közötti alkui szabták meg. A kialakított rendszer ezen érdekek logikáját és ellentmondásait tükrözi (Revel, J. 1992). A felosztást földrajzi alapokra helyezték, de a történelmi tartományokat feldarabolták. Ezek területén átlagosan 2–5 départementet hoztak létre annak elvén, hogy a székhelyről egynapi állandó lovaglással a megye bármely községébe oda-vissza el lehessen jutni. A megyehatárok meghúzásánál a feldarabolt történelmi provinciák egykori határait igyekeztek tiszteletben tartani. Céljuk egy modern adminisztráció megteremtése volt. Az 1790. február 26-án kiadott törvény hosszas egyeztetések után 83 megyét hozott létre, később az 1791. évi alkotmány ezeket a megyéket szentesítette (2. ábra). Az ekkor létrehozott rendszer a hatalmat bizonyos mértékben decentralizálta. Az eredeti cél a megyék megalkotásakor egy valódi helyi önigazgatás alapjainak letétele volt a kor követelményeinek megfelelően.

A megyék élére az eredeti terv szerint egy 2 évre választott tanács került. Ez a tanács nyolctagú direktóriumot választott saját tagjai közül. Fontos, hogy a központi hatalom képviselői nem utasíthatták a megyéket! A megyéket körzetekre osztották, melyek élén választott tanács, direktórium és körzeti ügyész állt. A körzeteket tovább osztották kantonokra, ezeknek nem volt saját közigazgatásuk, csak

választási és bírósági feladatokat láttak el (*Sipos, K. 1993*). A községek (commune) élén két évre választott főtanács, polgármester (mairie) és ügyész (procureur) állt. Így a Forradalom a megyéket önkormányzati szervekként építette ki.

A jakobinusok belső és külső körülmények miatt megkezdték a megyék központi irányítás alá vonását és eltértek az 1791-es alkotmányban rögzítettektől. Első lépésként konventbiztosokat jelöltek ki a megyék élére. Majd háborús diktatúrát vezettek be és azt felhasználva az összes választott közigazgatási szervet beleértve a megyéket is a kormánybizottságoknak rendelték alá. A biztosok közvetlenül a központi kormányzattól függtek. A département szerveinek jogait és hatalmát megszüntették.

A Direktórium visszaállította az 1791-es alkotmányban rögzített állapotokat, ám a körzeteket megszüntette és a választott helyi szervek mellé biztosokat nevezett ki, és a megyei biztosokat a belügyminiszter alá rendelte. 1790 és 1793 között lassan felszámolták a járásokat. Ettől kezdve a jakobinus centralizációt erősítve nem volt semmilyen közigazgatási szint a község és a megye között.

Az 1800. február 17-i törvény kimondta, hogy a megye összes igazgatási szervét a központi kormányzat nevezi ki. A megye élén az intendánsok és a jakobinus nemzeti megbízottak örököseként a prefektus állt, akinek munkáját két tanács, a megyei főtanács és a prefektúra-tanács segítette. A megye összes igazgatási szervét a központi hatalom nevezte ki, emellett valamennyi megyei döntési hatáskör a prefektust illette meg. Az alsóbb igazgatási egységek tisztviselőit, a polgármestereket és a municipális/helyi tanácsosokat is a prefektus nevezte ki.

Bonaparte Napóleon konzerválta a megyék területi beosztását és erős központi irányítását. Az Első Császárság idején átmenetileg száznál is több megyéje volt Franciaországnak. A központi hatalom megerősítésére nemcsak az állandó hadiállapot miatt volt szükség, hanem a megnövelt országterület kézbentartása miatt is.

Az évek során történt bizonyos lazulás a központi kormányzat szorításán. A megyei főtanács tagjait 1833-tól cenzusos választójog alapján választották. A megyei közgyűlés végrehajtási és döntéshozatali jogot kapott 1838-ban, így a département jogi személyé vált. 1878-ban kibővítették a főtanács hatáskörét és előírták megyei bizottság létrehozását. A prefektust a központi kormányzat nevezte ki. A községek szintjén, a helyi közgyűlés végrehajtási és döntéshozatali jogot kapott 1837-ben. A polgármestert választás útján jelölték ki 1882-től. 1884-ben elfogadták a községi chartát (*Sipos, K. 1993*).

A második császárság után egészen a XX. század második feléig a megye volt a francia közigazgatási rendszer alapja, a központi kormányzat támasza és eszköze a hatalom gyakorlásában. Az évek során történtek bizonyos módosítások például az elvesztett vagy visszacsatolt területeken. A napóleoni éra alatt az országnak száznál is több megyéje volt, ezek egy részét a császárság bukása után elveszítették. De megemlíthetjük a francia–porosz háborúban egészen az első világháború végéig elvesztett Elzász példáját is, melynek helyét fekete foltként tüntették fel Franciaország térképén. A megyék száma a történelem során

folyamatosan változott, de az államigazgatásban betöltött funkciójuk nem. Talán ennek is köszönhető, hogy a megyerendszer egészen a mai napig kisebb változtatásokkal, de fennmaradt.

A magyar megyerendszer kialakítása és fejlődése

Magyarországon a megyének, mint közigazgatási egységnek igen mély történelmi beágyazottsága van. Mondhatjuk azt is, hogy Magyarországon a megye egyidős az állammal. A magyar megyék több évszázados felépítmények és határait tekintve meglepő állandósággal rendelkeznek. Ugyanis a trianoni Magyarország, Erdély és Horvátország területén a legtöbb megye körvonalai már az államalapítás idejében kirajzolódtak és nagyvonalakban nem is változtak a történelem során. Egyes területeken a határait a tatárjárás, az ország három részre szakadása, az osztrák önkényuralom, a kiegyezés, sőt a trianoni diktátum sem tudta befolyásolni. A királyi vármegyerendszer kialakítása I. Szent István nevéhez köthető, legalábbis egy részük már bizonyíthatóan akkor is létezett (Fejér, Veszprém, Visegrád, Kolon, Csanád, Nyitra, Győr, Hont, Doboka) (3. ábra). Kialakulásuk indukálója a keresztény Európába való integrálódás, a törzsszövetségi államszervezetből a keresztény feudális államba való átmenet óhaja, és egy keresztény államszervezet kialakítása volt. Ebben az átalakulásban jelentős szerepet játszott az egyház és a királyi hatalom. Megvalósítását illetően pedig valószínűleg nyugati példákat vehetett alapul. A megyék kétségtelenül nem egyszerre jöttek létre és a korabeli számuk is vitatott, mely a XII. század végéig folyamatosan változott. Első említésük Könyves Kálmán nevéhez köthető. A rendszer lényegi kialakulása Árpád- és vegyesházi királyaink ideje alatt ment végbe. A vármegye Szent István idejében nem volt a mai értelemben vett közjogi szervezet, sem zárt területi egység. A megyék területe nem fedte le hézagmentesen az ország területét, nem voltak jól lehatárolható határait, nem tartoztak hozzájuk a különböző nemzetségek szállásterületei és a rajtuk élő népesség, sem a gyepűrendszer területe, csak a király birtokai és az ott élő a királlyal függőségi viszonyban lévő népesség (Mendöl, T. 1963). A megyék kialakulása a mohácsi vész előtt úgy ment végbe, hogy a belső lakott alföldi területek felől haladt kifelé a peremterületek felé. Először a belső alföldi területeken voltak megyék, aztán később a gyepűt fokozatosan birtokba vevő népesség a peremterületeken is hozott létre megyéket (Eszlár, K. 1947). A XII. század végére a megyék száma stabilizálódik, 1158-ban még 70, 1184-ben már 72 megyéről tesznek említést, ekkor válhattak vonalassá és stabilizálódhattak a megyehatárok is (Hajdú, Z. 2001). A középkori Magyarország területén a megyék nem voltak kizárólagos területi kategóriák, elég, ha csak a befogadott és betelepült népek szállásterületeinek kiváltságait vesszük (Vofkori, L. 1996), vagy a másik fontos intézményt a dukátust, azaz a fiatalabb király intézményét, mely a trónörökös „gyakorló területe” volt. Ily módon a XII. század végére sajátos közigazgatási rendszer alakult ki a

történelmi Magyarország területén, melyben a regionalizmus elemeit is felfedezhetjük. A nemesi vármegye, mely a XIII. századtól felváltja a királyi vármegyét 1848-ig a magyar területi igazgatás legfontosabb eleme. Csak a peremvidéki megyék átalakulása megy végbe egy évszázaddal később. Ez a területegység, ha szerepe, államszervezeti súlya az adott időszakban többször változott is, végigkíséri a magyar közigazgatás korszakait, folyamatosan létezik, így annak legfontosabb, bár nem kizárólagos területegysége (*Hajdú, Z. 2001*). A nemesi vármegye évszázadokon keresztül a nemesség területi önkormányzataként működött. A nemesi megyék kialakulása egy alulról, a köznemesség saját önkormányzatának kialakítása felől induló folyamat volt, melyet később a központi hatalom formált és befolyásolt a középnemességgel való kompromisszumok útján. A XIII. század második felétől a területi struktúra bonyolulttá vált. Megemlíthető itt a különböző kiváltságot élvező népelemek – jászok, kunok, székelyek, szászok – viszonylagos területi autonómiája, mely nem illeszkedett a korabeli nemesi megyerendszerbe, nem képezte annak részét, így különböző konfliktusok forrása volt. Az ország területén különböző nagyságú megyék jöttek létre, a nagyobb népsűrűségű területeken kisebb, a kisebb népsűrűségű területeken nagyobb területű megyék formálódtak. Emellett a betelepült illetve betelepített kisebbségek és különböző magyar népelemek területi autonómiája is jelen van. Erdély különleges regionális közigazgatásának és belső tagolódásának köszönhetően is eltért az ország többi részétől.

A három részre szakadt országban a területi közigazgatási beosztás csak másodlagos szerepet játszott, mivel az ország nagy területe csatatérre változott, a közigazgatás elsődleges fontosságú feladatának a katonai védelem és a közbiztonság megszervezését tekintették. A hódoltság területén megszüntették a megyerendszert és a török közigazgatás a saját rendszerét hozta létre, a magyar közigazgatás számára teljesen idegen vilajeteket (és szandzsákokat) alakított ki. A Habsburg befolyás alá került maradék Királyi Magyarország területén megmaradt a megyerendszer, de a megyék funkciói megváltoztak, a megyék felett létrejöttek a főkapitányságok, melyek katonai védelmi feladatot láttak el. Az Erdélyi Fejedelemség területén szintén megmaradt a magyar megyerendszer, mely hasonló a Királyi Magyarország rendszeréhez, de Erdélyben a már említett sajátosságainak köszönhetően egy feudális sokszínűséget tükröző sajátos rendszer alakult ki.

A török kiűzése után a hódoltság megyéit több lényeges különbséggel újra formáltak. Az elnéptelenedett alföldi területeken nagy területű megyéket hoznak létre, mivel sok helyen az emlékezet sem őrizte meg a hajdanvolt megyehatárokat. Így jött létre a főváros megyéje is Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye. A hajdúk katonai erejét és kiváltságait elismerve létrehozzák a Hajdú kerületeket. Emellett az ország déli határa mentén katonai határőrvidékeket létesítenek, melyeket kivonnak a magyar polgári közigazgatási rendszer hatálya alól. A megyék kialakulásának szabályai ebben az időszakban megfordultak, hiszen az ország peremterületei voltak lakottak és a belső alföldi – török által megszállt és a több mint

száz évig háborús övezetnek számító – területek voltak lakatlanok. Ebben az időben a régen kialakult határszéli megyék lakossága tér vissza a belső alföldi területekre (*Eszlár K. 1947*). Említést kell tenni Kollonics Lipót ebben az időszakban elbukott reformtervéről, melyben az ország területének racionálisabb közigazgatási felosztására, és három guberniumra tett javaslatot. Pozsonyban illetve Budán székelte volna a nádor, Kassán az országbíró Zágrábban a horvát bán. Ez a terv, mely a török hódoltság által északra és nyugatra szorított perem ország gondolatkerében született, területileg nem körvonalazta az egyes guberniumok területét, a közigazgatási szempontokra alig volt tekintettel, fő célja a katolikus vallás megerősítése, a nemesi előjogok eltörlése, valamint a magasabb adóbevétel elérése (*Eszlár K. 1947*).

1723-ban a megyeszékhelyet helyhez kötötték, ez az intézkedés megindította az adott székhely települések fejlődését, ám nem hozott létre jelentős népességkoncentrációt az adott településeken. Emellett megalapították a kamarai nemzeti biztosi, majd később a tartományi biztosi intézményrendszert (Dunán inneni, Dunán túli, Tiszán inneni, Tiszán túli tartományi biztos), mely nem megyei és történelmi alapokon, hanem a topográfiai szomszédság elvén jött létre. (1723/XXI.tc). Ezzel a lépéssel megteremtették a nagyregionális jellegű politikai regionalizmus és igazgatás lehetőségét (*Hajdú Z. 2001*). 1768-ban létrehozták a főispáni tisztséget a megyén belül, aki a központi hatalom képviselője volt és a megye igazgatásának első embere. Ez az intézkedés jól mutatja a francia felvilágosult abszolutizmus szerepét a magyar térszerkezet kialakításában. A XVIII. század végére a nemesi megye elérte hatalma csúcsát, a törvényhozás részese az igazságszolgáltatás letéteményese, a területi közigazgatás meghatározó területi szintje és egysége (*Hajdú Z. 2001*).

II. József 1785-ben inkább a politikai, mint a közigazgatási racionalizáció, de mindenképpen a felülről induló modernizáció jegyében megreformálta a magyar közigazgatást. Ez a reform az addigi megyerendszer fölötti területi egységként kerületeket hozott létre, melyek 4–6 megyéből álltak. A kerületek kialakításánál a megyék határait nem változtatták meg, a feltűnően kis területű megyéket összevonták így 10 kerületet hoztak létre. A tervzet, ha nem is feltétlenül a magyarság ellen jött létre, de mindenképpen a központi hatalom erőteljesebb érvényesítését szolgálta, ezzel a megyék autonómiáját megszüntette. Intézkedéseiben megfigyelhető bizonyos francia hatás és tudományos megalapozottság. Ám hiába volt II. József tervzete racionális és tudományosan megalapozott, ekkorra már az abszolutizmus idején a nemesi megye a nemzeti ellenállás bázisává a magyar nemzeti gondolat megtestesítőjévé vált a központi hatalommal szemben, mivel az osztrák abszolutizmus igyekezett szerepüket csökkenteni és egy császári közigazgatást ráerőltetni Magyarországra. A magyar nemesség minden közigazgatási átszervezést, ha racionális alapokra épült is a magyarság elleni támadásnak vett, tegyük hozzá joggal, mivel II. József központosító törekvései az osztrák dominancia elvére épültek. Az uralkodó az országot tíz kerületre osztotta. Erdélyt és a

Partiumot, melyet előbb 10 majd 11 megyére osztott a tervezet, külön kezelte, Horvát–Szlávnországot különállását azonban megszüntette és Magyarországhoz csatolta és annak rendszerében osztotta fel. A határőrvidéket, melyet katonai megfontolásokból meghagyott és az országtól külön igazgatott, hat kerületre osztotta. A kerületi székhelyek kijelölésénél inkább a földrajzi törvényszerűségeket, mintsem a történelmi hagyományokat vett figyelembe. A kerületek élére egy királyi biztost nevezett ki, aki jelentős hatalommal rendelkezett. A reform lényege az volt, hogy a központi kormányzat és a megyék közé egy új területi igazgatási szintet vezetett be, a kerületet, mely a központi kormányzat hatékony hatalomgyakorlását segítette volna elő. Szerette volna felszámolni a rendi közigazgatást és helyébe egy modern hivatásos alapon működő közszolgálatot állítani. A kialakított kerületek között jelentős különbségek voltak területi és demográfiai szempontból egyaránt. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kor infrastrukturális fejlettségi szintjén hatékony és gyors kerületi igazgatást létrehozni igen nehéz volt a területegységek nagysága miatt. A király a reformot azonban minden rendeletével 1790-ben visszavonta. II. József reformterve felszínre hozta a magyar közigazgatási rendszer reformjának szükségességét, mely ezek után szinte minden korszakban napirenden volt. 1847-ben Magyarország Erdély nélkül 49 megyéből állt, mivel Erdélyt külön tartományként igazgatták, valamint megtartották a katonai határőrvidék különállását is.

A kérdéssel az 1848–49-es forradalom alatt is foglalkoztak, tisztában voltak vele, hogy a feudális alapokon szerveződő közigazgatási rendszer meghaladott, számos feudális töredék maradt fent és okozott problémát benne (*Csizmadia A.* 1976). A korszakot egyébként a francia felvilágosodás eszmeisége hatotta át. 1848-ban megszületett a megyei hatóság ideiglenes rendezéséről szóló törvény, mely kompromisszumok mentén, de átalakítja a megye szerepét. Megszüntették a megye törvényhozásban meglévő jelentős szerepét, mivel ezt az országgyűlés vette át, nem volt szükség a megye nemzeti ellenálló szerepére sem, mert az országot magyar vezetés igazgatta. A felvilágosodás és a reformkor egyik legérdekesebb elképzelése Táncsics Mihály megyei területbeosztási terve, melyet francia mintára az egyenlőség elvén szeretett volna létrehozni (4. ábra). Elképzelése párhuzamba állítható Sieyès négyzet alapú beosztásával, ami alapján az ország területét nagyjából négyzet vagy téglalap alapú egyenlő nagyságú területekre próbálta felosztani. A felosztásban teljesen figyelmen kívül hagyta a természet-földrajzi és történelmi adottságokat, hagyományokat, tisztán az egyenlőség elvére támaszkodott. Ám az 1848. áprilisi reformok kiteljesedésére nem jutott idő, mivel a Szabadságharcot leverték.

A Bach korszakban az új területi beosztás nem más, mint az önkényuralom eszköze. Kétszer is felosztják az országot. Az első felosztás 1849-től 1854-ig, a második 1854-től 1960-ig volt érvényben. Az első rendezés fő célja a magyarság megtörése volt és semmilyen közigazgatási racionalizálást nem szolgált. A második rendezés azonban, az előző rendezés célkitűzése mellett, a központi hatalom

befolyásának növelését, valamint a közigazgatás racionalizálását is meg akarta valósítani. Ez a felosztás Magyarországot öt kormányzati kerületre (Verwaltungsgebiet) osztotta Erdély, Horvátország és a Temesi Bánság nélkül, melyeket külön igazgattak. Mindegyik kerület élén a kerületi főispán állt. A kerületek központjai egyszersmind a katonai, rendőri parancsnokságoknak, a pénzügyi igazgatóságoknak, valamint főtörvényszékeknek a központjai is voltak. A Bach rendszer közigazgatási beosztása racionalizáció szempontjából jónak volt tekinthető, legalábbis jobbnak, mint az addigi területi felosztások (*Benisch A.* 1938). A Bach rendszer bukása után Schmerling a régi a Szabadságharc előtti közigazgatási beosztást állította vissza.

A Kiegyezés után az 1848 előtti területi beosztás legálisan is életbe lépett. Ám ennek a beosztásnak több problémája is volt: az ország területéhez viszonyítva sok megye volt, több megye területét egymással össze nem függő területek alkották, a megyehatárok nem igazodtak a természetes határokhoz, az egyes megyék területe, népessége, adózóképessége nem volt egyforma, a járások száma a megyéken belül egyenlőtlenül oszlott meg (*Eszlár, K.* 1947). Emellett az ország területi alapon szerveződött önkormányzatai nem voltak egységesek, egyidejűleg megtalálhatók magyar, erdélyi, horvát megyék, székely és szász székek, a magyar, a székely és a szász vidékek, a magyar és horvát kerületek, a Királyföld és végül a katonai határőrvidékek. Ezen okok miatt szükségessé vált a területi közigazgatási reform. Szapáry Gyula 1873-as tervszövege alapján, mely a magyarlakta vidékeken a közlekedési és a vonzaskörzeti szempontokat részesítette előnyben, a nemzetiségi területeken mérsékeltbb átalakításokat irányzott volna elő, 53 törvényhatósággal rendelkező megyét hozott volna létre és felszámolta volna a feudális örökséget a közigazgatásban (*Csizmádia, A* 1976). Ez a tervszöveg az akkori földrajzi gazdasági viszonyoknak megfelelően oldotta volna meg a közigazgatási beosztás problémáját. Ám ezt a reformtervet elvetették, nem merték ugyanis megbolygatni a tradicionális történeti megyerendszert, és egy kevésbé radikális tervszöveget fogadtak el. A Kiegyezés utáni területi reform hozta létre a törvényhatósági vármegyét, így a területi önkormányzatok sokféleségét megszüntették. Az 1876-os megyei területi reform tulajdonképpen nem volt más, mint a feudális területi különállások megszüntetése, nem rajzolta újra az ország megyei térképét, ám az ország történetében talán először általános területi önkormányzattá tette a megyét. Történtek ugyan kisebb módosítások a megyehatárokat illetően, de a rendszer egészét megreformáló intézkedéseket nem hoztak. Az ekkorra kialakult megyerendszer jelentős aránytalanságokat hordozott magában mind területi mind népességi mind települési viszonyok szempontjából. Ám ebben az időszakban fel sem vetődött a megye feletti közigazgatási egységek vagy önkormányzatok létrehozása, minden egyes reformtervezet a megyerendszer átalakításával képzelte el a területi közigazgatást. És ez a trianoni tragédia után lecsökkent országterület esetében sem volt másképp.

Párhuzamok a francia és magyar megyerendszer fejlődésében – Összegzés

A megye Franciaországban és Magyarországon is mély történelmi beágyazottsággal rendelkezik. Magyarországon az ezeréves államiség letéteményese a megye. Franciaországban a Forradalom legfőbb vívmánya, a modern francia állam alapja a közigazgatást és a modern francia államot tekintve (*G. Duby, 1999. F. Braudel 2003*). Ennek köszönheti jelentőségét és állandóságát, hiszen sokan a Forradalommal azonosítják. A megye mindkét országban az állam alapja, de idővel önkormányzati, azaz alulról a közösség felől szerveződő szervből a központi hatalom eszközévé válik, még akkor is, ha a francia és a magyar megyerendszer kialakítása több száz éves különbséggel történik. A megyék mindkét ország esetében – Magyarországon a nemesi vármegye létrejöttétől, Franciaországban pedig a megyék Nemzetgyűlés általi kialakításuktól – alapvetően önkormányzati egységek voltak.

A magyar nemesi vármegye létrejöttétől kezdve folyamatosan a helyi nemesség majd később a magyar nemzet érdekképviselői, önkormányzati szerve. Franciaországban az egyenlőség elvének érvényesítése ihlette a megyerendszer kialakítását. A Forradalom szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavával felvértezve a Francia Nemzetgyűlés olyan közigazgatási tércategóriát akart létrehozni, mely a polgárok számára biztosítja az egyenlőséget. Azáltal, hogy a polgárságból, a helyi lakosságból szerveződik, és hogy minden állampolgár számára, éljen Franciaország bármely területén, egyenlő szolgáltatásokat és elbánást biztosít (*Revel, J. 1993*). Megállapítható tehát, hogy a megye mindkét országban igen fontos szerepet töltött be a történelem során és a kialakított megyerendszer a közigazgatás és az államigazgatás alapjának tekinthető. Ebből az alapvetően alulról szerveződő egységből Franciaországban igen rövid idő alatt (a Forradalom idején) a központi hatalom eszköze válik. Magyarországon ez a folyamat hosszabb ideig tartott.

A középkorban Franciaországban és Magyarországon is egy bonyolult feudális közigazgatás alakult ki. Mindkét ország közigazgatási rendszerét meghatározták a különböző privilégiumok és hagyományok. Bár igaz, hogy Franciaországban ebben az időszakban még nem léteztek a megyék, helyettük a jelentős autonómiával rendelkező tartományok voltak a Francia Királyság alapegységei, ezeket az alap egységeket csak a király személye tartotta össze egységes országgá, Franciaországgá. Az Ancien Régime királyai nem szüntették meg egy közigazgatási rendszert sem, hanem a régi felé újabbat helyeztek. Így a Forradalom előestéjére Franciaországban közigazgatási zűrzavar alakult ki, melyet már az utolsó királyok is szerettek volna felszámolni, és egységesíteni a köz- és államigazgatást, ám a Provinciák privilégiumainak köszönhetően erre nem volt lehetőségük. Magyarországon a feudalizmusban a nemesi megyéken kívül több privilégiumokkal rendelkező terület létezett (Jász vagy a Kun területek, Erdély, Székely és Szász Székek). Az ország három részre szakadásával a helyzet tovább bonyolódott, mert a három

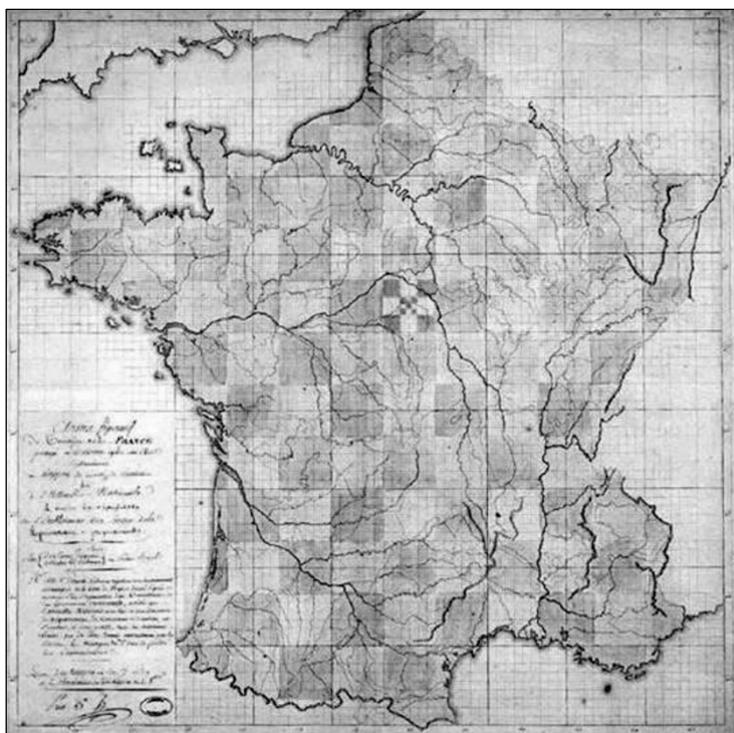
állam keretei között működő eredeti megyerendszer nem tűnt el, hanem alkalmazkodott az új viszonyokhoz (*Hajdú Z.* 2001).

Magyarországon a török kiűzése után az országot a Habsburg Monarchiába beilleszteni igyekvő osztrák központosítási törekvések hatására belépett egy újabb faktor a megyék szerepét tekintve, a nemzeti ellenállás. A Habsburg központosítás elleni magyar ellenállás központja a nemesi vármegye volt, mely vármegye minden esetleges közigazgatási reformelképzelést, mely a megyéket érint, a magyar függetlenség, a magyar nemesség elleni támadásnak tekint. Így alakul ki a magyar megyerendszer nemzeti színezete, mely a francia megyéket is jellemezte, hiszen a modern nemzetállam alapját Franciaországban a megyerendszer jelentette. Franciaországban a Jakobinus uralom időlegesen, majd Császárság végleg megszüntette a megyerendszer önkormányzati színezetét azáltal, hogy a választott képviselőtestület fölé egy a központi hatalom által kinevezett funkcionáriust ültetett. Ennek ellenére kijelenthető, hogy a megyerendszer felszámolta a feudalizmus utolsó maradványait is (*Sobul, A.* 1961, *Lefebvre G.* 1969). A történelmi tartományokat több megye között osztották föl, mely azzal a következménnyel járt, főleg a nemzetiségek által lakott területeken, hogy a lakosság asszimilációja felgyorsult (*Karsai L.* 1983). Kivételt képez ez alól Korzika, Bretagne és Elzász területe, melyek nemzetiségei még hosszú ideig kitartanak. Tehát a megye mindkét országban kap egy nemzeti színezetet, de míg Magyarországon a nemzeti ellenállás eszköze, a központi hatalom ellenfele, addig Franciaországban a központi hatalom használja föl céljai eléréséhez.

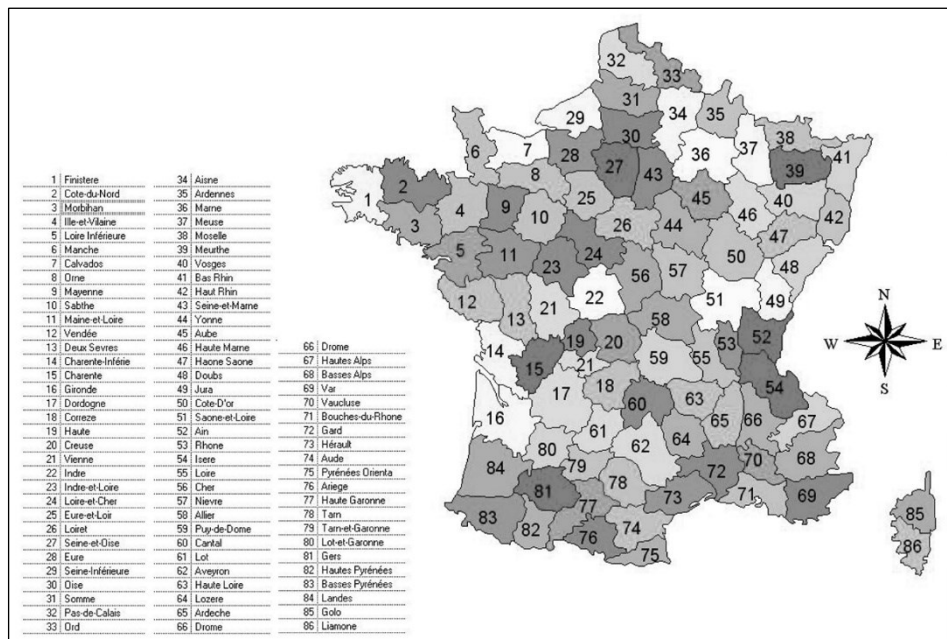
A franciaországi megyék funkciójában és helyzetében a XX. század elejéig nem történtek jelentős változások. A magyarországi megyerendszert azonban a Kiegyezés után megreformálják és fölszámolják a még megmaradt feudális maradványokat és egységes megyékre épülő közigazgatási rendszert hoznak létre, melyet aztán a Trianoni Diktátum darabokra szaggat (*Hajdú Z.* 2001). Ez a közigazgatási rendszer, ha az akkori Európa egyik leghaladóbb nemzetiségi törvényét kapta is, mérsékeltlen képviselte a nemzetiségi érdekeket. Pedig ezen érdekek érvényesítésének is letéteményese volt. Érdekes párhuzam a magyar és a francia megyék fejlődésében, hogy a központi kormányzat az alapvetően önkormányzati alapokon szerveződő megye választott testülete fölé helyezi képviselőjét döntési jogkörrel, ez Magyarországon történik meg előbb. A felvilágosult abszolútizmus a francia központosítás példáját követve a francia intendánsok alapján létrehozta a főispáni tisztséget. Ez a megyék esetében Franciaországban csak a század végén történik meg, ahol a prefektus képviseli a központi kormányzatot az Ancien Régime Intendánsainak örököséként.

Franciaországban az első világháború után rájöttek, hogy a megye túl kis térkategória a hatékony gazdaságfejlesztés és gazdasági tervezés számára, így elkezdtek a megyénél nagyobb térkategóriák kialakításának kérdésével foglalkozni. A folyamat érdekes, mivel nemcsak a központi kormányzat részéről, de a helyi közösségek felől is érkeznek javaslatok. Magyarországon a XIX. század

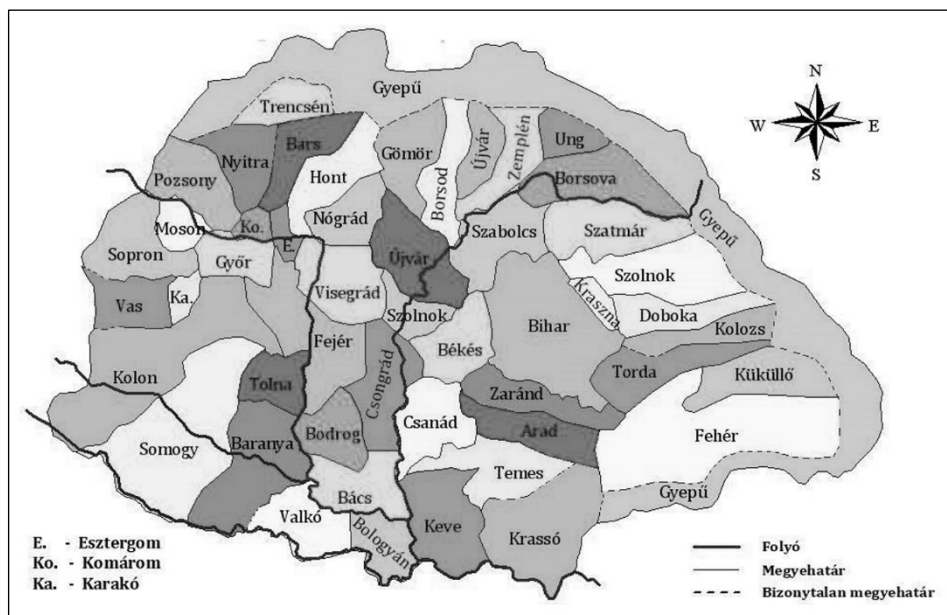
végén a XX. század elején a helyzet éppen ellentéte a franciának. Az ország alapvető területi egységének a megyét tekintették, az e rendszert drasztikusan átalakítani igyekvő reformelképzeléseket lesöpörték az asztról. Ennek egyik oka az volt, hogy a megyénél nagyobb területegységek általában az osztrák abszolutizmus eszközei voltak a magyar nemesség ellenállásának felszámolására. A másik oka pedig az, hogy a viszonylagos nemzeti függetlenség keretei között a magyar vezető réteg a történelmi tradíciók alapján határozta meg önmagát, és egy olyan tradicionális rendszerhez, mint a megyerendszer, mely évszázadokon keresztül a magyar nemesség és a nemesi jogok és privilégiumok védelmezője volt nem mertek hozzányúlni. Harmadrészt megemlíthetjük az ország területén élő kisebbségek helyzetét fenntartani szándékozó magyar politikai törekvéseket is, melyek a megyerendszer keretei között területileg nem tudtak hatékonyan érvényesülni. Ez a hozzáállás bizonyos idő elteltével biztosan megváltozott volna, ám ennek bebizonyítására a történelem már nem adott időt. Az I. világháború utáni időszak majd a XX. század második fele mindkét ország esetében jelentős változásokat hozott a közigazgatásban, ám kijelenthető, hogy mind Franciaország mind Magyarország esetében a megyerendszer szerepe és jelentősége nem csökkent, sőt bizonyos időszakokban még erősödött is.

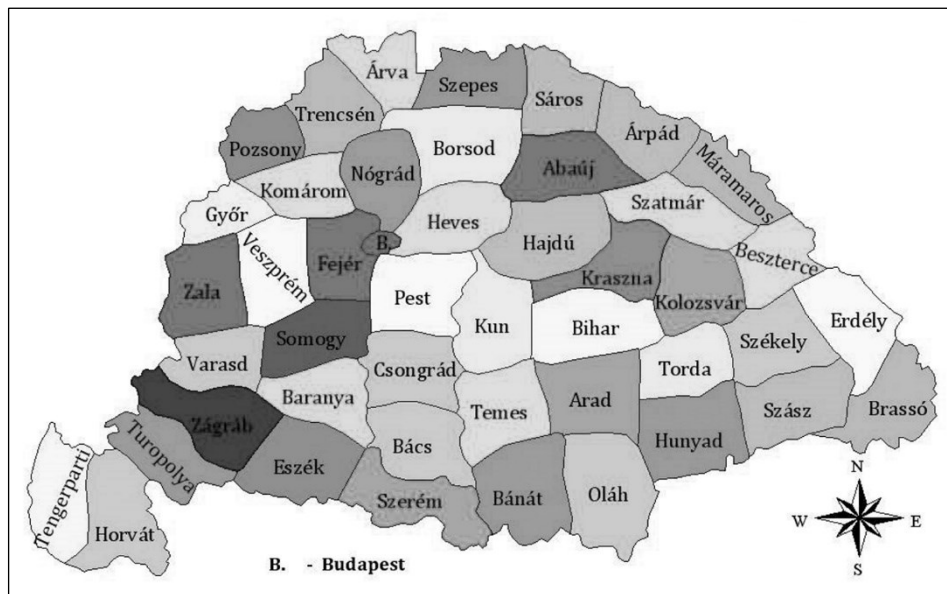
1. ábra. E. J. Sieyès geometriai felosztása
(Forrás: www.histoire-genealogie.com)

2. ábra. Franciaország megyéi 1791-ben
 (Forrás: A. Demangeon: Geographie Universelle.
 Tome VI. La France, 1946 alapján saját szerkesztés)

3. ábra. A vármegyerendszer Szent István korában
 (Forrás: Hajdú Z. munkája alapján saját szerkesztés)

4. ábra. Táncsics Mihály reformterve
(Forrás: Hajdú Z. 2001-es térképe alapján saját szerkesztés)

Irodalom

- BENISCH A. (1938): Vármegyei határkiigazítások. Budapest p. 9.
- BRAUDEL, F. (2003): Franciaország identitása I. kötet. A tér és a történelem. Helikon Kiadó, Budapest. p. 326.
- BRAUDEL, F. (2004): Franciaország identitása II kötet. Az emberek és a dolgok. Helikon Kiadó, Budapest. p. 591.
- CSIZMADIA A. (1976): A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 560.
- DUBY, G. (2006): Franciaország története I kötet – a kezdetektől a Bourbon restaurációig. Osiris, Budapest. p. 856.
- DUBY, G. (2007): Franciaország története II kötet – az új idők 1852-től napjainkig. Osiris, Budapest. p. 827.
- ESZLÁRY K. (1947): A közigazgatás területi reformjai. Városi szemle 1947/1–2, Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Budapest. pp. 93–116.
- GRAVIER, J.-F. (1972): Paris et le désert français en 1972. Flammarion, Paris. p. 284.
- GRAVIER, J.-F. (1970): La question regionale. Flammarion, Paris. p. 233.
- HAJDÚ Z. (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. p. 334.
- KARSAI L. (1983): A nemzetiségi Kérdés Franciaországban. Kossuth, Budapest. p. 165.
- LEFEBVRE, G. (1969): Napoléon. PUF, Paris. p. 783.
- DE MARTONNE, E. (1931): Europe Centrale. In: Vidal de la Blache et L. Gallois: Géographie Universelle. Tome IV. Armand Colin, Paris. p. 845.

- MENDÖL T. (1963): Általános Településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 567.
- OZOUF-MARIGNIER, M.-V. (1992): A földrajztudósok és a regionalizáció Franciaországban (1870–1920). Atelier füzetek, L'Harmattan, Budapest. pp. 173–183.
- DE PLANHOL, X. (1988): Géographie historique de la France. Fayard, Paris. p. 635.
- REVEL, J. (1992): A départements kialakulása. Atelier füzetek, L'Harmattan. Budapest. pp. 159–171.
- SIPOS K. (1993): A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. MTA Állam és Jogtudományi Intézete kiadványa, Budapest. p. 137.
- SOBOUL, A. (1961): A francia forradalom története. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 617.
- SOBOUL, A. (1973): Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–94. Kossuth Kiadó, Budapest. p. 434.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1910): Régions Françaises. In: La revue de Paris 1910. december 15. Paris. pp. 821–849.
- VOFKORI L. (1996): Erdély közigazgatási és etnikai földrajza. Balaton Akadémia, Vörösberény.

A KÁRPÁT-MEDENCE VÁRAI ÉS KÖRNYEZETI HATÁSUK

CSORBA CSABA

The castles of the Carpathian Basin and their influence on the environment

According to data collected by the archeologist József Dénes, there must have been more than 8,000 fortresses in the Carpathian Basin from the Ancient times until today. This figure is rightly expected to rise over 10,000 if we take into consideration the revolutionary changes that have taken place in the technique of archeological research during the course of the past few decades. Hardly any up-to-date and accurate studies have been carried out about Hungarian castles and fortresses built in the Middle Ages or in the Early New Age. Investigating the environment in their immediate vicinity, not to mention their broader area, is still in an early stage.

In Hungary, historical research of land management only started in the past decade, although certain preliminary examinations were done as early as the beginning of the 1950s (e.g. village excavations executed by István Méri).

István Feld called the attention to the connection between castles and forests, "It is quite commonly known that in most cases building castles on hills in the Middle Ages started with clearing forests – this is proven by a narrow layer of burn preserved under the earliest ground level – and of course, clearing land outside the walls and moats close to and farther away from the castle. Although historical sources rarely suggest it, it is evident that several features of fortresses needed an immense amount of wood: ceilings, roofs, door frames and window frames, shelter passages were all made of this material. Interestingly, trees and bushes around castles were not cut down for this primary reason, but rather because of considerations of protection... What's more, a fortress, as a symbol of power, had to be visible from a great distance."

One should also note that land around deserted castles or ruins was used for grazing for many years (eg. at Somló), or planted with grapes, thus the area could not get re-forested. Once these activities were given up, trees took over again. Archeological research and renovation of castles and their environment necessarily involves the total or partial clearing of vegetation. It is not an easy task to bring the protection of monuments and protection of nature into accordance.

Apart from a few exceptions, excavating moats, outside defences, tracks leading to the castle or the area around it is usually neglected.

It is fairly possible that the basic directions of routes were created thousands of years ago in our region. These routes were in continual use by nations or groups of people settling down in the area. Centres of power and trade changed form time to time, too.

In order to build a castle, a landlord needed to possess a property of 8 to 10 villages in one block. A castle like this was incapable of protecting the property belonging to it, neither could it accommodate the people of the neighbourhood if any danger was threatening.

A Kárpát-medencében az eddigi kutatások szerint az őskortól napjainkig több mint 8 ezer erődítmény létezhetett (Dénes József régész adatgyűjteménye szerint). Tekintettel arra, hogy az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatás technikájában forradalmi átalakulásokra került sor, alighanem joggal számolhatunk azzal, hogy rövidesen meghaladhatjuk a 10 ezres számot is!

A középkori és kora újkori várainknak, erődítményeinknek elenyészően kicsi részéről készült eddig korszerű, pontos felmérés. Közvetlen környezetük, még inkább a tágabb térségük kutatása a kezdeteknél tart. Kijelenthetjük, a várak és környezetük kapcsolatáról való információink végtelenül szegényesek. Néhány példából általános következtetéseket levonni pedig nem egyeztethető össze a tudományos minimummal. Sajátos paradoxon: minél kevesebb információnk van egy kérdéskörrel, annál „szabadabban” szárnyalhat a fantáziánk. A voltaképpen megalapozatlan „tudományos munkahipotézis” elegáns fogalma mögé bújás azonban éppen a valódi, szigorúan vett tudományosságot kérdőjelezi meg.

A történeti tájhasználat kutatása az utóbbi évtizedben kezdődött meg Magyarországon, noha bizonyos előzményei már az 1950-es évek elejétől felfedezhetők (például Méri István faluásatásain).

A régészeti topográfia fél évszázadát áttekintő kötetben mintegy mintaként a Szendrői-medence területének a történeti tájhasználat szempontjából való régészeti topográfiai felméréséről olvashatunk (Pető 2017). A „hagyományos” módszerekkel végzett terepbejárás nem hozott látványos felfedezéseket. Példának okáért nem találtunk Szendrő várának környezeti szerepéről semmilyen utalást sem.

A Kárpát-medence várainak tudományos kutatása mintegy két évszázados múltra tekinthet vissza (Csorba 1974a). A komplex régészeti-történeti várkutatás alig egy évszázadra tekinthet vissza. Ez viszont azt is jelenti, hogy a középkori országterületünknek kevesebb mint egyharmadát kutathatjuk, mert (a várakban leggazdagabb) területeink más országokhoz tartoznak, voltaképpen 1918 vége óta (néhány évet időközben nem számítva). Középkori történelmünk valamennyi részlete más területi egységben, mint az akkori Magyarország, nem vizsgálható. A Kárpát-medence egyes országainak várkutatása (politikai okokra visszavezethetően) egymástól függetlenül, összehangolás nélkül folyt mintegy háromnegyed századon keresztül. Csak az utóbbi évtizedekben kezdenek rendeződni többé-kevésbé a szakmai kapcsolatok.

Jellemző, hogy Gerő László 1955-ben még a történelmi Magyarország várairól írta alapvető összegzését, ennek megfelelő térképet is közölve (Gerő 1955), újabb várkönyvében (Gerő 1968) viszont csak a trianoni Magyarország várjaival foglalkozott. Már akkor bátorkodtam Ismertetésemben kijelenteni: *„Középkori történelmünk valamennyi részlete más területi egységben, mint az akkori Magyarország, nem vizsgálható”* (Csorba 1970).

A Kárpát-medence történeti ökológiai kutatásába idestova csaknem egy évszázada kapcsolódott bele a régészet. Az 1954-ben megjelent Régészeti kézikönyv I. Gyakorlati régészet szerzői felhívták a figyelmet erre. A történeti ökológiai tanulmánykötet szerzője a középkori településtörténet (városok, falvak) vonatkozásaival foglalkozott, a várak szerepére még csak nem is utalt (Pálóczi Horváth A. 1993).

Az írott és képi adatbázis viszonylagos szűkössége mellett a régészeti kutatás olyan többlet információkat eredményezhet történeti ökológiai szempontból, ami más módszerekkel nem biztosítható.

Másfél évszázada, Rómer Flóris kezdeményezésére indult meg a Kárpát-mé-
dence régészeti lelőhelyeinek gyűjtőakciója. A régészeti topográfiai országos
adatbázis megteremtése valójában azonban nem sikerült. Banner János szegedi
professzor az 1930/40-es években próbálkozott egy Magyar Régészeti Kataszteri
Intézet megalapításával. Az MTA keretén belül 1958-ban létrejött Régészeti
Kutató Csoport keretében 1960-tól távlati kutatási tervvé vált Magyarország
régészeti topográfiájának elkészítése. Ennek keretében 1962-ben kezdődtek meg
Veszprém megye régészeti topográfiai gyűjtőmunkái. 1966-ban megjelent az első
kötet, amelyet még 3–3 Veszprém megyei, Békés, Pest megyei kötet követett.
Tehát összesen 11 kötet jelent meg eddig (a legutóbbi 2012-ben). Összegezve:
eddig a topográfiákban fél évszázad alatt a mai Magyarország területének
mindössze 12%-át sikerült átvizsgálni (*Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á.* 2017).

Ha megmarad az eddigi ütem, akkor a mai Magyarország teljes területének
régészeti átvizsgálásához további négy évszázadra (!!!) lenne szükség. Természe-
tesen annyira nem lehetünk pesszimisták, hogy elfogadjuk ezt az abszurd idő-
határt. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a felismerést sem, hogy az eddig
megjelent kötetek többnyire „kőkorszaki” technikával, módszerrel készültek.
Azaz az eddig átvizsgált területeket újra végig kell járni, az utóbbi évtizedekben
meghonosodott technika (Li-DAR, azaz a légi lézerszkennelés, stb.) teljeskörű
igénybevételével. Ez nem csupán azt jelenti, hogy az eddig ismertnek vélt
területen megsokszorozódhatnak a régészeti lelőhelyek, hanem azt is, hogy az
egy-egy terepjelenségekről, építményekről az ismereteink a korábbiakhoz képest
összehasonlíthatatlanul pontosabbak lesznek, beleértve a kormeghatározást is!

A légi lézerszkennelés (Li-DAR) használata a régészetben a 2000-es évek
elején indult Nyugat-Európában. Régészeti szempontból Li-DAR-ral olyan mik-
rodomborzati különbségeket is detektálhatunk a felszínen, amelyek egyébként
szabad szemmel nem lennének észrevehetőek. Ezek a kismértékű domborzati kü-
lönbségek következtetni engednek a korábbi emberi tevékenységek nyomaira,
mint egykori falak, gödrök, árkok.

A légifotózással szemben nagy előnye a módszernek, hogy az erdős, illetve
sűrű növényzettel borított területeken is lehetőséget nyújt a térképezésre, rejtett
lelőhelyek (mint földvárak, halmok) felfedezésére. Sokszor olyan minimális el-
téréseket is kimutat a tájban, melyeket a hagyományos terepi felmérések, bejá-
rások alkalmával nem is vennénk észre, vagy legalábbis nem összefüggéseikben.
Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a kapott kép építészeti-szerkezeti értelmezése
ugyanolyan szakértelmet igényel, mint bármelyik más felmérés (*Gáti* 2016).

Természetesen nem hiányozhattak a várak a műemléki topográfia-sorozat
1953–1987 között megjelent kötetiből (Sopron és környéke, Nógrád, Budapest,
Pest megye 1–2., Heves megye 1–3., Szabolcs-Szatmár 1–2.). De ez a sorozat is
torzó maradt, csakúgy, mint a régészeti topográfia, adatainak jelentős része
elavult, hiányos.

A vártopográfiai kutatás az általános régészeti topográfiákhoz képest némileg előrébb tart: Nováki Gyula előbb publikálta Fejér megye őskori földvárak adatait (Nováki 1952), majd a magyarországi földvárkutatás történetét foglalta össze (Nováki 1963). Jelen sorok írója kezdő régészként az Alföld 10–17. századi várainak és erődítményeinek történeti adattárát publikálta (Csorba 1974b).

Fügedi Erik a 13–14. század (Fügedi 1977), ennek folytatásaként Engel Pál a Zsigmond-kor várainak történeti adattárát jelentette meg (Engel 1977), elsősorban okleveles források alapján.

A régészeti vártopográfia első (még sorozaton kívüli) fejskéi 1970–2001 között jelentek meg: Börzsöny-hegység (Nováki–Sándorfi–Miklós 1979), majd a történeti Borsod megye (Nováki–Sándorfi 1992) és Abaúj-Torna megye (Nováki–Sárközy–Sándorfi 1997). Ezekon kívül Dénes József, Terei György és mások készítettek kisebb-nagyobb térségek várairól régészeti topográfiát. A turista útikalauzok évszázados hagyománya a várak és a hozzájuk vezető túrautak ismertetése. Jelen sorok írója Szlovákia és Románia várairól-erődítményeiről készített turistakalauzt, többnyire helyszíni terepbejárás alapján (Csorba–Marosi–Firon 1983).

A régészeti topográfia helyzetét felmérő tanulmánykötetben Feld István és Terei György foglalta össze a vártopográfiák, a regionális várkutatás eredményeit (Feld–Terei 2017). Megjelent Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Fejér, Nógrád, Tolna, Somogy topográfia-kötete, megjelenésre vár Pest megye kötete, folyik a gyűjtés Győr-Moson-Sopron megyében, Komárom-Esztergom megyében, Budapesten. A legteljesebb, legkorszerűbb topográfia-kötet (Miklós 2007) megalkotójának, Miklós Zsuzsa régésznek tragikus halála (2014) a magyar várkutatás legérzékenyebb vesztesége.

A legnagyobb területet felölelő vártopográfia elkészítése „amatőrök” érdeme: ez a trianoni diktátummal Romániához csatolt területek (103 ezer km²) erődítményeinek hatalmas adattára (Karczag–Szabó 2012). Tudomásunk szerint a Felföld (Szlovákia) topográfiai gyűjtését is évek óta folytatják.

Az újabb, légifotókat felhasználó, fémkeresőkkel, talajradarral stb. végzett kutatásoknak köszönhetően a vártopográfia legrégebben megjelent kötetei már számos tekintetben elavultnak számítnak. A Castrum Bene Egyesület 2005 óta évenként megjelenő folyóirata közli a várkutatás legújabb eredményeit (digitális formában is elérhető: www.castrumbene.hu).

A várak régészeti feltárása (korábbi szórványos kezdeményezések után) a mai Magyarország területén az 1950-es évektől indult meg nagyobb arányokban. Sajnálatos módon azonban nem a történeti (hadtörténeti) szempontok vezérelték a kutatást, hanem a műemlékvédelem és az idegenforgalom nézőpontjai. Szakmai szempontból még inkább aggasztó az, hogy az egyes objektumok feltárása évtizedekig húzódik, s a legtöbb esetben a vár teljes területének feltárására nem kerül sor. Az első teljes egészében feltárt vár a Vas megyei Gőr vára (Dénes 2011). Az ún. földvárak esetében általában megelégszenek néhány sáncátvágással, a belső térségben szondázó árkokkal, néhány szelvényvel.

Ritka az olyan eset, ha a várak régészeti feltárásának eredményeit monografikus formában közzéteszik, a leletanyagnak is csak elenyészően kis részét dolgozzák fel (leggyakoribbak a rövid, ún. előzetes jelentések). Mindezek a hiányosságok nem róhatók fel csupán a régészeknek, mert általában kényszerhelyzetben vannak, kénytelenek a felsőbb „szakmai” utasításoknak, elvárásoknak engedelmességni. A pénzügyi fedezet szűkössége eleve meghatározza a lehetőségeket. Az utóbbi évtizedekben számos régebbi „befejezett” várfeltárás folytatódott, de a várak környezetének kutatása még mindig meglehetősen felemás, megoldatlan. Példának okáért hegyi váraknál a lejtők átvizsgálása csak részleges. Emiatt értékes leletek „vesznek el”. Sőt, mivel sok esetben a kutatóárokokból kitermelt földet a hegyoldalakra deponálják, ezáltal az ún. keresőzést, talajradaros kutatást megnehezítik!

A várak és a környezetük kapcsolatára a török kor évszázadait kutató Takáts Sándor figyelt fel először (*Takáts* 1915–1917). A történeti ökológiai tanulmánykötetet (Európa híres kertje 1993) szerkesztő R. Várkonyi Ágnes alapvető tanulmányban foglalta össze a végvárak és a környezetük történeti ökológiai összefüggéseit. Elsősorban a várak vízvédelmi rendszerét (a végvár vonal és a vizek kapcsolatát), továbbá a végvárak és az erdők, a várépítés és az erdőirtások összefüggéseit taglalta. A 16–17. század vonatkozásában azt állította: A végvárrendszer nyomvonala mindenütt a természet adta védővonal mentén vezet: Drávától Fonyódig, Balaton, Rába, Duna, Vértes, Börzsöny, Garam, Ipoly, Mátra vonalán, Felső-Tisza vidékén. Nagyjából mindenütt a síkfold és a hegyvidék találkozásánál. Nem volt alternatíva. Az Alföldön védelmi rendszert kialakítani nem lehetett. Szeged védhetetlen volt. Nagyrészt a természeti adottságokon múlt a végvárrendszer teherbíró volta másfél évszázadig. Várak jelentős része vizek oltalmában épült (*R. Várkonyi* 1993).

Valójában azonban ez az értékelés a földrajzi tényezők teljes félreértésén alapul. A Balkán vad hegyvidékeit, hegyi várait elfoglaló oszmán hadak számára a magyar középhegységek (többnyire kicsi, elavult) várainak elfoglalása nem jelenthetett leküzdhetetlen feladatot. A Kárpát-medencét azonban teljes egészében nem akarták elfoglalni (megszállni), mint ahogy a román fejedelemségeket sem – ez az egyszerű magyarázat!

A 16. századtól kezdve maradtak ránk egyes várakról képes (térképi) ábrázolások. Ezek száma is meglehetősen csekély (főleg Nyugat-Európa-hoz viszonyítva). A 16–17. századi ábrázolások többségének hitelessége is erősen megkérdőjelezhető (*Csorba* 1985). Régészeti és történeti cikkekben-tanulmányokban, monográfiákban gyakorta közöltek fantáziaképeket, a hitelességet többé-kevésbé nélkülöző ábrázolásokat. A legtöbb hiteles 16–17. századi várábrázolást és térképet Kisari Balla György közölte (*Kisari Balla* 2000., *Kisari Balla* 2005). Teljes kiértékelésük még várat magára.

A várak és környezetük kapcsolatával a 16–17. század vonatkozásában csaknem negyedszázada kezdtem foglalkozni. A következőkben 16–17. századi leírásokból közlök válogatást (Csorba 1995):

Oláh Miklós írta 1535 körül: *„Diósgyőr... a királynő vára az azonos nevű mezővárossal, mely alatta fekszik, szép inkább, mintsem erős... szép fekvését és általános bőségét méltán említhetjük. Egy keletről és délről erdőkkel övezett hegy lejtőjén épült. Tavasz idején a szomszédos fák ágain zengő fülemilék és más piciny madarak éneke a várszobákban lakók fülének csodálatos gyönyörűséget szerez. A vár alatt egy hegyi patak folyik, rengeteg benne a pisztráng s más finomabb hal.”* (Oláh 2003).

Az 1557/58-as hadi tanácskozásokra készített jelentésekben olvashatjuk a következőket:

Sáros vára: *„bár a vár magas helyen, vagyis hegyen áll, s a hegy oly meredek, hogy köröskörül egész a falig meg nem közelíthető, mégis maga a fal alacsony és gyöngye, s csupán ez a gyöngye fal övezi a várat. Azonkívül a hegy csaknem a falig be van fásítva, amely erdő az ellenség támadásait könnyen takarhatja, miért is elrendeltük, hogy mihelyt az idő engedi, az erdőt ki kell vágni. Hozzá járul még, hogy a vár tágas-térés, s éjjel-nappal folytonos őrködést igényel...”*

Eger vára: *„Az árkok, melyek a váron kívül a hegy felé húzódnak, igen keskenyek; ez a jobbágyok dolga lévén, megparancsoltuk, hogy az árkokat mélyebbre és szélesebbre ássák, a belőlük kihányt földet pedig részint a várba hordják, részint az árkokon túl levő szakadékokat és gödröket tömjék be velök és a föld színével hozzák egyenességre, hogy az ellenség el ne rejtőzködhessék bennök s az árkokat könnyen meg ne közelíthesse.”*

Murány. *„... a szikla vagyis a hegy letaroltatott, de nem kielégítően... Mivel pedig a várnak az a része, amelyen a spanyolok a várba benyomultak, igen könnyen megközelíthető, tanácsosnak látunk, hogy ott a sziklák eltávolíttassanak s alacsony fal... emeltessék.”*

Tokaj vára: *„Bodrog felőli védőfala (alapozása) jelent gondol: „...mivel e helyen a víztől és vízmosástól lehet tartani, az a vélemény, hogy néhány kövel telt ládát kell itt elsüllyeszteni, melyekre ismét nagy, nehéz köveket kell helyezni, mint amilyeneket itt nagy számmal lehet találni; ez súlyával oly erősen leülepszik a víz fenekére, legyen ez bárminő tulajdonságú is, hogy a víz ezen súlyt előreláthatólag nem lesz képes elmosni, hanem a fa és a kövek egymással összekeveredve, olyan szilárdak lesznek, mint a kőszikla, a víz erejét megtörik és a bástyaépületet biztosítják. Másodszor följebb is lehet még egy gátat építeni, mely a nagy és hatalmas folyót e szögletéről elterelné és így e helyet a vízmosástól annál inkább megóvná. És amennyiben ezen gát ostrom esetén az ellenség számára az erődítményhez átjáróul szolgálhatna, úgy véljük, hogy ily veszély esetén a gátat át lehetne vágni és a veszély elvonultával ismét helyreállítani.”*

Az 1780-as években készült első katonai felmérés országleírásában olvashatjuk a következőket:

Ónod: „A várat a folyónál (Sajó) mély árok veszi körül. Kis vízállásnál a Sajón bárhol találni gázlót. A város (és a vár) kis emelkedőn fekszik, a folyót az egész környékkel egyetemben uralja.”

Boldogkő: „A vár egy sziklaszirten áll, közepé táján szőlők vannak. A legmagasabb a környéken az erdővel sűrűn benőtt Magas-hegy. A vár kertjét jó fal veszi körbe.”

Szalánc: „Van itt egy öreg vár egy meredek, magashegyen, amiről jó kilátás van, de mivel a vár csaknem teljesen leomlott, háború esetén nem lehet hasznát venni.”

Füzér: „A falu mellett fekvő várhegy oldala meredek és köves.”

Torna: „Egy régi vár egy köves, magas hegyen, amiről az egész fő völgyet be lehet lőni.”

Murány: „A vár egy nagyon meredek sziklán áll, amit maga a természet erősített meg, ezért nem lehet rá felhágni: mivel azonban a szomszédos hegyhátról be lehet lőni a várat, nehéz védeni azt. Ennek következtében már minden épület rommá vált benne, amit hamarosan az öreg várfal is követni fog.”

Ecsed: „A kastély teljesen romos. Környezete: „A falunál lévő nagy mocsár (= az Ecsedi láp) sohasem szárad ki, hosszú, tartósan (száraz időben?) a jelzett úton könnyű szekérral lehet járni. A nagy mocsár, a Láp esős időben nagyon megárad, elönti a szomszédos sectio réjtjeit. A meglévő árkok mentén csak egyesével, gyalog lehet előre jutni, mint ahogy néhány lakos is gyalog át mer menni a nádason a környező falvakba.”

Csábrág vára zord, meredek hegyen feküdt, csúszós lejtő övezte. A hegyet patak vette körül, ami inkább ártott, mint használt a védőknek, mert a támadó számára nem jelentett kicsisége miatt igazi akadályt, inkább hasznát látta, mert egy tábor elhelyezéséhez szükséges vizet biztosította. A várba csak egy keskeny út vezetett, amelyen egy szekér fért el. A kaputól háromszáz lépésnyire sziklaszirtek emelkedtek, innen vezetett tovább az út a kapuhoz, amit egy sziklába vágott mély árok is védett. A kaput két oldalról egy-egy bástya is oltalmazta. A várfal a csupaszigliklára épült, nem volt vastag, inkább magas. Ez megfelelőnek is látszott a védelem szempontjából, hiszen a sziklára nehéz volt felkapaszkodni. Tehát ha tövig rombolnák is a falakat, a meredek sziklák önmagukban is elégséges védelmet nyújtanak az őrségnek. A kapuval szembeni hegyháttra lehetett csak ágyúkat elhelyezni, s onnan lehetett rohamozni is. Dacára a nehézségeknek, Aldana csapatai ezt a várat is viszonylag könnyűszerrel elfoglalták, csekély embervesztéssel.

Szolnokot Aldana tervei szerint építették 1550-ben. Áldana a földnyelvet át-metsző mély árokba a Zagyva mellékágát vezette be. Az így kialakított sziget sáncai kiemelkedtek a környező sík vidékből. A hatalmas boronákból rótt falú hárombástyás vár felépítéséhez negyven napra volt szükség. A torkolat előtt még egy kisebb szigetet is csatolt hozzá Áldana, amelynek mintegy a „citadella” szerepét szánta.⁵ A szigeten fekvő, vízzel körülvett vár ostroma nem volt könnyű

feladat. Télen viszont, mikor a nagy hidegben a folyók befagytak, a falak megközelítése nem okozott gondot, s jól elhelyezett ágyúk rommá lőhették a védőműveket. Így történt ez Tokaj esetében is, amelyet hősiesen, mindhalálig védett Némethi Ferenc, Izabella királyné kapitánya.

A török Evlia Cselebi útleírásaiból:

Jenő (Borosjenő) a Maros parton álló vár, mellette a fallal körülvevett város. A Maros partján szép házak állanak, szemben, a túlsó parton kertek zöldellnek, ahová csónakon átjárnak a lakosok. Lugos vára a Ternes folyó partján épült. Árkaiban a folyó vize védte a falakat. A város körül szőlők, kertek zöldelltek.⁶⁴ Kolozsvár szőlődombok tövében fekszik.⁶⁵ Kisvárdát szőlők és kertek övezik.⁶⁶ Szekszárd vára dombon fekszik, környékén magasabb dombok emelkednek, rajtuk szőlők zöldellnek. A várat árok fogja körbe.

Eszterházy Pál: Mars Hungaricus (1663-4): Pécszet úgy mutatja be, mint egy virágzó várost, amelyhez közel almás-, veteményes- és dinnyéskertek helyezkednek el, meg szőlők és gyümölcsösök. A fallal körülvevett városon belül is terjedelmes kertek voltak. Mindez az ostrom során elpusztult, a törökök csak a várat tudták megtartani. Segesdet, ezt a magas dombon fekvő török várat „szőlőkertek, gyümölcsösök, szántók és rétek övezik és levegője is egészséges”.

A hadszíntértől távolabb eső várak esetében nem ritka a vadaskert sem. Görgény vára alatt (1652) az összeírás említi a káposztáskertet, a szilváskertet, a baromakolt, majorházat stb. Füzér várához is tartozott vadaskert. Sebesváron a várhoz vezető út mellett majorház áll, idébb veteményeskert (1715). Az egeresi várkastély háta megett, dél felé „*vagyon egy jó darab gyümölcskert és veteménynek való kert*”.

Székesfehérvár: Egy 1797-ben keletkezett térképen a városfalak még mindig megvannak, de a környéküket már felparcellázták (a környező mocsarakat lecsapolták), a területet azonban még nem építették be. Veszprémben (1730: Wemer) a hegy körül már házak sorakoznak, maga a hegy kopár, a várfalak épek. Pápa térképén (1730–32) a sáncok vonala még kivehető a város körül, a falakat azonban már lebontották. Bazin városa XVIII. századi látképe ill. térképe szerint a falak épek, előtérben szőlők látszanak, a falakhoz közel kertek-szőlők települtek. Budán a nyugati vároldal beépítetlen (1753), a déli lejtőn is a faltól tartanak bizonyos távolságot. A Víziváros falához viszont északról szorosan tapadnak a külvárosok. Pécssett a XVIII. század elején a nyugati árokban már fák nőnek. Egy 1763-ban készült akvarell (madártávlati kép) szerint a falak épek, a környékük még ekkor is beépítetlen, csak távolabb épültek ki a kertek, külvárosok.

Conrad von Weiss erdélyi városokat ábrázoló sorozatának tollrajzain (1735) az látható, hogy a városfalakhoz közeli területek még nem építették be. Beszterce környéke (délről) kopár. Segesváron (keletről) viszont erdők, házak vannak a falakon kívül, azaz kialakult a külváros. Medgyesen (délről) kertek, erdők húzódnak a városfalon kívül. Marosvásárhely előtere (délkeletről) kopár. Székelyudvarhely mellett (keletről) erdők zöldelltek, Kőhalom környéke kopár.

A régi térképek tanúsága szerint Szamosújváron (1755) a Szamos és a vár között telkek-házak húzódnak. Fogarason (1755) a vár körül érintetlen a széles vizesárok, melynek környéke beépítetlen. Csíkszeredán (1752) a várkörnyéke beépítetlen. Aradon (1752) a vár környékét behálózzák a Maros ágai, mocsár és erdős szigetek láthatók. Kolozsvár: (1718) a városfalakhoz közel nem láthatók építmények, a Szamos túlsó partján erdős hegy emelkedik. Beszterce: (1750) a falak környékén nincsenek építmények, távolabb külvárosi telkek húzódnak.

Mocsáry Antal Nógrád vármegyét bemutató monográfiája harmadik kötetében láthatók egyes várak korabeli képei: Nógrádon a várhegy kopár, csakúgy, mint Füleken. Divényen hasonló, a várhegy aljában épült várkastély környéke is beépítetlen. Gács várát a hegytetőn már barokk kastéllyá alakították át, a hegyet erdők övezik, meg szőlők borítják. Kékkő várhegye kopár, az aljában erdők húzódnak. Szécsényben a dombokon erdők és épületek láthatók. Hollókőn a várhegy kopár, az aljában bokrok, facsoportok láthatók. Salgó várhegye kopár, körben erdők húzódnak. Somoskőn a várhegy kopár, a hegy aljában bújik meg a falu, körülötte kertek, erdő. Baglyason a várhegy sziklája kopár, az aljában bozót és erdő. Bujákon az erdő egészen a várfalakig felkúszott. Sámson várának környéke kopár (Mocsáry 1826).

Nemrégiben Feld István is felhívta a figyelmet az erdők és a várak kapcsolatára: „Közhelynek számít, hogy a középkori hegyi várak építése a legtöbb esetben erdőirtással indult – néhol ennek nyomát egy vékony égésréteg is őrzi a legkorábbi járószint alatt – s természetesen ez érintette a falakon-árkokon kívüli szűkebb-tágabb területeket is. Bár erről közvetlenül ritkán szólnak a történeti források, kézenfekvő, hogy jelentős mennyiségű faanyagra volt szükség az erősségek számos eleméhez – a földemek, tetők, nyíláskeretek, védőfolyosók mind ebből az anyagból készültek. A várak közvetlen környezetében azonban elsősorban nem emiatt vágták ki a fákat-bokrokat, hanem védelmi megfontolásokból... Nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az is, hogy egy várnak, mint hatalmi szimbólumnak sok esetben már messziről láthatónak kellett lennie.”

Azt is megfigyelte, hogy felhagyott (romos) várak környékén sokáig legelőnek használták, vagy szőlővel ültették be (pl. Somlónál) így az nem erdősült be. Ha a legeltetéssel, szőlőműveléssel felhagytak, az erdő visszafoglalta a területet.

A régészeti kutatás és helyreállítás a vár területén és környezetében szükségszerűen együtt jár a növényzet teljes vagy részleges kiirtásával. A műemlékvédelem és a természetvédelem összeegyeztetése gyakran nem egyszerű feladat (Feld 2016).

A várat körülvevő árkok, külső védőművek, a vár környezetének feltárása többnyire elmarad, nem kutatják (néhány kivételtől eltekintve) a várhoz vezető utat sem. Pedig több mint egy évszázada felhívta a figyelmet alapművében Könyöki József a várösvények-várutak jelentőségére, a várak környezetére is kitérve: A várhoz vezető útnál a minél jobb áttekinthetőségre törekedtek. Nem tűrtek meg a vár körül erdőt. Arra törekedtek, hogy a fák minél távolabb legyenek, hogy ne szolgáljanak az ellenség búvóhelyeként. Arra törekedtek, hogy minél

szűkebb ösvény vezessen a várhoz, lehetőleg számos akadállyal. Megemlítette, hogy Déván a várba vezető út mentén minden kanyarulatnál erődítmények épültek. Arra is törekedtek, hogy a várba vezető ösvény úgy kanyarodjon, hogy a felfelé törekvőnek jobbra mindig a várfal felé essen, hogy a várból érkező lövések ellen ne védekezhessen a (bal karján tartott) pajzsával. Példaként említette Trencsén, Lietava, Sztrecsén, Temetvény, Zólyomlipcse, Kékkő, Hollókő, Hruszó várát. Megemlítette, hogy egyes várakban több kapun keresztül lehetett eljutni a palotáig (Trencsénben 7, Lánzséron 6 kapu volt a palota előtt, Dévény és Szepes várában pedig 4–4 (*Könyöki* 1905).

A Kárpát-medence középkori várainak jelentős része őskori földvárakra épült rá. A bronzkorban egy-egy térség hatalmi központjának a várak számítottak. Ekkorra már bizonyosan kialakult a Kárpát-medence egészét behálózó utak rendszere (természetesen ezek még nem „igazi” épített utak lehettek). Ezeknek az utaknak a kutatása azonban mindmáig elmaradt. Pedig nagyon valószínű, hogy a fő útirányok már évezredek óta kialakultak térségünkben. Ezeket az utakat az idők folyamán megtelepedő népek-népcsoportok folyamatosan használták. Természetesen módosításokkal, s időről-időre változtak a hatalmi-kereskedelmi csomópontok is.

Legnagyobb hagyománya a római utak kutatásának van, csakhogy ezek az utak a Kárpát-medencének kevesebb mint a felén épültek ki: a provinciákban. A középkorban és a kora újkorban a várak és az úthálózat viszonya alapvetően meghatározta egy-egy építmény lehetséges rendeltetését, szerepét, célját.

A középkori utak régészeti kutatása jórészt a városi belső úthálózat ill. egyes kisebb települések utcahálózatának feltárására szorítkozott. A települések közötti úthálózat régészeti kutatása az újabb eszközök (Li-DAR meg talajradar) segítségével lenne lehetséges. A hidak és révek kutatása is a jövő rendkívüli fontosságú feladatai közé tartozik (*Csorba* 1982).

Középkori útjaink közül a Dunántúl áthálózatát Glaser Lajos rekonstruálta, okleveles adatok alapján (*Glaser* 1929–1930). Egyes Árpád-kori megyék úthálózatát ábrázoló térképeket közölt történeti földrajzi kötetekben Györffy György (*Györffy* 1963–1998). Blazovich Lászlónak a 14–16. századi alföldi városálózatot feldolgozó monográfiájához mellékelt úthálózati térképe (*Blazovich* 2002).

A Szamos-vidék 14–15. századi úthálózatát Lipszky János térképe (1799–1803) és a katonai térképek alapján rekonstruált térképvázlat segítségével próbáltuk meg a vásárhelyek és városok kialakulásának rendszerét ennek kapcsán bemutatni (*Csorba* 1975). A teljes középkori Magyarország főbb településeit és útjait, víz-hálózatát hasonló módon ábrázoló térkép szerkesztését is terveztük, de ehhez nem kaptunk támogatást.

A Zempléni-hegységben a hagyományos terepbejárás módszereivel megfigyelt utak (jórészt mélyutak) dokumentálását és datálásának kísérletének eredményeként találtak 16 utat, amelyek középkori településeket kötöttek össze, valamint 9 utat a regéci várat kötötte össze környezetével (*Szilágyi* 2017).

Az írott források önmagukban, csakúgy, mint a „klasszikus” régészeti terep-bejárás, az utak teljes vonalának pontos meghatározására nem alkalmasak, ehhez tájrégészeti vizsgálatokra lenne szükség (Li-DAR, talajradar, légifotók, stb.) – hangsúlyozza Szilágyi Magdolna (*Szilágyi* 2007).

A Kárpát-medence kultúrái szorosan egymásra épülnek. Tehát az őskortól kezdve minden időszak itt megtelepedett népeinek, népcsoportjainak településeit, a bronzkortól kezdve erősítéseit kutatnunk kell a legmodernebb módszerekkel. Csak így szerezhetünk pontos ismereteket arról, hogy a környezetbe milyen módon illeszkedtek be egyes korok emberei, s ezen belül milyen változásokkal jártak az ebben a térségben létesített erődítményeik.

A vár és környezete viszonyát sokféle tényező befolyásolhatta. Korai, megyéinknek nevet adó váraink jelentős része korábbi (jórészt őskori) várak helyén emelkedett. Kazettás szerkezetű favarak voltak. A gerendák között földdel töltötték ki, a falak előtt árok és sánc húzódott. Nyilvánvaló, hogy ilyen szerkezetű építményt ott volt célszerű létesíteni, ahol elegendő mennyiségű és minőségű fa volt a közelben (hosszú, egyenes, erős fatörzsek), mert ilyeneket több km-es távolságból a helyszíntre szállítani az egy évezreddel ezelőtti rendelkezésre álló eszközökkel felettébb nehéz lehetett volna. Mivel nem ismerjük a korabeli úthálózatot, nem tudjuk, hogy a felépülő várakat milyen utak kötötték össze. Nem tudjuk, hogy fontosabb útcsomópontokban voltak ezek a várak, vagy nem. Példá-nak okáért Szabolcs vára viszonylag messze volt a fontos tokaji révátkelőtől. Semmiképpen sem számított központi helynek (*Bóna* 1998).

Királyi magánuradalmakból kifejlődő megyék voltak a Kárpát-medence erdős hegyekkel borított északi részén főleg: Árva, Liptó, Sáros, Torna, Turóc, Zólyom, Bereg, Ugocsa. Belső területen: Pilis megye. A javarészt lakatlan erdőuradalmak közül a királyok vadászterülete volt például Bereg és Ugocsa.

A várakkal kapcsolatos írott dokumentumaink meglehetősen hiányosan maradtak fenn. A Délvidék, Erdély, meg az Alföld különösen forrásszegény területnek számít. Legtöbb várunknak építési idejét és építtetőjének a nevét sem ismerjük. Az építéstörténet vonatkozásában a régészeti feltárások pontosíthatják (vagy pótolhatják) az írásos adatokat (*Feld* 2017).

A régészeti kutatástól várhatjuk (már régóta) arra a választ, hogy mikor léte-sülhettek az első magánvárak (ún. kisvárak, motték), és mivel magyarázható a helyük megválasztása. Valószínű, hogy 1241 előtt sokkal több várunk lehetett, mint amit eddig sejtetni vél a kutatás.

A tatárjárás előtt épített kőváraink többsége kicsiny építmény lehetett. Falaik, tornyaik ugyan viszonylag magasak lehettek, de erősnek nem mondhatók, főleg ha a korabeli szentföldi lovagvárakhoz hasonlítjuk őket.

IV. Béla király 1260-ban kelt oklevelében olvashatjuk: „*elrendeltük, hogy arra alkalmas helyeken, erődítmények létesüljenek, várak épüljenek, ahol a nép meghú-zhatja magát, ha veszedelem fenyeget...*” Alkalmas helynek számított akkoriban a többnyire nehezen megközelíthető térség, főleg a magaslat (*Szücs* 1993).

A hegyi várakat nem feltétlenül a legmagasabb csúcsra építették, hanem sokkal inkább kedvelték a viszonylag alacsony, azonban lehetőleg meredek ormokat. Arra törekedtek, hogy legalább az egyik oldalról megmászhatatlannak számító sziklafal fölött emelkedjen a vár. Legbiztonságosabb lehetett az, ha a várat csak egy oldalról, a kapuhoz vezető út felől lehetett megközelíteni. Ha a várhegy fölé magasodott a közelben egy hegycsúcs, az a középkorban nem jelenthetett hátrányt, hiszen a hajítógépek, íjak, meg az akkori ágyúk lőtávolsága nem tette lehetővé, hogy a szomszédos csúcsról bármiféle kárt okozhassanak az erődítményben.

A hegyi várakon kívül voltak sík vidéken épült várak is. Ezek elsősorban a vizek védelmére hagytak: vagy folyók, tavak partján, vagy szigeten, mocsarak-lápok oltalmára voltak utalva (*Csorba* 2008).

A földesúri várak birtokközpontok ill. reprezentatív lakóépületek voltak elsősorban. Kifejezetten hadi céloknak csak korlátozottan feleltek meg. Többségük még átalakítva sem volt erre alkalmas a 16–17. században (*Feld* 2015).

Vár építéséhez a földbirtokosnak egy tömbben legalább 8–10 faluból álló uradalmának kellett lenni. A földesúri vár alkalmatlan volt arra, hogy megvédje bármiféle támadástól a hozzátartozó uradalmat, arra sem volt alkalmas, hogy veszély esetén befogadja a környék lakosságát.

Irodalom

- BENKŐ E. – BONDÁR M. – KOLLÁTH Á. (szerk.) (2017): Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest. 571 p.
- BLAZOVICH L. (2002): Városok az Alföldön a 14–16. században. Dél-alföldi évszázadok 17. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 267 p.
- BÓNA I. (1998): Az Árpádok korai várai. Második, bővített kiadás. Ethnica, Debrecen. 198 p.
- CSORBA CS. (1970): Gerő László: magyar várak (ismertetés). In: Művészettörténeti Értesítő 1970. 1. sz. 64–65.
- CSORBA CS. (1974a): A magyarországi várkutatók története. Vázlatos áttekintés. In: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XXIII. (1974) 289–310.
- CSORBA CS. (1974b): Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. In: Déri Múzeum Évkönyve 53. Debrecen. 177–236.
- CSORBA CS. (1982): A vizeken való áthalmenés. Közlekedésföldrajz-történeti vázlat. In: Simon I. (szerk.) Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc. 3–34.
- CSORBA CS. (1985): A 17. századi végvárak a veduták és tervrajzok tükrében. In: Bodó S. – Szabó J. (szerk.): Magyar és török végvárak (1663–1684). Studia Agriencia 5. Eger. 131–151.
- CSORBA CS. (1995): Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükrében. In: Petercsák T. – Pető E. (szerk.): Végvár és környezet. Studia Agriencia 15. Eger. 103–136.
- CSORBA CS. (2008): Vízi várak és mocsárvárak a Kárpát-medencében (különös tekintettel a Délvidékre). In: Bácsország. Vajdasági honismereti szemle 2008/1. 104–114.
- CSORBA CS. – MAROSI E. – FIRON A. (1983): Vártúrák kalauza III. Vártúrák Csehszlovákiában és Romániában. Sport Kiadó, Budapest. 132–595., 602–632.
- DÉNES J. (2011): Gőr, egy feltárt favár (castrum ligneum). In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Castrum Bene Egyesület – Civertan, Budapest. 43–48.

- ENGEL P. (1977): Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). *Értekezések a történeti tudományok köréből* 83. Akadémiai Kiadó, Budapest. 229 p.
- FELD I. (2015): Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: *Várak, kastélyok, templomok* 11. évf. 2015. 6–22.
- FELD I. (2016): Visszafoglalja-e az erdő a magaslati várakat? In: *Várak, kastélyok, templomok* 12. évf. 2016. 1. 17–21.
- FELD I. (2017): Várak a terepen és az írott forrásokban. In: Kósa Pál (szerk.): *Várak, kastélyok, templomok. Évkönyv 2017.* Kőkeny. 18–23.
- FELD I. – TEREI GY. (2017): Vártopográfiák, regionális várkutatás Magyarországon. In: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő.* Bp. 151–162.
- FÜGEDI E. (1977): Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 82. Akadémiai Kiadó, Budapest. 218 p.
- GÁTI Cs. (2016): A légi lidar használata a földvárak kutatásában. In: *Várak, kastélyok, templomok* 12. évf. (2016/ 3. sz.), 72–76.
- GERŐ L. (1955): Magyarországi várépítészet (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). *Művelt Nép*, Budapest. 511 p.
- GERŐ L. (1968): *Magyar várak.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 321 p.
- KARCSAG Á. – SZABÓ T. (2012): Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. 2. bőv. kiadás. *Semmelweis Kiadó*, Budapest. 885 p.
- KÖNYÖKI J. (1905): A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. MTA, Bp. 1905. 625 p.
- MIKLÓS ZS. (2007): Tolna megye várai. MTA Régészeti Intézet, Budapest. 481 p.
- MOCSÁRY A. (1826): *Nemes Nógrád vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai esmeretése.* 3. kötet. Hasonmás kiadás. (1982). Kubinyi Ferenc Múzeum.
- NOVÁKI Gy. (1952): Fejér megye őskori földvárjai. In: *Archaeologiai Értesítő* 79. évf. 3–19.
- NOVÁKI Gy. (1963): A magyarországi földvárkutatás története. *Régészeti Füzetek* Ser. II. 12.
- NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. – MIKLÓS ZS. (1979): A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 125 p.
- NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. (1992): A történeti Borsod megye várai. *Az őskortól a kuruc korig. Magyar Várkutatók Egyesülete*, Budapest–Miskolc. 147 p.
- NOVÁKI Gy. – SÁRKÖZY S. – SÁNDORFI Gy. (1997): Abaúj-Torna megye várai az őskortól a kuruc korig 1. In: *Történeti Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Új folyam* 1. Forró. 12–102.
- OLÁH M. (2003): *Hungária.* Szerk.: Szigethy Gábor. Budapest. Neumann Kht. 2003.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (1993): A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: R. Várkonyi Á. – Kósa L. (szerk.): *Európa híres kertje. Orpheusz Könyvkiadó*, Budapest. 44–66.
- PETŐ ZS. (2017): Régészeti topográfia és a történeti tájhasználat emlékei a Szendrői-medencében. In: Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. (szerk.): *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő.* Bp. 331–348.
- R. VÁRKONYI Á. (1993): Környezet és végvár (végvárrendszer és a történeti ökológia kérdései a XVI–XVII. századi Magyarországon). In: Petercsák T. – Szabó J. (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. Században.* *Studia Agriensia* 14. Eger. 7–28.
- R. VÁRKONYI Á. – KÓSA L. (szerk.) (1993): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Orpheusz Könyvkiadó, Budapest.
- SÁRKÖZY S. – NOVÁKI Gy. (2001): A történeti Abaúj-Torna megye várai II. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40. Miskolc. 143–178.
- SZÜCS J. (1993): *Az utolsó Árpádok. História Könyvtár Monográfiák* 1. Budapest. 399 p.
- TAKÁTS S. (1915–1917): *Rajzok a török világból. I–III.* Budapest.

A NAGYKUNSÁG NÉPESSÉGE A 16. SZÁZADBAN

VERESEGYHÁZI BÉLA

The population of Nagykunság in the 16th century

Following the Mongol invasion the Cumans, who were settled in the Middle Tisza region, were slowly integrated into the Hungarian feudal state system in the 14th and 15th centuries. At the beginning of the 16th century, mostly settled, they lived in villages and at the middle of the century sources mention 24 Nagykun (Big Cuman) settlements. Among the moorlands of Hortobágy, Berettyó and Tisza the vegetating villages had a population of 50–300 people, their centres were Kolbász and Karcag. According to the sources, in the period of the Turkish occupation they had to pay double taxes; they belonged to the sanjak of Szolnok on the one hand, on the other the Eger and Gyula fortresses supervised the Cumans. The population was gradually decreasing, a significant loss occurred after the take in of Szolnok and during the plague epidemic in 1575–76. The enormous decay came during the Fifteen Years War (1591–1606), and the land started to be repopulated only after two decades.

In our paper we came to conclusions rarely available in literature by data from sources and especially by applying statistics methods.

Bevezetés

„Ma is valljuk, hogy a középkori Magyarország népessége meghatározhatatlan. Számításaink buktatóit mi ismerjük legjobban, ennek ellenére a történeti kutatás nem nélkülözheti a demográfiai adatokat” – írta Kubinyi András a Milleneumi jubileumi kötetben. A jeles történész ezzel a megállapítással fejezte be a Magyar Királyság középkor végi népességszámát feldolgozó tanulmányát. S amivel ő befejezte azzal kezdjük mi ezt a kis eszmefuttatást. Minden nehézség ellenére igyekszünk a nagykun települések, ezzel együtt a Nagykunság egészének lélekszámát a rendelkezésre álló források adatai alapján megbecsülni.

Esetünkben nem a szokványos középkori, kora újkori megyéről van szó, hanem a tatárjárás után letelepített, eredetileg nomadizáló néptöredékről, amelyek Kolbász-széke itt a Közép-Tiszavidéken alakult ki. A 14–15. század folyamán a szállásokon élő, sajátos belső szervezetű, a nomád életmód egyes elemeit egyre halványabban őrző népből a feudális állam és az egyház nyomására falvakba települt, a feudális rendbe betagozódott, de privilégiumait folyamatosan fenntartó, egységesülő tömbbé vált.

A Nagykunság területe

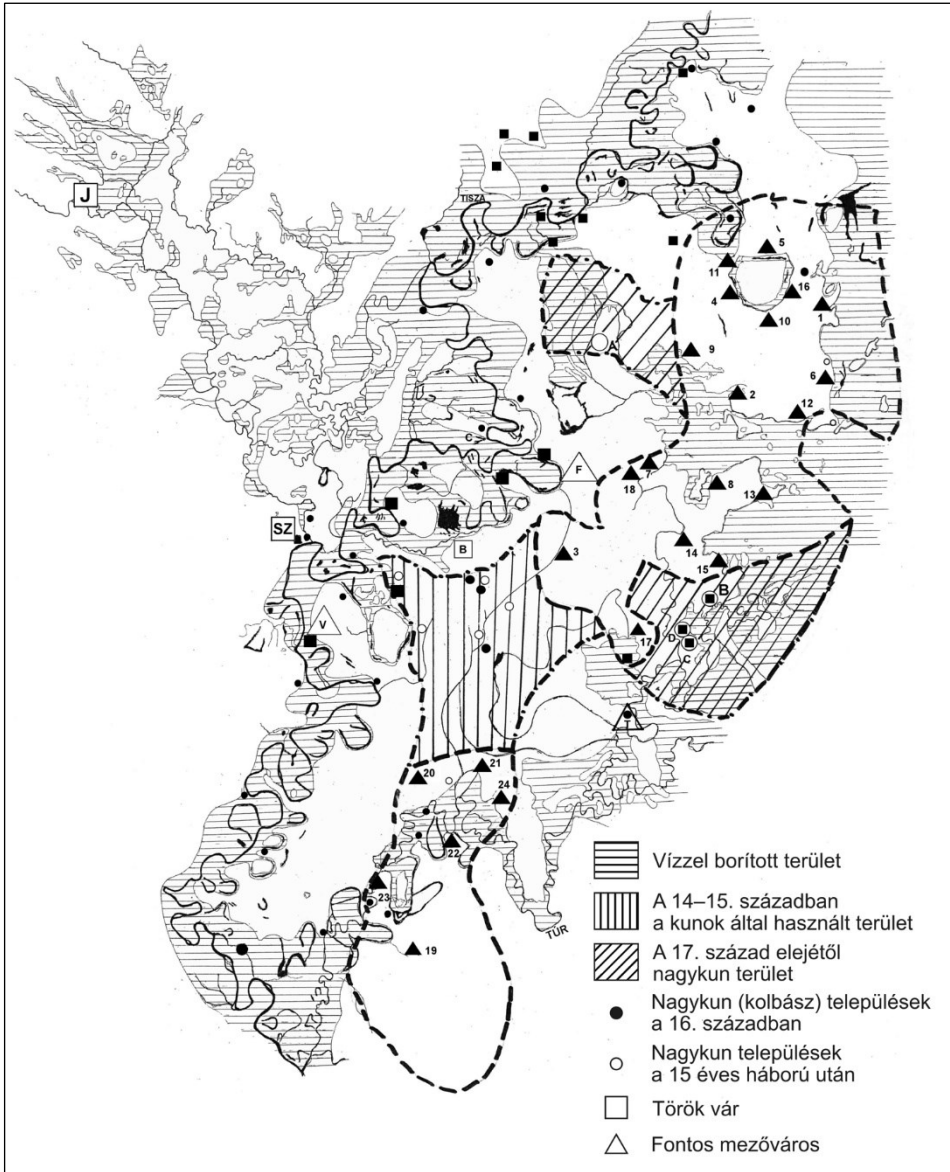
Mielőtt a népesség állapotát vizsgálnánk, érdemes egy pillantást vetni a privilegizált kunok által elfoglalt területre, amely még vizsgált időszakunkban is ugyanolyan képlékeny, mint a kun nép addigi története. Amint azt a történetünkkel, néprajzokkal, gazdaságukkal foglalkozó kutatók sora már megállapította

(csak a legutóbbi időszakkal foglalkozókat kiemelve: Bagi Gábor, Bellon Tibor, Örsi Julianna, Pálóczi Horváth András, Selmeczi László, Szabó László) letelepítésük a Tisza és mellékfolyói által gyakran elöntött és táplált mocsarak (Gyolcs, Mirhó, Sárrétek) közé ékelődött, viszonylag egységes – mai szakszóval – földrajzi kistájra történt. Ez a megtelepedés a 13. század utolsó harmadától a 16. század elejéig tartott, de a Nagyunság területe még egy évszázaddal később is gyarapodott, Türkevével és Kunhegyessel.

Bár a tatárok – az Alföld más területeihez hasonlóan – feldúlták a Közép-Tisza vidékét is, és a történelmi feltételezések szerint népességének 50–80%-át leölték, a mai kutatói vélemény az, hogy nem teljesen lakatlan vidékre kerültek a kunok, s a magyar falvak népességével valamint a földesurak és az egyház képviselőivel is komoly konfliktusok alakultak ki az idők során. A frissen érkezett kunok előkelői lecsaptak a – véleményük szerint – lakatlan birtokokra, s ezekre a közkunokat igyekeztek letelepíteni és ott munkára fogni. A 14. században ezek a törekvések még nem sikerültek, de később, a magyar államapparátus segítségével, az egyház közreműködésével megoldódtak, s a kun előkelők betagozódtak az ország nemesi társalmába (kapitányok), a köznép pedig a magyar jobbágyok hétköznapi életét élte.

A Nagyunság két területi tömbje (Benedek Gyula a déli részt exklávnak tartotta) a Mohács előtti időszakra már kialakult (*1. térkép*). Látható, hogy a 14. század végén, a 15. század elején a nagykunok még lazán összefüggő, területileg érintkező vidéket uraltak, ugyanakkor a Balaszentmiklós és környékének falvai, kun szállásai rövid átmeneti idő után kikerültek ellenőrzésük alól és létrejött az a Nagyunság, melynek központja Kolbász volt. Pálóczi Horváth András 48 kun helységet vett számba a késő középkori Magyarországon, ezek pontosan negyede már 1526 előtt elnéptelenedett. 34 falu azonban a 16. század végéig tartotta magát, akkor viszont a többségük elpusztult.

A Mohácsot megelőző évszázadból csak kevés dokumentum maradt fenn, ugyanakkor a 16. századból jóval többet sikerült megmenteniük elődeinknek. Így aztán valamivel konkrétabb képet vázolhatunk fel, mint a megelőző időkből. Kiindulási pontunk mégis az 1495-ös év, amelyből fennmaradtak olyan adatok, melyek segítségével távlatokba lehet helyezni a népesség számának változásait. Ezt követi a Nagyunság esetében az 1558-as adatsor, amelyet a kassai királyi biztosok vetettek papírra, s amelyben 26 kolbász-széki települést soroltak fel, bár ezek között volt Kakat és Kunhegyes, amelyek ekkor nem számítottak a nagykun falvak közé. A továbbiakban a fennmaradt 24 település népességét vizsgáljuk. 1567-ből (magyar adatok), 1571-ből (török defter), 1577–78-ból (magyar adatok) és 1591–92-ből török defter) származnak a cikkünkben felhasznált adatok. A két török adólejástrom a saját területi beosztásával számolt, így ők nem különítették el a Nagyunság falvait, hanem egy részüket a szolnoki náhijébe, másokat a balaszentmiklósi náhijébe sorolták. Az egri vár illetékesei viszont külön egységként kezelték a kiváltságolt területet és népességét.

1. térkép. A Nagykunság és környéke a 16. században. 1 = Asszonyzállás, 2 = Bócsa, 3 = Csorba, 4 = Fábiánsebestyén, 5 = Kápolnás, 6 = Karcag, 7 = Kisturgony, 8 = Kisújszállás, 9 = Kolbász, 10 = Ködszállás, 11 = Madaras, 12 = Magyarzállás, 13 = Márialaka, 14 = Móric, 15 = Mórckaba, 16 = Orgondaszentmiklós, 17 = Póhamara, 18 = Tótturgony, 19 = Bábocka, 20 = Homokzállás, 21 = Mesterszállás, 22 = Öcsöd (Ecsed), 23 = Kunszentmárton, 24 = Telekszállás. A = Kunhegyes, B = Türkeve, C = Türkeddi, D = Pásztó, J = Jászberény, SZ = Szolnok, B = Balaszentmiklós, T = Mezőtúr, F = Fegyvernek, V = Varsány.

Engel Pál, Kubinyi András és nyomukban Bagi Gábor is 1278 négyzetkilométernyi területtel számoltak akkor, amikor megkísérelték megbecsülni a 15. század végének magyarországi illetve közép-tiszavidéki lakosságát. A nagykun falvak és városok 20. századi területe 1447,5 négyzetkilométer, de már Kunhegyessel és Túrkevével együtt, mely két település határának nagyobb része a 16. században még nem tartozott a Nagykunsághoz.

Ha a mai települések nagy határait vesszük akkor a korabeli kis falvak közül Asszonyszállást, Bócsát, Magyar szállást, Kápolnatelket és Karcagújszállást a mai Karcag külterülete fogadta be. Kunmadaras mai határain belül kell keresnünk Orgondaszentmiklóst, Ködszállást, Fábiánsebestyént, Kápolnást és Madarast. Kunhegyes délkeleti szegletében feküdt a központ Kolbász falu, Kisújszállás mocsaras területe ölelte körbe a két Turgonyt, Máriaalakát (Marjalaka) és magát Újszállást. A mai túrkevei határ északi és nyugati részén feküdt Móric, Póhamara és Mórckaba (Kiskaba és Nagykaba). A Kunszentmárton központú másik nagykun terület, amely a gyulai várhoz adózott és részben a szolnoki, részben a gyulai szandzsákhoz tartozott Meterszállás, Öcsöd, Telekszállás, Homokszállás, Bábocka és Szentmárton falvakat foglalta magába.

A Nagykunság népessége

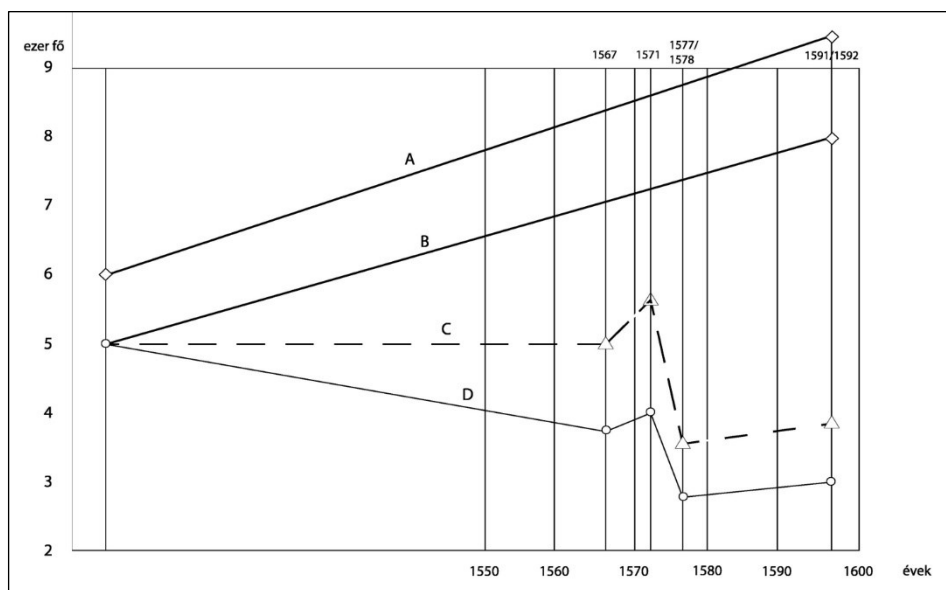
A fentebb idézett történelmi vélemények birtokában nézzük, milyen lehetőségeink vannak a Nagykunság 16. századi lélekszámának számszerűsítésére.

Amit tudunk, vagy tudni vélünk: Az ország népességszámának – ezen belül a tárgyalt kistáj – megbecslésére támpontnak, fogódzónak számít az Ernszt Zsigmond-féle számadáskönyv. A királyi kincstartó fennmaradt adatsorain felül támaszkodhatunk a 16. századi, fennmaradt magyar adólajstromokra (urbáriumok, dika- és dézsmajegyzékek) valamint a török adóztatás részletes deftereire (szandzsák-összeírás, tahrir-defter). Ezek népesedéssel kapcsolatos használhatóságáról ugyan megoszlanak a vélemények, de amennyiben kellő mennyiségű adatot sikerül összegyűjtenünk, ellenőrizhetővé válnak a különböző források számai. A Nagykunsággal kapcsolatban az egri vár számadáskönyvei is értékes adatokat szolgáltatnak úgy a népesedés, mint a gazdálkodás vizsgálatakor is.

A Nagykunság 15. század végi becsült lakosságát 5–6 ezer főre rúghattott (*Bagi Gábor*), bár erről még a szerzőnek is az volt a véleménye, hogy bizonyára a minimális érték lehetett. A történelmi események nem tették lehetővé a kor kutatói számára, hogy a következő fél évszázad népességszámának alakulásáról még akár becslés szintjén is vélekedjenek. A Nagykunság éppen abba a sávba esett, amelyik a mohácsi csatát és Buda elfoglalását követően a török támadások célpontjává vált. 1541 után öt éven belül elfoglalták a Jászságot, 1547-ben a török összeírók már Szolnok népességét is felmérték, 1552-ben pedig rövid ostrom után elfoglalták a Habsburg uralkodó által sebtében emeltetett szolnoki várat, majd 1562-ben már a néhány éve létező szolnoki szandzsák központját híd kötötte össze a tiszántúli részekkel.

1567-től állnak rendelkezésünkre adatok a Nagyikun-ság népességére vonatkozóan, innen aztán 1571-ből (török defter), 1577–78-ból (magyar összeírás), 1591–92 (török defter) összesen négy időmetszetben vizsgálhatjuk meg a mintegy negyed századot. Számításainkban az 1567. év szerepel bázisként, mert az 1495-ös becslés nem szolgáltat elegendő információt. Ez a huszonöt év viszont alkalmat adhat az adatsorok tüzetesebb vizsgálatára.

A 16. század második fele lélekszámának alakulását az 1. ábrán mutatjuk be. A valós (a forrásokban szereplő) adatokból szerkesztett görbe jóval kisebb értéket mutat, mint az összevetés kedvéért felrajzolt idealisztikus (évi 5 ezreléssel gyarapodó lakosság számot feltételező), 5, 6 illetve 8 ezres induló értékkel számított görbe. Az Ernuszt-féle adatokból feltételezett 15. század végi nagykun népességszámból 100 év leletével 8–13 ezres népességet valószínűsíthetnénk. Ezzel szemben a 16. század végének defteréből 3500–5000 fő valós népesség kerekedik ki.

1. ábra. A Nagyikun-ság becsült népességszámának alakulása a 16. században. A = ideális népességszám évi 5% természetes szaporodással (1495-ben 6000 fő), B = ideális népességszám évi 5% természetes szaporodással (1495-ben 5000 fő), C = valós fejlődés D+30%, D = valós fejlődés a források alapján. (Gyárfás István, Bagi Gábor, Benedek Gyula, Pákóczi Horváth András és Selmeczi László munkája alapján szerkesztette a szerző.)

A különbség magyarázata a mozgalmas 16. században rejlik, erről fentebb már szóltunk. Ehhez járult 1575–76-ban a pestisjárvány, valamint a török–tatár illetve a magyar végvári csapatok meg-megismétlődő becsapásai nem csak a Nagyikun-ságra, hanem az egész Közép-Tisza vidékére is. Az 1571-es defter bizakodásra

okot adó népességi adatai után 1577–78-ban már egy erőteljesen megfogyatkozott számú lakosságról kapunk képet. A helyzet azonban – témánk a népesedés szempontjából, illetve a megélhetési viszonyok rendeződéséről – úgy látszik, jobbra fordult, s a kilencvenes évek elejének török összeírói a gyarapodásról győződhetnek meg, hogy aztán három év múlva az egri vár újabb felmérői már a települések pusztulásáról, népességfogyásról, a megmaradt népesség gazdasági viszonyainak romlásáról írtak. 1596-ban aztán Eger vára is elesett, s a Nagykunság népessége – más tájakéhoz hasonlóan – szétszéledt.

Az 1. táblázatban foglaltuk össze a becsült népességszám alakulását a Nagykunság 24 falujában. Az adatok néhol hiányosak voltak, mert azokat csak a 17 Koltbász-széki községet mérték fel 1567-ben és tíz évvel később az egri vár számvevői. A gyulai várhoz tartozó déli településeket a törökök 1567-ben és 1579-ben írták össze, ezeket az adatokat számítottuk be 1571-hez és 1591/92-höz. A táblázatban dőlt számokkal jeleztük a kiegészítéseket. Erre azért volt szükség, hogy minden település népesség számát összehasonlíthassunk a négy időmetszetben. A számítások alapja a családfők (nős férfiak) száma, amely minden forrásban nyomon követhető volt. Ez volt az a támpont, amelyből minden egyéb további adat következhetett. A családfők (nős férfiak) száma sem egyezett mindig egymással, ilyenkor a családok, a kapuk számát is igyekeztünk segítségül hívni. A történészek véleménye szerint a különböző forrásokban megadott családfő-szám sem a teljességet mutatja, mert bizonyos hányaduk kimaradt az összeírásokból. Ezek arányát 30 százalékra teszik, s mi is számolunk vele, de az alapot a forrásokban fellelhető adatok adják. Még egy megjegyzés kívánkozik ide: a valódi lélekszám meghatározásánál a Nagykunságban élő, nem adózó kapitányok számát is tudnunk kell, hiszen emelik a lakosság számát. Ez a török defterekben nincs meg, a magyar számadásokban találkozunk velük, elsősorban az egyetlen pénzbeli kötelezettségük (a tegzespénz) értékének megállapításánál.

Az első táblázatba foglalt adatok azt mutatják, hogy az 1567-es bázisévhez képest az utolsó összeírás során mintegy 30%-kal kevesebb családfőt rögzítettek. Még e rövid, huszonöt éves időszakon belül is volt egy jelentős mélypont, az egri vár 1577/78-as adóösszeírásából kitűnik, hogy az 1571-es defterekben (az 1571-est és az 1567-est értjük alattuk) 808 családfő található, hét-nyolc évvel később viszont számuk már csak 563. Ez 43%-os lélekszám visszaesést jelentett (pestis, a Nagykunság teljes elfoglalása a török által). Ugyanakkor az is megállapítható, hogy 1578-at követően 13–14 év alatt 11–12 százalékos népességszám növekedés következett be, tehát megindult a terület regenerációja. Az bizonyosnak látszik, hogy ez csak a természetes szaporodás útján nem mehetett, s azzal kell számolnunk, hogy a vissza- vagy a betelepülés is jócskán belezárolta a növekedésbe.

1. táblázat. A Nagykunság becstült népességszáma a 15.század második felében

Település	1567	1567	1571	1571	1577	1577	1591/92	1591/92
	család- fő	népes- ség	család- fő	népes- ség	család- fő	népes- ség	család- fő	népes- ség
	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Asszony.	27	135	39	195	29	145	10	50
Bócsa	52	260	55	275	32	160	22	110
Csorba	37	185	37	185	30	150	40	200
Fábiáns.	22	110	20	100	10	50	16	80
Kápolnás	41	205	40	200	26	130	20	100
Karcag	58	290	56	280	50	250	48	240
Kisturgony	19	95	20	100	10	50	13	65
Kisújszállás	18	90	13	65	5	25	13	65
Kolbász	45	225	59	295	32	160	40	200
Ködszállás	27	135	28	140	24	120	18	90
Madaras	29	145	26	130	22	110	20	100
Magyarsz.	33	165	29	145	16	80	19	95
Márialaka	62	310	57	285	33	165	38	190
Móric	31	155	31	155	9	45	22	110
Orgondasz.	33	165	30	150	8	40	6	30
Póhamara	20	100	20	100	8	40	12	60
Tótturgony	29	145	32	160	11	55	10	50
Mórickaba	33	165	33	165	12	60	12	60
Bábocka	14	70	14	70	19	95	19	95
Homoksz.	16	80	16	80	10	50	10	50
Mestersz.	30	150	30	150	40	200	40	200
Szentmárton	92	460	90	450	90	450	90	450
Öcsöd	11	55	11	55	24	120	24	120
Teleksz.	22	110	22	110	12	60	12	60
ÖSSZESEN	801	4005	808	4040	562	2810	566	2830

Az 1591–92-es defter módot ad arra, hogy a szokásosnál mélyebben elemezhessük a férfi lakosság korbéli összetételét, majd ebből kiindulva további értékes információkhoz juthassunk. Az alapadatokat a 2. táblázatban rögzítettük. A vizsgált 24 nagykun településen 584 nős (házas családfő) férfi mellett 96, bizonyára hasonló korú, többségében nőtlen testvért és 375, tizenöt évnél idősebb, a defterbe már bekerülő nőtlen fiút rögzítettek. A tizenöt éves korhatár kérdése a kort kutatók álláspontja szerint nem egységes, ráadásul az évek folyamán változott is. Amint a továbbiakban feltesszük, valószínűnek látszik a statisztikai adatok alapján, hogy valóban 10–12 év lehetett inkább a korhatár a gyermekek és a defterbe bekerülő, munkára fogható fiak között. Ha még a külön felsorolt szolgálkat, vándorokat és zselléreket (összesen 31 fő) is számítjuk, akkor 1086, a defterbe beírt férfival számolhatunk (30%-kal megemelt számuk 1411 fő).

2. táblázat. Népszémi adatok a Nagykunságban az 1591/92-es defter alapján (5-ös szorzóval)

Település	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Asszonyszállás	10	8	1	9	8	3	26	21	10	8	9	5	2	24	19	50	40	
Bócsa	22	26	3	14	14	24	57	67	22	26	17	14	24	53	63	110	130	
Csorba	40	45	16	26	17	27	104	117	40	45	39	17	27	96	108	200	225	8
Fábiánseb.	16	16	1	7	18	18	42	42	16	16	8	14	14	38	38	80	80	
Kápolnás	20	21	2	8	21	23	52	54	20	21	12	14	18	46	51	100	105	1
Karcagújsz.	48	36	8	29	51	21	124	94	48	36	36	44	14	116	86	240	180	1
Kisturony	13	12	2	6	16	13	34	31	13	12	6	12	10	31	29	65	60	
Kisújsz.	13	12	4	12	6	3	34	31	13	12	14	5	3	31	29	65	60	2
Kolbász	40	32	14	38	20	0	104	84	40	32	40	16	4	96	76	200	160	
Ködszállás	18	18	2	17	10	10	47	47	18	18	15	10	10	43	43	90	90	
Madaras	20	28	3	17	4	25	52	73	20	28	17	11	22	48	67	100	140	
Magyarszállás	19	18	7	21	3	1	49	47	19	18	21	6	4	46	43	95	90	
Márialaka	30	38	6	26	8	29	78	99	30	38	26	16	27	72	91	150	190	
Móric	22	23	1	12	21	24	57	60	22	23	10	21	22	53	55	110	115	
Orgondiasz.	6	6	1	4	5	5	16	16	6	6	4	4	4	14	14	30	30	
Póhamara	12	13	0	10	8	11	31	34	12	13	10	6	8	29	31	60	65	
Tótturony	10	16	1	12	0	13	26	42	10	16	8	0	14	24	38	50	80	
Mónickaba	12	17	1	18	1	8	32	44	12	17	15	1	9	28	41	60	85	
Bábocka	19	20	2	13	15	17	49	52	19	20	14	13	14	46	48	95	100	
Homoksz.	10	10	4	5	7	7	26	26	10	10	6	8	10	24	24	50	50	
Mestersz.	40	44	3	24	37	43	104	114	40	44	24	32	42	96	106	200	220	
Ócsöd	24	24	4	10	24	24	62	62	24	24	14	20	20	58	58	120	120	
Szentmárton	90	91	1	24	119	121	234	237	90	91	24	102	103	216	218	450	455	
Telekszállás	12	11	9	13	0	0	32	29	12	11	8	8	7	28	26	60	55	
Összesen	566	585	96	365	440	470	1472	1523	566	585	397	399	432	1356	1402	2830	2925	

A férfiak két korcsoportjának adatait kiegészíthetjük a legfiatalabbak (tizenöt évesnél fiatalabbak) a gyermekkorúaknak számító fiúk becsült létszámával is. Ha a családfők számát öttel megszorozzuk (a kor kutatói ezt a szorzószámot tekintik megfelelőnek, s ezzel számoltak és számolnak) megbecsülhetjük a népességszámot is (*1. táblázat*). Eddig eljutva megkíséreljük a férfi-nő számot is felbecsülni. Ehhez segítségül hívjuk az első magyarországi népszámlálás kétszáz évvel későbbi mutatóit. Ezekből az derül ki, hogy mind az országos, mind a megyei, mind a helyi (falusi, városi) adatok alapján stabilnak mondható 52(férfi):48(nő) százalékos arány volt a jellemző. Feltéve, hogy ezek az arányok a 16. század végén is hasonlóak lehettek, akkor a lakosság becsült számából ki számítható a férfiak és a nők becsült száma is.

Miután a defterből megtudtuk a 15 éven felüli férfiak (680) és a 15 éven felüli fiúk számát (375), az aránypárból pedig a férfiak összlétszámát (1544), utóbbiból kivonva az előbbit hozzájuthatunk a 15 éven aluli fiúk számához (489). A nőknél az így kiszámított összlétszám 1426. Ebből értelemszerűen férjezettnek vehetünk 584 főt, a 15 éven felüli lányok számát 415-nek, a fiatalabbakét pedig 427-nek kapjuk meg a fiúkéhoz hasonló számítással.

A létszámok alapján lehetségesnek véljük azt, hogy a 15 éves korhatár a munkaképes korú és a gyermekkorúnak minősíthető fiúk között magas. Ezt a korhatárt egyébként a defterek feldolgozói is vitatják, s felvetődött a 12 esztendő határ is, amit számításaink alapján mi is inkább elfogadhatónak találunk. A 15 éven aluli fiúk létszámának községi meghatározásánál több olyan érdekességre akadunk, amelyek továbbgondolásra érdemesek, mert a lakosság számának becsülésére is kihatással lehetnek.

Első felvetés: a családok, a családfők, a nős férfiak száma településenként pontatlan, szinte alig fedik egymást. A Nagykunság településeinek vizsgálata közben az a tendencia érvényesült vagy látszik érvényesülni, amely szerint a magasabb szám a helyes.

Második felvetés: az előzővel összefüggésben a férfi népesség összlétszámának vizsgálatakor a települések harmadánál a számítások alapján oly kis létszámú gyermek populáció lenne a két idősebb csoport összeadása után, hogy kétségessé válik az előző kettő helyessége is.

Harmadik felvetés: Néhány településen (Karcag, Asszonyszállás, Homok, Kolbász, Madaras, Márialaka, Póhamara) éppen ezért a két eltérő adatból (családfők – nős férfiak száma) a nagyobbat kell elfogadnunk, hogy többé-kevésbé közel legyünk a létszámokból következő arányokhoz.

Negyedik felvetés: A férfiak három csoportja az alábbiak szerint részesül az egészből (a defter adataiból következő számítások alapján): nős családfő és hasonló korú testvére 38%, nőtlen fiúk 30%, 15 éven aluli gyermekek 32%. A fentebb már megemlített probléma itt látható, mert a két fiú korosztály között aránytalanság található, hacsak nem feltételezzük, hogy a 15 éven felüliek majd harminc éves korukig nőtlenek maradtak. Az iparosodás előtti társadalmakban ez

nem jellemző, hanem inkább az, hogy a fiatalabb korosztályok létszáma erőteljesen magasabb, mint az idősebbeké (fenyőfa-alakzat).

Nem fejezhetjük be az eszme-futtatást anélkül, hogy foglalkoznánk az elhagyott telkekkel, házakkal, azaz a pusztásodás kérdésével. Az egri vár összeírói szerencsére alapos munkát végeztek s mindkét forrásunkban (1567 és 1577/78) rendelkezünk a felvetett kérdésre felelettel. A probléma az, hogy csak arra a 17 településre vonatkoznak az adatok, amelyek az erősséghez adóztak. 1567-ben 414 egész telkes jobbágy, 83 zsellér és 67 kapitány 564 családfőt tett ki. Ugyanekkor 240 pusztázott házat és telket vettek fel a jegyzékbe. Ez utóbbi majdnem az előbbi felét (43%) teszi ki. A következő, tíz évvel későbbi összeírásban egyetlen helyen utaltak a pusztásodás időtartamára, amikor Kápolnás falunál megjegyezték, hogy „*elhagyott ház Szolnok elvesztése után 22*”. Azaz az 1552-től 1577-ig tartó időszakról van szó ebben az esetben. Ekkor (1577/78-ban) a 17 nagykun településen – a pestis és a Nagykunság végleges birtokbavétele után – csak 300 teljes adót fizető jobbágyot, 3 nemest, 27 zsellért találtak mint családfőt (összesen 330 fő). Mellette 235 elhagyott házat számoltak össze, de megjegyezték, hogy a helyiek szerint összesítve 344 ilyen található. Ha a családfők és az elhagyott házak számát összeadjuk, akkor az első esetben ($330 + 235 = 565$) szinte pontosan az 1567-es családfő-számot kapjuk meg. A másik adattal ($330 + 344 = 674$) már jóval többet kapnánk, s ez esetben az 1571–77 között elszenvedett pestisjárvány méreteire lehet talán következtetni.

Összefoglalás

A 15. század végén a jászok és a kunok betagozódtak a feudális Magyarország rendjébe. A mostoha természeti viszonyok között élő privilegizált népek talán éppen kiváltságaik miatt maradtak falvaikban és néhány mezővárosukban. A három részre szakadt ország hódolt területén a népesség lassan fogyott ugyan, de a 16. század végéig kitartott. A kettős adóztatástól is sújtva kapitányaik vezetésével dacoltak a történelem viharai. Amennyiben a 15. század végének lakosság számát 5000 főnek vesszük, száz évvel később létszámuk mintegy 40%-kal apadt (3000 fő körül). Ha egyharmadával növeljük számukat, a veszteség 20% körüli. Minden nagyobb induló létszámnál természetesen nagyobb a veszteség.

A 15 éves háború megindulása után néhány évvel az egri számvevők már hat nagykun települést találtak lakatlanul a korábban felvett 24 közül (25%). A 17. század elején pedig szinte lakatlan pusztaság volt az egész Nagykunság. 1618-ban Forgách Zsigmond nádor 22 nagykun falvat nevezett meg, amelyek elpusztultak, s amelyekre lakosokat keresett. Ebből 19 dolgozatunkban szerepelt, Kunhegyes, Túrkeve és Turkeddi ekkor már mint nagykun falu szerepel az elpusztultak sorában. Újabb száz év múlva Kunmadaras, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunhegyes és Kunszentmárton nagyhatáru települései foglalták el a Nagykunság hajdani kispfalvas területét.

Irodalom

- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása (első közlés). In: Zounuk 3. Szolnok pp. 221–296.
- ÁGOSTON G. (1989): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása (második közlés). In: Zounuk 4. 1989. pp. 194–215.
- BAGI G. (2006): A Nagykunság a XIII–XVI. században. Barbaricum Könyvműhely. Karcag. Kunsági Téka 2. 95. p.
- BAGI G. (2009): Megjegyzések Jász-Nagykun-Szolnok megye területének népességszámához a honfoglalástól a török hódítás koráig (895–1526). Szolnoki Tudományos Közlemények XIII.
- BAGI G. (): Megjegyzések a jász és kun népesség megmaradásához a török hódoltság korában. In: Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. Szerk: Bartha Júlia. pp: 205–230.
- BENEDEK GY. (): A Nagykunság 1577. évi összeírása a 16. század másik két összeírásának tükrében. Zounuk. 2002. p. 279–
- BOTKA J. (1987): A Nagy- és Kiskunság az egri vár 1577–79. évi összeírásában. Zounuk 2. 1987. pp. 228–249.
- BOTKA J. (1988): Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI–XVII. századi történetéhez. Szolnok Megyei Levéltári Füzetek 11. pp. 179–359.
- BELLON T. (1979): Nagykunság. Gondolat. Bp. 255. p.
- GYÁRFÁS I. (1870–1885): A jászkunok története I–IV. Kecskemét.
- GYÖRFFY GY. (1974): A Nagykunság és Karcag a középkorban. In: Karcagi várostörténeti tanulmányok. szerk: Bellon Tibor – Kaposvári Gyula. Karcag. pp.
- GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása) 63. p.
- GYÖRFFY L. (1974): A Nagykunság településhálózata a török alatt. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I. Faluk. Szerk: Hofer Tamás, Kisbán Eszter, Kaposvári Gyula. pp. 59–70.
- KÁLDY-NAGY GY. (1982): A gyulai szandzsák 1567–1579. évi összeírása. Békéscsaba.
- KOCSIS GY. (1989): A Jászság adózása a XVI. században. In: Zounuk 4. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Téka. pp. 9–26. szerk: Botka János.
- KOCSIS GY. (2005): A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI. században. Bp. Akad. Kiadó 367. p.
- KUBINYI A. (1997): A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millecentenáriumi előadások. KSH. Bp. szerk: Kovacsics J. pp. 95–110.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (1986): Szállások, halmok, temetők (Kisújszállás településtörténete az őskortól a török kor végéig). In: Kisújszállás város története. 1. szerk: Szabó László. Kisújszállás.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (1992): Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: Túrkeve földje és népe I. szerk: Örsi Julianna. Túrkeve. pp. 49–112.
- PÁLÓCZI HORVÁTH A. (2016): A Nagykunság térségének településviszonyai a X–XI. században. Tisicum XXV. pp. 249–264.
- SELMECZI L. (2011): A Nagykunság és Karcag a középkorban. In: Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. In: A Jászkunság kutatása 2009. szerk: Bartha Júlia pp. 22–42.
- SUGÁR I. (1977): Az egri vár 1594–95. évi számadása (második közlés). Archivum 6. Eger. HMLT pp. 5–48.
- SUGÁR I. (1983): Az egri vár püspöki falvainak urberialis összeírása 1577–79-ből. Archivum 11. Eger pp. 103–142.

ORCZY LŐRINC ÁRMENTESÍTŐ ÉS FOLYÓSZABÁLYOZÓ MUNKÁSSÁGA A FELSŐ-TISZA VIDÉKÉN

KOZMA KATALIN

Lőrinc Orczy's drainage and river control work in the Upper Tisza region

Baron Orczy (1718–1789), a famous writer, engineer general of the literary history, the leader of the Abauj-county county was born three hundred years ago. He has written a lot of his rich oeuvre, praising his cultural and economic activity.

In my additive study I summarize a segment of Orczy's oeuvre (1774–1782), the work of the royal commissioner of regulation of the Upper Tisza and its tributaries. His situational analyzes and suggestions, local and micro-regional water and landscaping works have been permanently incorporated into the history of Hungary's economics and science.

Magyarország lakossága a 15. században 4 millió fő volt, és a 18. század elején is csak nagyjából 4.5 millió (1720). Ez a szám az első népesség-összeírás idejére több mint duplájára, 9,9 millióra növekedett. A demográfiai változások (népességnövekedés) szükségessé tették a termőföldek kiterjesztését, amit a lápok, mocsarak lecsapolásával, a folyók szabályozásával értek el.

A földműves népek évszázadok során a folyók mellett éltek, kihasználva annak adottságait. A lakosság lélekszámának nagyarányú növekedése miatt azonban megnőtt az igény a mezőgazdasági termékek – és ezzel együtt a termőföldek – mennyiségének a növelésére. A vidék tájhasznosítása így idővel kiterjedt: az addig nem, vagy legfeljebb legelőnek használt területeket is művelés alá vonták, amit az árterületek és mocsarak lecsapolásával oldottak meg.

A 18. században a védekezési munkák egyúttal a gazdaságfejlesztést is szolgálták. Az ármentesítés és a vele szoros kapcsolatban lévő folyószabályozás célja volt a gyakorlati igényekkel összhangban a megművelhető földterület nyerésén túl a települési és mezőgazdasági károk megakadályozása, a mesterséges öntözés elősegítése, a zavartalan közlekedés biztosítása mind a folyókon, mind pedig az ártéri szárazföldi utakon.

Ekkor a folyószabályozások még lokálisak voltak, csak kisebb területekre (folyószakaszokra) korlátozódtak. Egységes tervek alapján történő, összehangolt, az egész országra kiterjedő folyószabályozásról csak 1846 után beszélhetünk.

A felső-magyarországi folyók tervszerű szabályozása a 18. század közepén kezdődött. A hatékony munkához azonban hiányzott a rendezett jogi háttér¹ és az általános alapelvek, vagyis az egész folyóra vonatkozó egységes szabályozási terv. Az ármentesítési munkát nehezítette az is, hogy nem álltak rendelkezésre az

¹ Az 1723. évi 122. törvénycikk ugyan már felveti a csatornázási tervek elkészítésének szükségességét, de a munkákat nem kezdték meg, mivel a csatornázással kialakuló előnyök – nem azonnal megtérülő beruházásokról lévén szó – látszólag nem álltak arányban a ráfordítás költségeivel.

árvíz sújtotta területekről pontos, precíz adatok.² A folyószabályozás egyik első lépése volt tehát a mappációs munkák elvégzése,³ mivel korábban „a folyóvizekre megállapított törvényszerűségek elsősorban a tapasztaláson alapultak.⁴ Ráadásul a felmérések tették világossá az árvízi károk igazi nagyságát.⁵ A vizek állapotának felmérésénél, a károk megállapításánál és a kármentesítő intézkedéseknél a helyismeret kiemelt jelentőségű volt.⁶

Orczy Lőrinc (1718–1789) 1774 és 1782 között volt a Felső-Tisza folyószabályozási munkálatainak koordinálására kinevezett királyi biztos. Orczy Lőrinc, magyar főispán, tábornok és költő 300 évvel ezelőtt, Tarnaörsön született báró Orczy István és Petrovay Zsuzsanna legidősebb gyermekeként. Részt vett a hét-éves háborúban, tábornoki rangot szerzett. 1767-től először Abaúj vármegye főispáni helytartójaként, majd főispánjaként dolgozott. A főispáni hivataláról 1784-ben lemondott, ezt követően Pesten és Tarnaörsön visszavonultan élt. 1789-ben Pesten hunyt el. Művei – beszédei, cikkei, költeményei – megjelentek többek között a *Magyar Hirmondóban*, a *Magyar Musáiban*.

Orczy királyi biztosi kinevezésébe valószínűleg közrejátszott az a tény, hogy birtokai voltak Tokajban, így előzetes helyismerettel már rendelkezett.⁷ Ugyan megbízatása elsősorban a Laborc, Latorca és Ung folyókra terjedt, de Orczy felismerte, hogy csak erre a három folyóra koncentrálva a szabályozás nem kivitelezhető.⁸ Véleménye szerint csupán ezen mellékfolyók rendezése különösen nagy károkkal járhat, mivel a rendbe tett folyókon gyorsabban éri el a víz a Tiszát, ami az eddigieknél is nagyobb árvizet zúdíthat az ország keleti területére. Ezért terjesztette ki Orczy – eredeti feladatán túlmenően – a szabályozást az egész Tisza vízgyűjtő területére.⁹ Teljes hosszában kitisztította a faúsztatás érdekében az érintett területen található folyók medrét, és a malomgátakat, melyek az árvizek lefolyását akadályozták, vagy lebontotta, vagy pedig átalakította.¹⁰ Ezen túlmenően javaslatokat tett a túlfejlett tiszai kanyarok átmetszésére. „*Orczy biztatta a megyéket a területüket érintő Tisza felvételére, amit a helyi mérnökök általában el is végeztek. Ezekből a felvételekből készítettek el 1784-ben a helytartótanács által elrendelt folyótérképezés 'prelimineur' (előleges) lapjait.*”¹¹

² Samuel Krieger, aki mérnökként nemcsak a Tisza-menti folyók, hanem a Rába szabályozási terveinek az elkészítésében is részt vett, „vég nélküli munká”-nak nevezi a folyószabályozást és annak előkészítéséhez szükséges vízügyi felméréseket.

³ A mappációs munkák során vízrajzi felméréseket készítettek, vizsgálták többek között a vízhozamot, a mederviszonyokat, az ártér nagyságát.

⁴ Dunka et al. 1991. 55. p.

⁵ A tiszai árvizek 18 vármegyében 854 települést veszélyeztettek. Vö. Dunka et al. 1991. 58. p.

⁶ MOL P 520. fol. 450.

⁷ Császár 1908. 38. p.

⁸ Császár 1908. 39. p.

⁹ Császár 1908. 48. p.

¹⁰ Lászlóffy 1982. 190. p.

¹¹ Dunka, Fejér, Papp 2003. 52. p.

A következőkben Orczynak, a folyószabályozás ügyében kiküldött királyi biztosnak a Magyar Országos Levéltárban őrzött német nyelvű iratai segítségével próbálunk betekintést nyerni a korabeli folyószabályozási próbálkozásokba. Ez az anyag, mely mindezidáig a vízszabályozással foglalkozó kutatások peremén volt, néhány érdekes adattal szolgálhat a 18. század végi folyószabályozásokkal kapcsolatosan.

Az Orczy-család anyaga között található vízüggyel foglalkozó iratok, feljegyzések nem egy időben keletkeztek. Van, ahol pontos dátum szerepel az iraton, de van, ahol csak egy adott eseményből lehet következtetni a keletkezés idejére. A helyesírás, a külalak és a fogalmazás módja azt sejteti, hogy különböző személyek vetették papírra a sorokat. A német nyelvű feljegyzések egy része különálló lapokra íródott, részint egy füzetben magyar és latin nyelvű írásokkal együtt található. A feljegyzések között több tartalmilag ismétlődő.

Az ármentesítés kezdeti időszakában kérdésként merült fel, hogy az árvíz elteni védekezési munkálatokkor mely vidékeket részesítsenek előnyben, hol kezdjék a szabályozást. Többek között erre a dilemmára adott választ hivatott megkönnyíteni a felső-magyarországi folyókról készült leírás.¹² A levéltári anyagban találunk általános, elméleti fejtegetéseket általában a felső-magyarországi vizek helyzetéről, de a Tisza és mellékfolyói által leginkább érintett vármegyék helyzetét – így Zemplén, Bereg, Ung és Ugocsa – kiemelten tárgyalták.

A felső-magyarországi folyók – többek között a Bodrog, Hernád, Tepla, Sajó, Osa – részletesen, több szempont alapján kerültek bemutatásra. A jelentősebb folyók esetében leírták, honnan erednek, milyen a folyásuk sebessége, iránya, milyen veszélyekkel jár az áradásuk. A leírásokból kitűnik, hogy az egyes folyókkal kapcsolatos észrevételek hosszú és alapos megfigyelés eredményei. A feljegyzések készítője körültekintő, a korabeli műszaki-technikai fejlettségi szintnek megfelelő, részletes helyzetfelmérést készített. A leírásnál hangsúlyozottan felhívták a figyelmet arra, hogy az egyes folyók esetében eltérő lehet az árvíz oka, mivel útjuk eltérő vidékeken vezet keresztül, emiatt a szabályozási munkálatok során különféle természetű akadályokkal kell szembenézni.¹³

A levéltári jelentések szerint a Tiszának, mely a keleti országrész folyóinak a fogadója, a szabályozása az elsődleges megoldandó feladat.¹⁴ A Tiszán évente két nagy árhullám vonul át: a tavaszi és az őszi. Az első árvíz erejét felerősíti a Tisza mellékfolyóinak, a Körösöknek és a Maros áradásának időbeli egybeesése, amely hosszasan elhúzódó, magas árvizet idéz elő.¹⁵ Ennek hatását fokozta a felső-magyarországi hegyekben végzett erdőirtások következménye: a Tisza és mellékfolyóinak vízgyűjtő területén évszázadok alatt végzett erdőirtás és legeltetés következtében a csapadékvíz akadály nélkül jutott a folyóvizekbe, mivel fák és

¹² MOL P 520 fol. 450–451.

¹³ MOL P 520 fol. 509.

¹⁴ 1838-ban a Tisza mellett 884 árvizes község volt.

¹⁵ Stelczer – Csoma 1979. 91. p.

aljnövényzet hiányában a termőtalaj lesodródott, az erdő vízviszatarító képessége jelentősen csökkent,¹⁶ így semmi nem tudta az esőt és a hótét feltartóztatni, ami végül emelkedő árvízszintet eredményezett. Emiatt a korábban biztonságosnak tekintett vidékek is veszélybe kerültek.

A Tisza csekély esésű, nagy kanyarulatokkal rendelkező folyó. A hegyvidékről a síkságra érkező folyó az alföldön a hordalékot lerakja, a folyómeder feliszaposodik. Az iszap a lassú folyású vízben könnyen leülepedik, ezzel jelentősen megemeli a víz magasságát, ami által a meder vízbefogadó képessége csökken. Az eliszaposodott mederben a víz még nehezebben folyik, könnyebben lép ki a medréből. Az eliszaposodás mellett további veszélyt jelentett a vízbe hulló fátörzs, a sok malomgát és a halászathoz használt gerenda, mivel ezek egyfajta gátként további akadályt képeznek az amúgy is lassú folyású víz esetében.¹⁷ A folyó éles kanyarulatainak levágásával ugyan elkezdődhet az árvízi védekezés, de figyelembe kell venni, hogy a folyó nagyon sok esetben birtokok, területek között határvonalat képez, így a beavatkozás helyi szinten felmerülő érdekellentéteket eredményezhet.

A Tisza leginkább árvíz sújtotta területe hat vármegyét érintett: Zemplén, Szabolcs, Ung, Bereg, Szatmár és Ugocsa.¹⁸ A vízborítások ezekben a vármegyékben nem egyenlő mértékben oszlottak meg. A legvízezebb megyéknek Bereg (33,48%), Szabolcs (30,81%) bizonyultak, ahol a Szernye-mocsár, az Ecsedi-láp és a Rétköz mocsárvilága helyezkedett el. A Tisza melletti mocsarak kiszáritása, amelyek a legnagyobbak az országban, fontos feladata volt az ármentesítésnek. Ung és Zemplén megyék ezzel szemben jelentősen kisebb vízborítottsággal rendelkeztek. Előbbinél 14,85%, utóbbinál 21,81% volt a vízborítottság mértéke.¹⁹ Ezekben a veszélyeztetett vármegyékben a jól szervezett árvízi védekezés mellett szükség van a megfelelő törvényi és pénzügyi háttérre és a megfelelő szakemberekre a munkák kivitelezéséhez.²⁰

A Tisza és mellékfolyóinak ártere szorgosan megművelt, termékeny vidék lehetett volna, ha az áradás nem tenné tönkre. A kiáradó víz azonban betemette a megmunkált területeket, a mezőgazdasági munkák ilyenkor teljesen leálltak, és az addig befektetett energia hiábavalónak bizonyult. Az emberek kiábrándultak voltak, nem látták a vízszabályozása munkák értelmét, és ezért nem is mindenhol áldoztak erre pénzt, még akkor sem, ha a későbbiekben az ármentesített föld értéke növekedett.

A folyó mentén, árterületekre épült települések esetében sokszor a védekezés már eleve hiábavaló vállalkozásnak tűnt. Megoldást jelenthetne – olvasható a

¹⁶ Tuba 2008. 896. p.

¹⁷ Császár 1908. 36. p.

¹⁸ Beszédes 1842. 2. p.

¹⁹ Dóka 1987. 31. p.

²⁰ Az Institutum Geometrico et Hydrotechnicum, az első magyar mérnököképző intézet csak 1782-ben nyitotta meg kapuit.

jelentésben –, ha az ilyen reménytelen helyzetben lévő kisebb közösségeket biztonságosabb, magasabb fekvésű helyre költöztetnék át. Az átköltöztetés költsége előre láthatólag alacsonyabb lenne az állandó árvízi védekezésnél.²¹

Elsősorban a Tisza és a Latorca partjainál találhatóak olyan magánterületek, amelyeknél az árvíz ellen töltéseket építettek. Ezek a magánkezdeményezésből épült gátak azonban keveset vagy éppen semmit sem használtak a védekezésnél; túlságosan gyengék voltak, állapotukat tekintve elhanyagolták azokat, így a kisebb árvizet is képtelenek voltak feltartani.²² A jelentésekben utaltak rá, hogy több vármegye összefogásával a rossz állapotú gátakat olcsón karban lehetne tartani. Szorgalmazták, hogy az árvízi védekezésben érintett vármegyék a kérdésekben közösen hozzanak döntéseket.²³

A Bodrog és a Latorca esetében – olvasható a levéltári iratokban – a természetet is segítségül hívhatnák a védekezési munkákhoz. A két folyó árterében ugyanis a felesleges víz elvezetésében természetes mellékágak, csatornák is segítenek, mint például a Török-ér, Fűzes-ér, Basa-ér, Ásvány, Holt-Tisza, Nagyfok.²⁴ Ezek hajózásra is alkalmasak lennének, ha megfelelően karban lennének tartva. Sajnos ezeknek a vízfolyásoknak a torkolatai annyira elhanyagolt állapotúak, hogy a víz szabad folyása akadályoztatva van,²⁵ a megoldatlan vízelvezetés miatt az árvíz sújtotta területek elmocsarasodnak.

Ha minden év tavaszán kitisztítanák a Tiszán és a Bodrogon nagy számban található csatornát, biztosítani tudnák a víz elvezetését. Egyúttal a talaj is ki tudna száradni, így egyre több kisebb csatorna létesítésével fokozatosan egyre nagyobb hasznos terület lenne nyerhető.²⁶

Zemplén vármegye folyói közül a Bodrog a legnevezetesebb. Vályi András az alábbiakat írja a folyóról:

„Bodrog vize, mely több patakokból ered Zemplén felett, 's Tokajig nedvesíti e' Megyének számos Városait, és helységeit. Halai, mint amannak, számosak, 's szálfákkal is alkalmas hajókázást, és kereskedést szolgálhat; rákja sok van, de áradásakor mint valamelly kis tenger messzre elterjed, kivált az úgy nevezett Bodorgközben, és sokféle alkalmatlanságokat szokott okozni.”²⁷

A Bodrog az Orczy-féle leirat szerint a Homonna közeli hegyekből ered, Vajánál az Ung, majd távolabb a Toplya, Ondava, Olyka vize gazdagítja.²⁸ A Tokaji-hegynél ömlik a Tiszába, Vaján és Tokaj között jól hajózható.²⁹ A Bodrog tehát a

²¹ MOL P 520. fol. 500.

²² MOL P 520. fol. 505.

²³ Például Bereg, Ugocsa és Szatmár vármegyéknek a Tisza áradása elleni együttes fellépését sürgették, mivel a folyó károkozása az esetükben hasonló. Vö. MOL P. 520. fol. 508.

²⁴ MOL P 520. fol. 505.

²⁵ MOL P 520. fol. 502.

²⁶ MOL P 520. fol. 499.

²⁷ Vályi 1799. 668. p.

²⁸ A leirással ellentétben a Bodrognak öt eredő folyója van: a Latorca, Ung, Laborc, Ondova és Tapoly.

²⁹ MOL P 520. fol. 504. és MOL P 520. fol. 502.

vízi közlekedés tekintetében az egyik legalkalmasabb folyó volna, azonban a megfelelő közlekedési eszközök hiányában – az itt élők ugyanis csak kisebb hajókkal rendelkeztek – nem tudják a folyó adta lehetőségeket kihasználni. Orczy a következőt javasolta: az Ung folyón létesítsenek fűrészmalmot, ahol az Ungvár közeli erdőkből származó fákat hajózáshoz felhasználható gerendákká dolgozhatnak fel.³⁰ A fából a hajóépítéshez szükséges megmunkált fán kívül tetőgerenda és házépítéshez használatos egyéb elem is készíthető.

Vályi András a Bodrogyóról a következőket mondja:

*„Így nevezetik Zemplén Vármegyében egy járás, vagy vidék, melly a’ Tisza ’s Bodrog között vagyon, ’s a’ vizek áradásakor nagy része elborítottatik, és rajta sok szigeteket, ’s tavakat formál, melly leginkább térségén emésztetik el.”*³¹

A Bodrogyó és az ott található 41 falut szinte egész évben vízborítás fedte, ennek okaként Orczy Lőrinc a terület speciális földrajzi helyzetét nevezte meg. A térséget félkör alakban magas hegyek övezték, a hegyekből eredő folyók a Tiszába ömöltek, ezzel is növelve annak vizét.³² A Bodrogyón áthaladó kisebb folyók is ártalmasak lehetnek, ha a behulló fáktól és ágaktól nem tisztítják meg azokat. Az árvíz ellen az emberek rossz felépítésű védtöltésekkel, gátakkal – kétséges sikerrel – védekeztek. A bodrogyói ártéren 194444 holdnyi területet szinte örökösen víz fedett.³³ Az 1849-ben megalakult Bodrogyói Tiszaszabályozó Társulat az ártéren a mocsarat csak a 19. század végére tudta megszüntetni.³⁴

A Hegyalja – mint bortermő vidék – kiemelt fontosságú a kereskedelem szempontjából. A vidék sok embert vonzott – kereskedőket, gazdálkodókat egyaránt. Az ellátásukhoz szükséges alapvető élelmiszerhez, a kenyérhez a gabonát egyedül a Hernád vízimalmai nehezen tudták megőrizni. Ennek a megoldására is javaslatot tettek az iratban, mi szerint a Hernádon és annak két mellékfolyóján, a Tarcán és az Osván – az utóbbi két folyón a leírás szerint akkoriban 24 malom volt található³⁵ – a malmok zavartalan működését biztosítandó, mellőzzék a hajózást.³⁶ A vízbe hulló fáktól és a halászathoz használatos gerendáktól viszont mindhárom folyót meg kell tisztítani, hogy ezzel is csökkentse a rövid ideig tartó, de heves áradások erejét. Kiemelt fontosságú kérdésként kezelve, az iratban külön felhívták a figyelmet a Hernádon lévő malmok állapotának felülvizsgálatára: amelyiket lehet, fel kell újítani, de amelyik nem tehető rendbe, azokat le kell bontani.³⁷ A kisebb folyók is – mint például a Toplya, Ondava, Olyka –

³⁰ MOL P 520. fol. 497.

³¹ Vályi 1796. 231. p.

³² MOL P 520. fol. 505.

³³ Dékány 1879. 14. p.

³⁴ Dékány 1879. 14. p.

³⁵ MOL P 520. fol. 501.

³⁶ MOL P 520. fol. 501.

³⁷ MOL P 520. fol. 504.

ugyanúgy veszélyesek, és hatalmas károkat képesek okozni, ha emberi hanyagságot követnek el, és nem tisztítják meg a folyókat a beesett fáktól.

A folyószabályozásnak nemcsak magára a folyóvízre, hanem annak a környezetére is ki kell terjednie, így foglalkozni kell többek között azoknak az erdőknek az állapotával is, amelyeket egy folyó átszel. Ungvár vármegyében a Kárpátokban mocsaras az erdő, ami sem nyáron, sem pedig télen nem megközelíthető, így sem állattartásra, sem pedig egyéb más emberi hasznosításra nem alkalmas. Ebből az erdőből ered például a Hanajna folyó,³⁸ ami kezdetben kicsi és jelentéktelen, de a sok beleömlő patak által felduzzasztott vize végül az Ungba ömlik. Azokat a veszélyes malmokat, amelyek az áradó víz levonulásának útjában állnak, és ezáltal az apadó vizet visszatartják – az Ung folyón lévők kivételével – fel kell számolni.³⁹

A gyakori eső és a csaknem háromnegyed éven át megmaradó hó olvadásából származó víz⁴⁰ gyorsan lefolyik a hegyekből, eléri a sík vidéket, ahol a folyók partja eleve alacsony, a folyómeder pedig túl kicsi, így a felgyülemlett víz – nagy és hosszan tartó áradást okozva – akadálytalanul terülhet szét a síkságon. Az Ung folyó esetében leírást kapunk a gátak körültekintő elhelyezésének a fontosságáról: a töltés helyét úgy kell megtervezni, hogy megfelelő távolságra legyen a folyótól, olyan messze, hogy képes legyen a kiömlő vizet feltartóztatni, viszont apadáskor ne hátráltassa annak a folyóba történő visszaáramlását.⁴¹

A folyók hajózhatóvá tételével a vízi kereskedelem is akadálymentes lehetne, és az olyan fontos árucikkek, mint a só, a bor és az építési fa, könnyebben szállíthatóak, ezzel könnyebben értékesíthetőek lennének. A felvidéki bort például akár a Fekete-tengerig is lehetne hajóúton exportálni.⁴² A közlekedésre és a szállításra alkalmassá tett folyók az idáig meg nem valósítható együttműködést is lehetővé tennének, pl. az Ungvár környéki erdőkből származó fából Tokajban lehetne szállítóeszközt készíteni.⁴³

Azt, hogy az ármentesítő munkálatok milyen sokféle szempont figyelembe vételét igényelték, illetve a gyakorlati jellegű, a korábban hasonló munkák során szerzett tapasztalatokból leszűrűt észrevételek milyen nagy fontossággal bírnak, jól illusztrálja az alábbi idézet:

„Minden vízépítésben járatos tudja, hogy milyen fáradsággal jár ilyen laza föld esetében a csatorna kiásása, mivel csaknem biztosra vehető, hogy a kiásott föld állandóan visszacsúszik a csatornába, és minél mélyebb lesz a gödör, annál gyorsabban szakad be a part, az elhordása pedig vég nélkül tartana, ha csak a

³⁸ MOL P 520. fol. 501.

³⁹ MOL P 520. fol. 499.

⁴⁰ MOL P 520. fol. 503.

⁴¹ MOL P 520. fol. 499.

⁴² MOL P 520. fol. 455.

⁴³ MOL P 520. fol. 455.

*lakosok a vég nélküli munkába belefáradva nem veszítenék el a reményt, hogy valaha is a hasznát élvezni fogják, ami újabb nehézséget jelent.*⁴⁴

A terület vízrajzi adottságaihoz igazodtak az ott élők. A kiszámíthatatlan vízmozgás miatt bizonytalan volt a növénytermelés és az állattenyésztés. A jelentős mennyiségű hallal rendelkező Tisza és mellékfolyói mellett ezért az egyik legalapvetőbb megélhetési forrás a halászat lett; az itt élők táplálékának jelentős részét tette ki a hal és a rák, és a kereskedelem is elsődlegesen a halászáton alapult.⁴⁵

Érdekes megfigyelése a jelentéseknek, hogy a Szabolcs vármegyében élők másoktól eltérően, szokatlan módon nem panaszkodtak az áradásokra, hanem igyekeztek annak előnyeit kihasználni. Az áradások alkalmával keletkező tavak halban gazdagok, azok eladásával a kárból hasznot húztak. Emellett hasznosították az építkezések alkalmával a nádat is.⁴⁶

A királyi biztosok munkájának eredményeként – így Orczy Lőrinc és utódai – a „*mocsáros föld, avagy áradások alá vettetett táj, mely eddig vagy igen kevés, vagy épen semmi hasznot nem hajtott, most a' legtermékenyebb földekre változtatott, még pedig úgy, hogy némelly földesurak, kik t. i. az illy formán megszabadult földet felszántották és bevetették, egy szem magtól 20-40-ig nyertek ez évben.*”⁴⁷

A Tisza-szabályozás a korabeli európai viszonyokhoz képest is jelentős méretű vállalkozás volt. A Tisza – és mellékfolyóinak – szabályozása, ahogy a levéltári iratokban olvashatjuk, „*költséges és kétséges beavatkozás.*”⁴⁸ Az árvízmentesítési munkálatok finanszírozására szánt sóalap hamar kimerült. A rendezés következményei ráadásul kiszámíthatatlanok voltak, nem lehetett előre tudni, hogy a haszon helyett esetleg nem károk keletkeznek-e majd.

Orczy, bár hét évnyi tapasztalatot szerzett a Tisza, Bodrog, Latorca, Laborc, Ung és Borsova folyókról, csaknem ezen folyók eredőjétől kezdve, és néhol korrekciókat, kiigazításokat is végrehajtatott, végleges eredményt elégséges anyagi támogatás és műszaki segítség nélkül nem tudott elérni. A folyószabályozás szerrinte csak „*hatalmas anyagi ráfordítás és vég nélküli munka árán*” vihető véghez. Saját maga így ír a vállalkozás reménytelenségéről:

„Sajnálatos egy szorgos patrióta számára, aki ezen vizek és folyamok tudását megszerezte, hogy mindezen magyarországi folyót gondatlanságból elhanyagolták, és sem az ország, sem pedig a megyék a folyók szabályozására nem gondoltak, így olyan felfordulás lett mind a nagy, mind pedig a kisebb vizeken, ami legyőzhetetlen nehézségeket és lehetetlenségeket jelent a folyók rendbetételét illetően.”⁴⁹

⁴⁴ MOL P 520. fol. 453. – ford. a szerző.

⁴⁵ Dunka 1991. 21. p.

⁴⁶ MOL P 520. fol. 509.

⁴⁷ Beszédes 1842. 19. p.

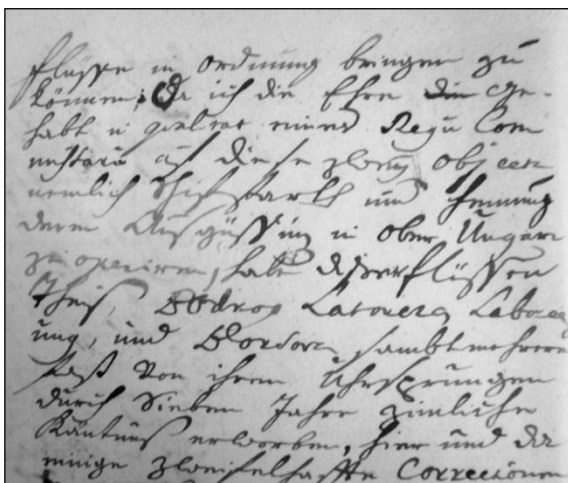
⁴⁸ MOL P 520. fol. 452.

⁴⁹ MOL P 520. fol. 457. – ford. a szerző.

„Lemondó levelében (1782. május 19.) beszámol végzett munkájáról és összefoglalja javaslatait. Eszerint teljes hosszában szabályozta az Ung, a Latorca és a Laborc folyókat, töltéseiket kijavította, medrüket kitisztította, a víz lefolyását akadályozó malomgátakat és a malmokat lebontatta, s a szükséges helyeken új malomcsatornákat ásott. Így a vidék, Ungvártól Zemplénig, megszabadult az állandó árvizek veszélyétől...

itt is végzett átmetszéseket, partvédő munkálatokat, s végig megtisztította a medret, amivel lehetővé tette a Tisza hajózását a sószállító hajók számára Tokajig.”⁵⁰

Orczy Lőrinc kézírása
(Forrás: a Magyar
Nemzeti Levéltár
Országos Levéltára,
Budapest)

A szervezett árvízi védekezés lassú üteméről tesz bizonyosságot Beszédes Józsefnek az 1840-es évek elejéről származó írása is:

„... szívettedve lát az értelmes hazafi, egy különben szerencsés helyzetű, és szelíd esetű első rangú folyamot, melly másodrangú hasznos tizenhat folyónak: Maros, három Körös, Berettyó, Kraszna, Szamos, Túr, Borsova, Latorcza, Ung, Laborcz, Ondova, Tapoly, Hernád és Sajónak, 's más több patakoknak elfogatója (recipiens) lévén, még is nem hogy bő áldást árasztana téres vidékére; hanem jelen állásában terhes átokká vált, és évenként árvézszel sujtván lép környéke' millió lakóit, a' földbirtokot is szabadon rabolja, mi okból? mivel évezredek óta gyáván rongálta mindenki a' folyam ágját, de azon ki – és mit sem segített mai napig.”⁵¹

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a vizsgált levéltári feljegyzések fontos, a felmérésnek ebben a kezdeti szakaszában jelentős gyakorlati észrevételeket tartalmaznak. A korábbi tapasztalatokat felhasználva szűrnek le következtetéseket. A veszélyes malmok lerombolása, a töltések kijavítása, a folyómeder tisztítása, a rendben tartott csatornákkal a víz elterelése, a folyóknak a vízi közlekedést akadályozó fáktól való megtisztítása – mind olyan lépések, amelyek előkészítették a későbbi, nagy volumenű ármentesítő munkálatokat. További fontos megállapítása a jelentéseknek, hogy a szabályozás sikere az egységben, az összefogásban

⁵⁰ Károlyi 1973. 55. p.

⁵¹ Beszédes 1842. 1. p.

rejlük, az állam, a vármegyék és a birtokos érdekeit és feladatait összehangolva lehet eredményt elérni az ármentesítő munkák során.

A kezdeti lépésektől – mivel a 18. század elején elkezdett folyószabályozási munkálatok eredmény nélkül abbamaradtak⁵² – hosszú út vezetett odáig, hogy a vizenyős, mocsaras terület, Vályi András szavaival az „ártalmas posványosság” biztonságos, élhető térséggé váljon.

Irodalom

- BESZÉDES J. (1842): Gyakorlati műtani értekezések. Zemplén megye' folyói és ezekkel kapcsolatban lévő vizek' szabályzatukról.
- CSÁSZÁR E. (1908): Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás. Századok. 42. 1. 29–48.
- CSÁSZÁR E. (1908): Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás. Századok. 42. 2. 105–122.
- DEÁK A. A. (1996): A háromszögeléstől a Tisza-szabályozásig. Tanulmányok és válogatott dokumentumok a Tiszavölgyi Társulat megalakulásának és Vásárhelyi Pál halálának 150. évfordulójára. Budapest.
- DÉKÁNY M. (1879): Vízügyeink különösen a Tiszaszabályozás és ármentesítés fejlődéséről. Budapest.
- DÓKA K. (1977): A Bodrog szabályozásra. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. 16. 105–131.
- DÓKA K. (1987): A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében, 1772–1918. Budapest.
- DÓKA K. (1997): A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Egy táj átalakulása. Gyula.
- DUNKA S. (1991): A Tisza-völgy vízi története a szabályozások megkezdéséig. In: Dunka S. – Fejér L. (szerk.) Széchenyi és a Tisza-völgy rendezése. Budapest. 18–24.
- DUNKA S. – FEJÉR L. – VÁGÁSI I. (1996): A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története. Budapest.
- DUNKA S. – FEJÉR L. – PAPP F. (2003): A Közép-Tiszántúl vízi története. Budapest.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest.
- KÁROLYI ZS. (1973): A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: Ihrig Dénes szerk.: A magyar vízszabályozás története. Budapest. pp. 23–147.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Budapest.
- SCHWARTNER, M. (1798): Statistik des Königreichs Ungern. Pest.
- SOMOGYI S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. Budapest.
- STELCZER K. – CSOMA J. (1979): Ármentesítés, árvízvédelem, folyószabályozás. Budapest.
- TUBA Z. (2008): A Bodrogek ősi, természeteshez közeli árterületeinek sajátosságai és jelentősége. In: Tuba Z. (szerk.): Bodrogek. Gödöllő – Sárospatak. 891–899.
- VÁLYI A. (1796–1799): Magyarországnak leírása. Buda.
- VIGA GY. (2008): A bodrogekői táj kiélésének formái. In: Tuba Z. (szerk.): Bodrogek. Gödöllő – Sárospatak. 355–373.

⁵² A Tisza-völgy felmérése csak a reformkorban történt meg.

ETNIKAI-NYELVI ÉS KULTURÁLIS TÖRÉSVONALAK ÉS AZ ASSZIMILÁCIÓ LEHETSÉGES SZÍNTEREI A BÁNSÁGBAN (1880–1910)

KÓKAI SÁNDOR

Ethnic-linguistic and cultural fault-lines and the possible scenes of assimilation in the Banat (1880–1910)

The ethnic, linguistic and cultural breaklines of the Banat are unique in the area of the historical Hungary, especially in Temes and Torontal counties. The ethnic-linguistic construction of the population in these counties in 1910: 266 thousand Romanian, 328 thousand German, 251 thousand Hungarian and 272 thousand Serbian habitants. Therefore these two counties were inhabited by 4 nationalities in a relatively equal ratio, without any significant predominance of any nationality. This explains why the question in Trianon could have not been decided according to the Wilson's self-determination principle (for example with a referendum). Instead, in Trianon the Banat was divided according to the results of the Yugoslav and Romanian census in 1930: in the Romanian Banat the ratio of the German minority was 24,5%, while the Hungarian minority was 10,7% (together 35,2%); in the Serbian Banat the ratio of German minority was 23,7%, while the Hungarian minority was 17,5% (together 41.2%).

I. Bevezetés

A Banat ma is úgy él a köztudatban, mint a történelmi Magyarország egyik olyan régiója, ahol a trianoni döntéshozók leginkább figyelembe vették az ott élők etnikai-nyelvi és kulturális elkülönülését. Természetesen erről szó sem volt, hiszen e történelmi régió népességének etnikai-nyelvi és kulturális sokszínűsége eleve kizárta az igazságos osztozkodás lehetőségét. E sokszínűségből két elemet, a szerbeket és a románokat kiemelték, a bánági határvonal megállapítása során viszont a magyar és a német népeket és azok érdekeit figyelmen kívül hagyták. Arra törekedtek, hogy olyan határvonalat alakítsanak ki, amelynek eredményeképpen Romániában a lehető legkevesebb szerb, illetve a délszláv államban a lehető legkevesebb román marad. Azaz román és szerb nemzeti szempontból igazságos határvonal született. A Banat területéből 18,4 ezer km²-t Romániához, míg 9,8 ezer km²-t a délszláv államhoz csatoltak Trianonban, s Magyarországnak mindössze 271 km² maradt. Az így megszülető trianoni határ mindössze 76 ezer román hagyott a délszláv állam keretei között, míg 65 ezer szerbet a román államhoz csatolt.

A Bánságban azonban ettől jóval bonyolultabb volt az etnikai-nyelvi struktúra, s e tekintetben elegendő arra a tényre utalni, hogy az 1910-es népszámlálás adatai alapján minimum 16 nemzet és nemzetiség képviselői éltek, illetve olyan etnikai töredéknépek (pl. krassován, cigány, sokác stb.) amelyek tovább színesítették mindezt. Szintén nem elhanyagolható tény, hogy a Bánság 1880 és 1910. évi népességének 95,7–95,2%-át négy nagy etnikai csoport (*1. táblázat*) alkotta, amelyek közül egyik sem képviselt abszolút többséget (*Kókai S.* 2010). Ennek egyik okaként gyakran hangzik el az a fikció, hogy a Bánság az egyik olyan történelmi régió, ahol a dualizmus utolsó évtizedeiben a legdurvább elmagyarosítás folyt.

E tanulmányomban statisztikai adatok és etnikai-nyelvi térképek segítségével adalékokat kívánok nyújtani ahhoz, hogy realisabb kép alakuljon ki a trianoni határ igazságtalanságáról, a Bánság népességének valós etnikai-nyelvi megoszlásáról, s annak térstruktúrájáról, illetve a bánsági asszimiláció mértékéről és lehetséges szintereiről.

II. A Bánság népességének etnikai-nyelvi megoszlása

A modern magyar népszámlálások közül az 1880. évi volt az első, amely a felmérés során rákérdezett a válaszadó anyanyelvére. (A vallási hovatartozást, ami egyben szoros kulturális kötődést is jelentett már az 1870. évi népszámláláskor is felmérték). Az 1880. évi adatok alapján tehát reális képet alkothatunk az etnikai-nyelvi viszonyokról a Bánság vonatkozásában is (*1. táblázat*). A négy meghatározó etnikai csoport (magyar, német, szerb, román) aránya együttesen elérte az összlakosság 95,7%-át, s mindez 1890-re is alig változott. A közel ötvézezer főnyi beszélni nem tudó bánsági lakost értelemszerűen arányosan oszthatjuk el az egyes etnikai-nyelvi csoportok között. A későbbi népszámlálások már nem tartalmazzák ezt a kategóriát.

1880–1890 között nem következett be súlypont eltolódás a magyarság számarányát tekintve sem, s valamennyi jelentősebb etnikai csoport népességszáma emelkedett. A magyarok száma mintegy húszezer fővel emelkedett, amely alig háromtized százalékos számarány növekedést eredményezett. E növekedés több mint a felét a természetes szaporodás tette ki, amennyiben a történelmi Magyarország átlagos értékével (1,0%/év) számolunk. A bánsági németek (1,6%/év), szerbek (0,8%/év) és románok (0,98%/év) tényleges szaporodásának – amely alapvetően a természetes szaporodásból táplálkozott – értékei is jelzik, hogy a magyar asszimiláció nem vagy alig érintette meg e népcsoportokat.

1. táblázat. A Bánság népességének anyanyelvi megoszlása (1880, 1890, 1910)

Nemzet/nemzetiség	1880		1890		1910	
román	516879	41,06	567572	39,43	592045	37,4
német	333149	26,46	387580	26,93	387545	24,5
szerb	243212	19,32	263273	18,29	284329	18,0
magyar	111434	8,85	131139	9,11	242152	15,3
szlovák	21788	1,73	19118	1,32	22131	1,4
bolgár	-	-	14039	0,97	12500	0,8
horvát	-	-	8421	0,58	4872	0,3
cseh	-	-	7298	0,5	8100	0,55
krassován	-	-	2926	0,2	7210	0,5
cigány	-	-	575	0,04	-	-
olasz	-	-	128	0,01	73	-
ruszin	487	0,04	207	0,02	2392	0,15
egyéb	32021	2,54	36565	2,53	18784	1,1
beszélni nem tud	49367	-	-	-	-	-
Összesen	1308337	100,0	1438841	100,0	1582133	100,0

Forrás: népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az 1890–1910 közötti húsz évben azonban jelentősebb változások következtek be. A népességyarapodás folyamatában a Bánság fokozatosan maradt le az ország más régióihoz képest. A demográfiai folyamatokban olyan kedvezőtlen folyamatok és tendenciák jelentkeztek (pl. alacsony születésszám, egy gyermek vállalása stb.), amelyek előrevetítették a demográfiai eróziót, különösen a töredék népek és etnikumok tekintetében. A népességszám közel kettőszázötvenezer (235406 fő = 17,62%) fővel növekedett 1910-ig. A népsűrűség 55 fő/km² fölé emelkedett, amely elmaradt az országos átlagtól (64,3 fő/km²), s jóval alacsonyabb volt, mint az Alföld más térségeiben (70 fő/km² feletti értékek). A demográfiai folyamatok bánsági differenciáit a kivándorlás felerősödése tovább fokozta, mind a németek, mind a többi nemzetiség vonatkozásában.

A népességszám-változás Bánságon belüli területi és időbeli differenciái alapján megállapítható, hogy a növekedés kis szigetei álltak szemben a különböző ütemű népességsökkenés kiterjedt térségeivel, melyek főként az Erdőhát vidékén és az ún. Haide területén álltak össze nagyobb övezetökké, melyekbe városi szerepkörű és funkciójú települések is beletartoztak. Nem meglepő módon az etnikai szigetek központjait jelentő települések (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krasovánok) népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt, mutatva a saját etnikum pótlásának és az etnikai keveredésnek a hiányát. Ugyanez figyelhető meg az 1890-as és 1910-es évekre vonatkoztatva a bánsági sváb településekre, melyek népességszáma erőteljesen csökkent a századforduló éveire. Az Erdőhát vidékén, a Maros mentén, a Haide területén, a

Bánsági-hegyvidéken és Versectől délre számos olyan település található, amely népességmaximumát még az 1870. évi népszámláláskor vagy korábban érte el (pl. Marosberkes, Jám, Krassóvár, Óbesenyő, Nagykomlós, Csene, Beodra, Csatád, Párdány stb.).

A magyar anyanyelvű népesség számának mintegy 110 ezer fős gyarapodása 1890 és 1910 között, részben a természetes szaporodásból (kb. 20–22 ezer fő), a magyarok betelepítéséből és az asszimilációs nyereségből táplálkozott. Ez utóbbi tekintetében a legjelentősebb a bánsági zsidók (*2. táblázat*) magyarsághoz kapcsolódó asszimilálódása volt.

III. A Bánság népességének etnikai-nyelvi struktúrája 1890-ben

A nagyfokú etnikai keveredés azonban csak regionális értelemben igaz, ha ugyanis megvizsgáljuk a Bánság területén elhelyezkedő 801 település lakóinak nyelvi összetételét (1890-ben), akkor azt tapasztaljuk, hogy 471 település (58,6%) homogén volt, azaz lakói 95–100%-ig egy nyelvet beszéltek. A legtöbb a román nyelvű homogén falvak száma (327 db) volt, de figyelemre méltó, hogy 75 db német, 27 db magyar, 25 db szerb, 6 db cseh, 3–3 db szlovák, horvát és krasován, valamint 1–1 db török (Ada-Kaleh) és montenegrói (Temespéteri) homogén lakosságú települést is találhattunk a vizsgált területen. Nem elhanyagolható tény, hogy további 90 db olyan település volt a vizsgált régióban, ahol az uralkodó nemzetiség aránya magasabb volt, mint 75%.

A fenti tények alapján tényleges etnikai keveredésről 240 db (30,1%) bánsági település esetében beszélhetünk, ebből alapvetően kétnyelvű volt 152 település, alapvetően háromnyelvű 79 település és négy vagy többnyelvű mindössze 9 db település.

A két, három és többnyelvű településeket vizsgálva az etnikai keveredés és asszimiláció kérdésköréhez kapcsolódva több fontos következtetés vonható le. Egyrészt alapvető fontosságú kérdéskör és feladat annak megállapítása, hogy egyes nemzetiségek hogyan helyezkedtek el, azaz találkozási sávjukban kialakultak-e kontaktzónák, és ha igen, akkor mely nemzetiségek között? A Bánság négy legfontosabb nemzete egy nagyon kevert etnikai térszerkezet keretei között élt. Bár léteztek homogénnek tekinthető szerb (pl. Torontál vármegye déli része) és román (gyakorlatilag a teljes Krassó-Szörény vármegye) területi tömbök, de ezek mellett létezett egy magyar tömb is, míg a németek e tömbök közé ékelődtek be.

Magyar–szerb viszonylatban jól nyomon követhető, hogy összefüggő kontaktzóna alakult ki a Tisza vonala mentén haladva délre Törökbecse–Nagybecskerek, illetve Ittebe–Csernya–Nagykikinda–Nagyszentmiklós–Szerb Csanád települések vonaláig keleten. E zónában 20 db homogén magyar település és 9 db homogén szerb település mellett 7 db szerb többségű kétnyelvű község és 5 db magyar többségű kétnyelvű település volt található. E kontaktzónába betelepült

németek miatt háromnyelvűvé vált 10 település (pl. Új-Szent-Iván, Szanád, Tizsaszentmiklós, Beodra, Bocsár, Mokrin, Nagyikinda, Nagybecskerek stb.). Ebben a magyar–szerb kontaktzónában a magyarság térnyerése volt megfigyelhető már 1850-től kezdődően (pl. Csóka magyar lakossága 54,3%-ról 73,5%-ra, Deszk magyar lakossága 23,9%-ról 45,8%-ra, Józseffalva esetén 13,6%-ról 52,55%-ra, Oroszlámos esetében 19,6%-ról 47,48%-ra, Törökkanizsa esetén 44,1%-ról 58,48%-ra, Törökbecse esetében 50%-ról 71,74%-ra növekedett a magyar lakosság aránya 1850-től 1890-ig. Ennek köszönhetően itt volt az egyetlen magyar többségű járás 1890-ben (törökkanizsai 21479 magyar = 50,7%).

Román–szerb viszonylatban megfigyelhető, hogy a két nép kontaktzónája a Kisbecskerek–Csakovár–Denta–Versec–Fehértemplom–Moldova városok által jelzett vonal mentén jött létre, zömében azonban úgy, hogy homogén szerb és román falvak mozaikjai alakultak ki. A kétnyelvű községek között mindössze 12 db volt szerb többségű (pl. Gája, Macsevics, Gajtassoll, Dolovo, Deliblat, Zlatica stb.) míg román többséggel 8 db rendelkezett (pl. Fény, Bánlak, Alibunár, Révaújfalú, Kiszám, Jabuka, Leszkovica stb.) e kontaktzónában. A németek betelepülése miatt vált háromnyelvűvé (szerb, német, román) például Temeskubin, Mramorák, Csakovár, Kisbecskerek stb.

Közismert, hogy a Bánság területén összefüggő román–magyar kontaktzóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata. Mindazok ellenére igaz a fenti megállapítás, hogy a kétnyelvű települések közül 24-ben román többség mellett a magyarság alkotta a kisebbséget (pl. Ó-Béba, Valkány, Öregfalú, Tógyér, Temeshódos, Ferendia stb.), de mindössze egy magyar többségű-kétnyelvű (magyar–román) település volt az egész Bánságban (Omor). A románok által lakott települések között is mindössze 4 db magyar telepesfalú funkcionált (Udvarszálás, Rittberg, Szapárfalva, Bunyaszekszárd), így magyar–román asszimiláció is csak a nagyobb, általában három-négynyelvű városokban (megye- és néhány járásszék-helyeken) következhetett be.

A területi elhelyezkedés másik aspektusát tekintve a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása volt annak a magyar etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Jelentős magyar etnikai sziget alakult ki Nagyikindától délkeletre a Bega folyó vonaláig (Topolya–Torda–Ittvarnok–Magyarszentmihály–Nagybecskerek–Magyarittele–Magyarszentmárton–Tamásfalva–Kisorosz települések által határolt terület), ahol 20 település (ebből 8 homogén magyar és 5 magyar többségű) helyezkedett el. E magyar etnikai szigetet északról a németek, nyugatról a kikindai szabad kerület szerb lakói választották el a magyar etnikai tömbtől.

A bánsági szórvány magyarság mindössze nyolc településen élt abszolút többségben (Székelykeve 2510 fős lakosságának 74,33%-a, Udvarszállás 464 fős lakosságának 88,1%-a, Torontálújfalú 603 fős lakosságának 65,8%-a,

Szendelak 80 fős lakosságának 68,4%-a, Lukácsfalva 779 fős lakosságának 68,25%-a, Sándoregyház 2129 fős lakosságának 52,33%-a, Gattaja 2580 fős lakosságának 53,44%-a és Dézsánfalva 789 fős lakosságának 50,89%-a volt magyar, relatív többséget pedig csak Hertelendyfalván tudott kialakítani (2146 főből 44,15% magyar, 17,93% német, 27,93% szlovák nemzetiségű volt).

A németek a Bánság összlakosságának (1439126 fő) közel 27%-át (387580 fő) alkották. A vizsgált 801 település közül 220 településen élt jelentősebb (100 fő feletti) német közösség, amelyből 75 településen csak németek éltek (homogén német falvak és városok). Harminc településen a németek aránya magasabb volt 75%-nál (ebből 16 településen szintén homogén német közösség élt, kilenc településen jelentősebb magyar kisebbséggel, 4 településen jelentősebb román kisebbséggel, Újkaránsebesen pedig csehekkkel éltek együtt), Harminckét településen a németek aránya 50–75% között változott (11 településen románokkal, 4 településen szerbekkel, 2 településen magyarokkal, 1–1 településen bolgárokkal, ill. szlovákokkal /Istvánvölgye/ alkottak kétnyelvű közösségeket), míg 13 településen legalább három nemzetiség együttélése volt megfigyelhető, ahol a németek abszolút többségben voltak.

Az ún. Haide területe, amely Temes vármegye területére is átnyúlt, a leghomogénebb és legnagyobb német etnikai sziget volt, ahol 25 homogén német település helyezkedett el és itt élt a bánsági németek kb. 30%-a. Kisebb, de jelentős német etnikai sziget alakult ki a Maros bal partján (Lippa–Zádorlak–Németség háromszögben), ahonnan a románokat a XVIII. század közepén a bécsi udvar kitelepítette. Az új-arádi járásban abszolút többségben voltak a németek, azaz összesen több mint húszezer (20484 fő) német élt tizenhárom, nyelvileg homogén településen. A vingai járásban 16316 német élt, ami az összlakosság 49,57%-a volt.

A fentiekben túlmenően még öt jelentősebb német etnikai sziget figyelhető meg a Bánság területén. Az egyik Nagybecskerek–Torontálszécsány–Jánosföld településekkel jelölt háromszögben, ahol 11 homogén német településen több mint huszonötezer német élt (a nagybecskereki járásban a lakosság 33,2%-a, 17064 fő német nemzetiségű volt), a másik Temesvár környékén alakult ki, itt azonban mindössze öt település (pl. Szakálháza, Liebling, Kovácsi, Gyarmata stb.) volt tisztán német lakosságú. Mindezek ellenére több mint 50 ezer német élt e szűkebb mikrorégióban (Temesvárott 23995 fő, míg a központi járásban 25279 fő, azaz abszolút többségben 55,2%-os, ill. 52,3%-os arányt képviselve). A harmadik német etnikai tömörülés Pancsova körül alakult ki, mindössze Franzfeld volt tisztán német lakosságú, hét településen viszont többséget alkottak a németek, több mint húszezer fős tömörülést alkotva. Pancsova lakosságának 40%-át (7331 fő), a járás lakosságának 32%-át (14290 fő) a német nemzetiségűek tették ki. A negyedik német etnikai tömörülés Versec–Nagy-Zsám–Móriczföld–Detta–Dolác–Istvánvölgy települések által határolt területen alakult ki, ahol 10 homogén német település és Versec törvényhatósági jogú

város német lakossága majdnem 30 ezer főt tett ki. Versecen abszolút többséget (12244 fő, 55,3%), a dettai járásban relatív többséget (8346 fő, 34,3%), a verseci járásban pedig több mint 25%-os arányt (8825 fő érték el). Az ötödik német etnikai sziget a Krassó-szörényi bányavárosokhoz kapcsolható, amelyekben német többségű, de legalább négy jelentősebb nemzetiséget magába foglaló gazdasági centrumok alakultak ki. Mindössze néhány kisebb bányászfalu (pl. Lindenfeld, Wolsfberg stb.) volt homogén német lakosságú.

A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 71,7%-uk Torontál vármegye településein élt, ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (188940 fő), így a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki. A törökbecsei (58,8%), a nagykikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút többségben éltek, míg a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak. Temes vármegyében a fehértemplomi járásban (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) abszolút többséget alkottak, a verseci járásban (13,2%) pedig megközelítette arányuk a 15%-ot. A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad területben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki, szervesen kapcsolódva a szerb etnikai tömbhöz. Az egész Bánság területén egyetlen elszigetelt szerb etnikai sziget alakult ki, Temes vármegyében Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskő, Kralovecz és Temespéteri falvakban kb. 3000 szerb lakossal. Kisebb szerb töredékek és szórványok az 1751-ben megszüntetett Marosi Határőrvidék lakóinak leszármazottaiként a Maros bal partján is éltek (Fönlak–Szerb-Csanád között), három faluban abszolút többséget alkotva.

A szerbek a Bánság lakosságának több mint a 18%-át alkották (263273 fő), úgy hogy 25 település 100%-ban általuk lakott, 39 településen arányuk több mint 75%, 32 településen pedig abszolút többséget (50–75%) alkottak, 8 településen pedig relatív többségben voltak. A fentiekén kívül még 32 olyan település volt, ahol a szerbek etnikai kisebbségben éltek (öt településen magyarokkal, 4 településen németekkel, 12 településen románokkal és 11 településen három-négy nemzetiséggel együtt).

A románok a Bánság lakosságának majdnem 40%-át (567572 fő) alkották, úgy hogy Torontál vármegyében 37 településen, Temes vármegyében 129 településen és Krassó-Szörény vármegyében 319 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánsági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50–75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánsági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán migrációjának eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló

román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések megközelítették a Tisza vonalát (Óbéb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

Azokban a falvakban és városokban, ahol a románok aránya 75–95% között változott (78 db) negyvennégy olyan település is volt, ahol nem volt számottevő a többi nemzetiség aránya. Itt általában csak 2–3%-ot kitevő etnikai töredékek éltek. Tizennégy településen a német kisebbséggel alkottak kétnyelvű közösségeket, 13 településen a magyarokkal, 3 településen a szerbekkel. Egy esetben a cigányokkal (Tinkova), három településen pedig szerbek, németek és magyarok együttesen voltak kisebbségben (pl. Bálincz, Aranyág stb.).

Azokon a településeken, ahol a románság abszolút többségben volt (51 település) 11 település esetén magyarokkal, 10 esetben németekkel, 9 esetben szerbekkel, 4 esetben szlovákokkal és egy esetben cigányokkal (Cserestemes) alkottak kétnyelvű lokális életközösséget, míg 16 település három vagy több nemzetiségű volt. Relatív többségben tíz bánsági településen éltek (pl. Szerb-Csanád 40,08%-a, Mehala 39,7%-a, Lippa 48,04%-a, Lugos 42,52%-a, Ruzskabánya 47,23%-a volt román), míg 20% felett további 31 településen, ez alatt pedig 29 településen éltek románok. Szórvány románság még több mint 50 bánsági településen élt, arányuk azonban 1–3% között változott az egyes települések lakóin belül, és a bánsági románság kb. 0,8%-ra terjedt ki. Mindez azt is jelenti, hogy a bánsági románok kb. 5%-a élt kisebbségben.

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol egy kivételével minden járásban abszolút (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), illetve egyben relatív többségben (moldvai járás 44,9%-a) voltak. Temes vármegyében relatív többségben (164431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161355 fő = 36,6%). Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasfürdői 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseci 53,4%-a). A Torontál vármegyében élő 84460 román nemzetiségűek csak az alibunári járásban alkotottak abszolút többséget (15742 fő = 54,9%).

A Bánság 1890. évi etnikai adataira tekintve és az eddigi elemzéseket összegezve több következtetés, ténymegállapítás is szükségessé vált. A legfontosabb kérdésekre a tények leírása megadhatta a választ, néhány kérdéskör azonban további kutatásokat igényel. Feltétlenül szükséges az egyes nemzetiségek együttélési hajlandóságát tovább vizsgálni. A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy egyes nemzetiségek magas többségi értékekkel (pl. szerbek, románok) és alacsony kisebbségi arányokkal rendelkeztek, míg más nemzetiségek (pl. magyar, német) együttélési hajlandósága magasabb és ezzel párhuzamosan magasabb a kisebbségben élők aránya is. Nagyon fontos problémakör annak vizsgálata, hogy egyes nemzetiségek szóródása miért nagyobb, míg más nemzetiségek jobban megőrizték homogenitásukat, sőt egyre jobban homogenizálódtak (2. táblázat).

2. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1890-ben)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox fő	Ortodox %	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangelikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Krassó-Szörény										
Összesen	407635	306023	75,1	18949	73817	3053	2040	22	3713	18
Román	311335	291522	93,6	17618	2092	6	9	3	52	3
Magyar	10879	119	1,1	104	6968	2413	499	14	752	10
Német	48058	226	0,5	130	43346	159	1311	5	2880	1
Szlovák	5723	33	0,6	603	4877	15	188	-	7	-
Rutén	161	19	11,8	127	9	-	6	-	-	-
Horvát	5018	2	0,04	-	5015	-	-	-	1	-
Szerb	11862	11689	98,5	39	128	-	4	-	2	-
Egyéb	14599	2413	16,5	298	11382	460	23	-	19	4
Temes										
Összesen	434529	213529	49,1	12336	183579	6230	9888	105	8640	222
Román	161449	149610	92,6	11424	351	7	8	14	26	9
Magyar	36114	404	1,1	243	26423	5108	722	55	3136	23
Német	160184	215	0,1	139	145526	788	8009	8	5377	122
Szlovák	2598	47	1,8	252	1090	66	1093	27	15	8
Rutén	70	38	54,3	28	2	-	-	-	2	-
Horvát	205	18	8,8	1	185	-	-	-	1	-
Szerb	62809	60976	97,1	174	1603	2	4	-	6	44
Egyéb	11100	2221	20,0	75	8399	259	52	1	77	16
Torontól										
Összesen	591260	271265	45,8	3886	276042	10543	20848	39	7148	1489
Román	87445	83917	96,0	3004	202	2	4	11	3	302
Magyar	99991	620	0,6	260	84446	10134	1019	23	3329	160
Német	185099	267	0,1	80	173930	355	6574	3	3740	150
Szlovák	14031	20	0,1	11	492	30	13214	-	9	255
Rutén	33	10	30,3	13	8	-	-	2	-	-
Horvát	1690	20	1,2	8	4646	-	6	-	-	10
Szerb	186235	184115	98,9	380	1119	5	14	-	16	586
Egyéb	13736	2296	16,7	130	11199	17	17	-	51	26

Forrás: Népszámlálás (1910)

A kisebbségben élés elviselése sem egyforma az egyes nemzetiségek között. Ez mozgató rugójává válhatott a kivándorlásnak, amely nem hagyta érintetlenül a bánási régiót sem a 19–20. század fordulóján. Az etnikai térszerkezet vizsgálatánál nem megkerülhető problémakör az asszimiláció. Ennek pozitív (természetes) oldalát tekintve is megállapítható, hogy a megyeszékhelyek, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok (Temesvár, Nagybecskerek, Lugos, Pancsova, Versec, Nagyikinda, Karánsebes) mindegyike legalább négy nemzetiség együttélését biztosította (pl. Temesvár lakóinak 55,24%-a német, 26,64%-a magyar, 9,8%-a román, 4,93%-a szerb és 3,39%-a kisebb etnikai töredékekből tevődött össze). Szerb többségű volt Pancsova (42,54%), Nagybecskerek (36,33%) és Nagyikinda (58,19%), német többségű volt Versec (55,35%) és Temesvár (55,24%), míg Lugos (42,52%) és Karánsebes (56,51%) már román többséggel rendelkezett. Magyar többséggel csak a Bánáság északi peremén elhelyezkedő törvényhatósági jogú városok (Szeged, Arad) és Csanád megye székhelye (Makó) rendelkezett.

A három bánási vármegye járásközpontjait (39 db) vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 90%-uk legalább háromnyelvű, a többségi nyelv 14 központban román, 16 központban német, 3 központban (Székelykeve, Törökbecse, Törökkanizsa) magyar, 4 központban szerb, 1–1 központban bolgár (Vinga), ill. szlovák (Antalfalva) volt. Ez a megoszlás nem állt összhangban a Bánáság nemzetiségeinek számarányával, de a spontán asszimilációt sem a – sokat hangoztatott – magyar nyelv felé billentette. Sem a természetes sem az erőszakos asszimiláció nem volt olyan mértékű, mint amelyet a szerbek és románok több mint száz esztendeje hangoztatnak.

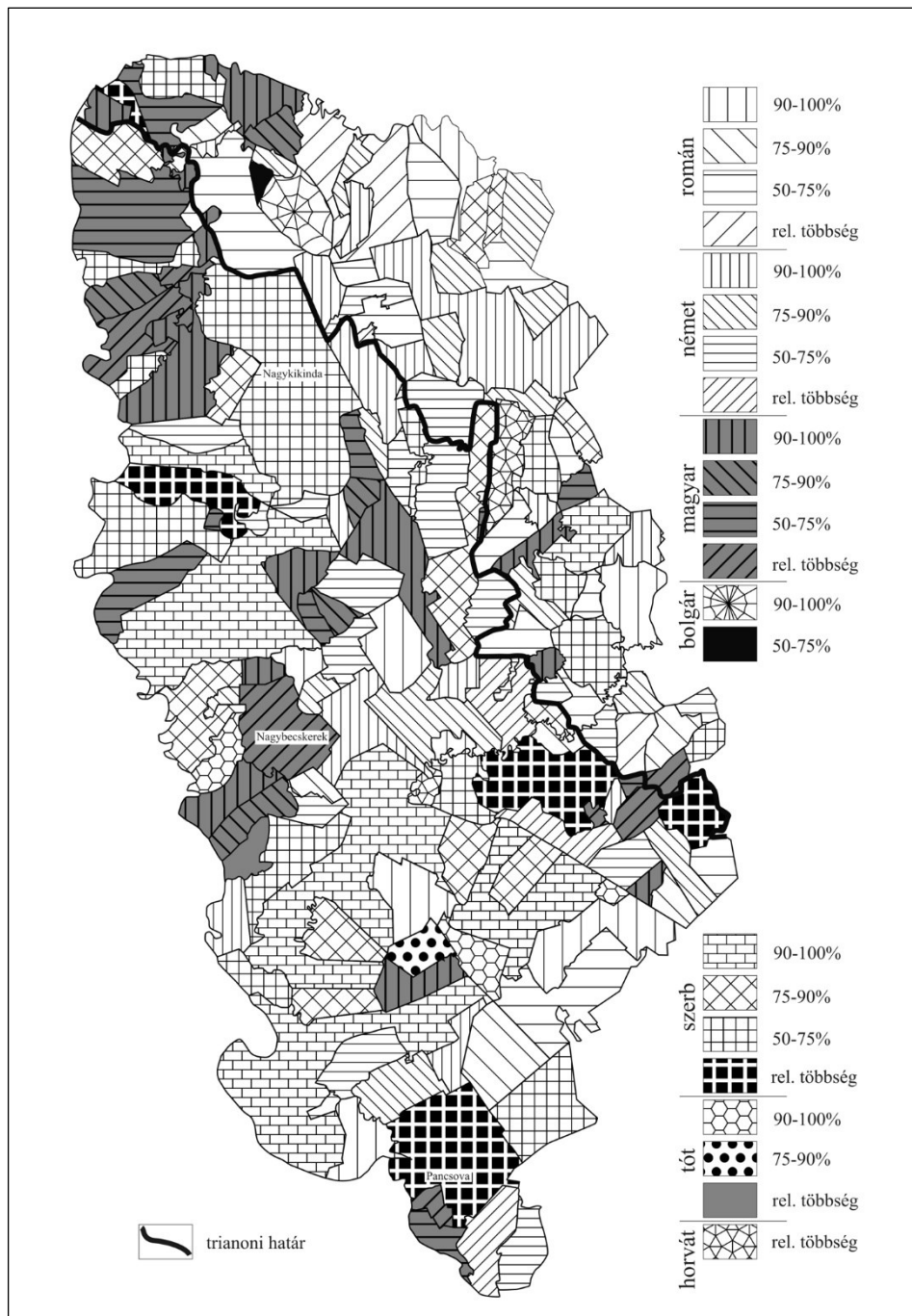
IV. A Bánáság népességének etnikai-nyelvi struktúrája 1910-ben

Az 1890–1910 közötti években a Bánáság népessége 9,97%-kal növekedett, azaz 1438676 főről 1582133 főre, amely önmagában kedvező tendencia. Megállapítható azonban, hogy Torontál vármegye lakossága 1,5%-kal, Temes vármegye lakossága 13,6%-kal, míg Krassó-Szörény vármegye lakossága 13,87%-kal növekedett. A bánási települések 32,4%-a (259 település) természetes fogyással volt jellemezhető, melyek közül 99 db Torontál vármegyében, 87 db Krassó-Szörény vármegyében, míg 73 db Temes vármegyében helyezkedett el. A természetes fogyás okai ismertek (belső és külső migráció, kivándorlás, „egyke”rendszer stb.), melyek nem különböztek az ország más régióiban megismertektől (Tóth J. – Csatári B. 1983, Pál Á. 2001).

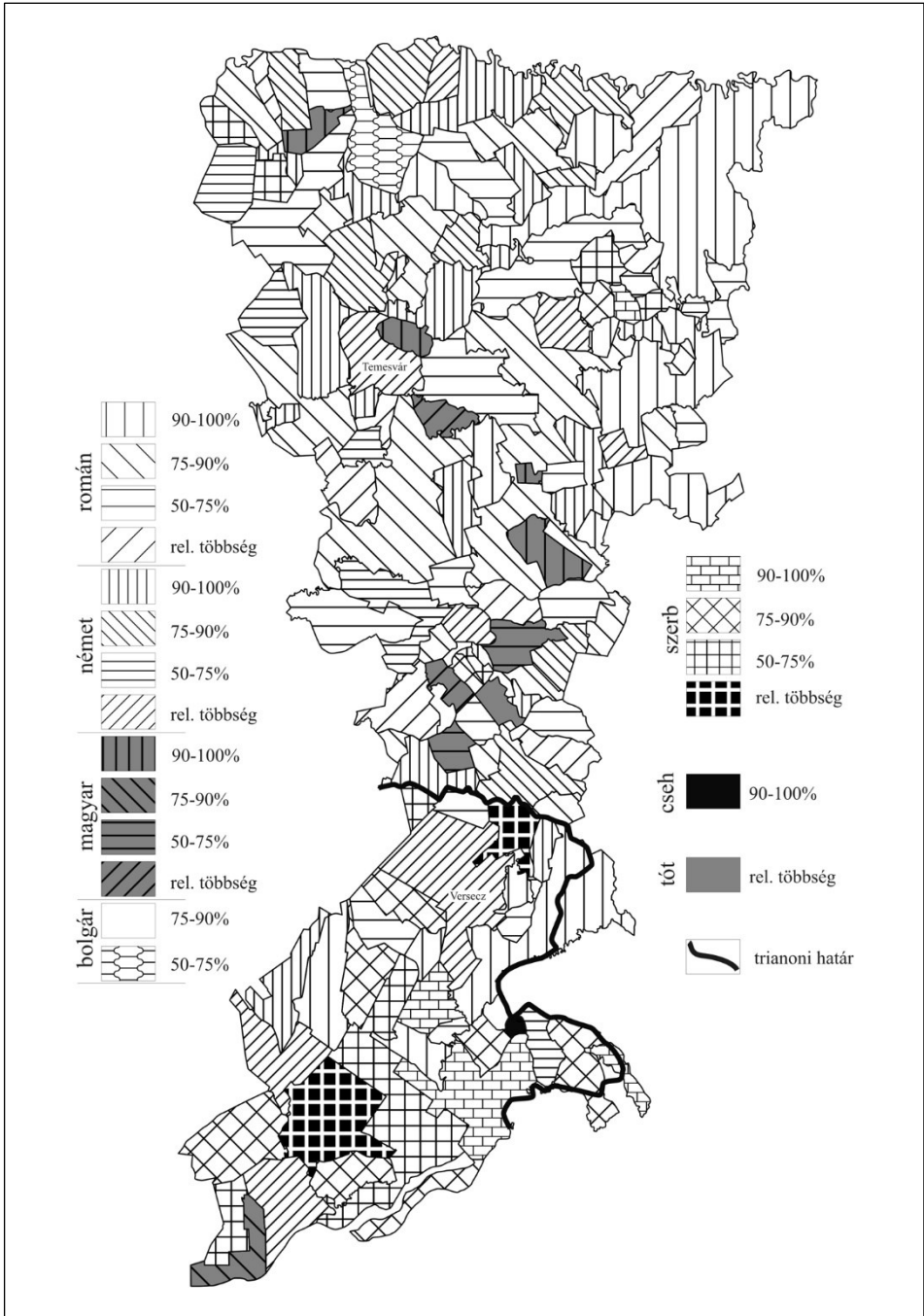
Nagyfokú etnikai keveredés továbbra is csak regionális értelemben igaz, mindazok ellenére, hogy a négy nagy nemzetiség a települések 65–96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen). A bánási magyarok számaránya 604 településen 20% alatt maradt (a németeké 542 településen, a románoké

274 településen, a szerbeké 384 településen). A Bánság 467 településén a magyarok száma nem érte el a száz főt és 140 település lakosságában 1% alatt maradt a magyarság aránya vagy teljesen hiányzott (67 település).

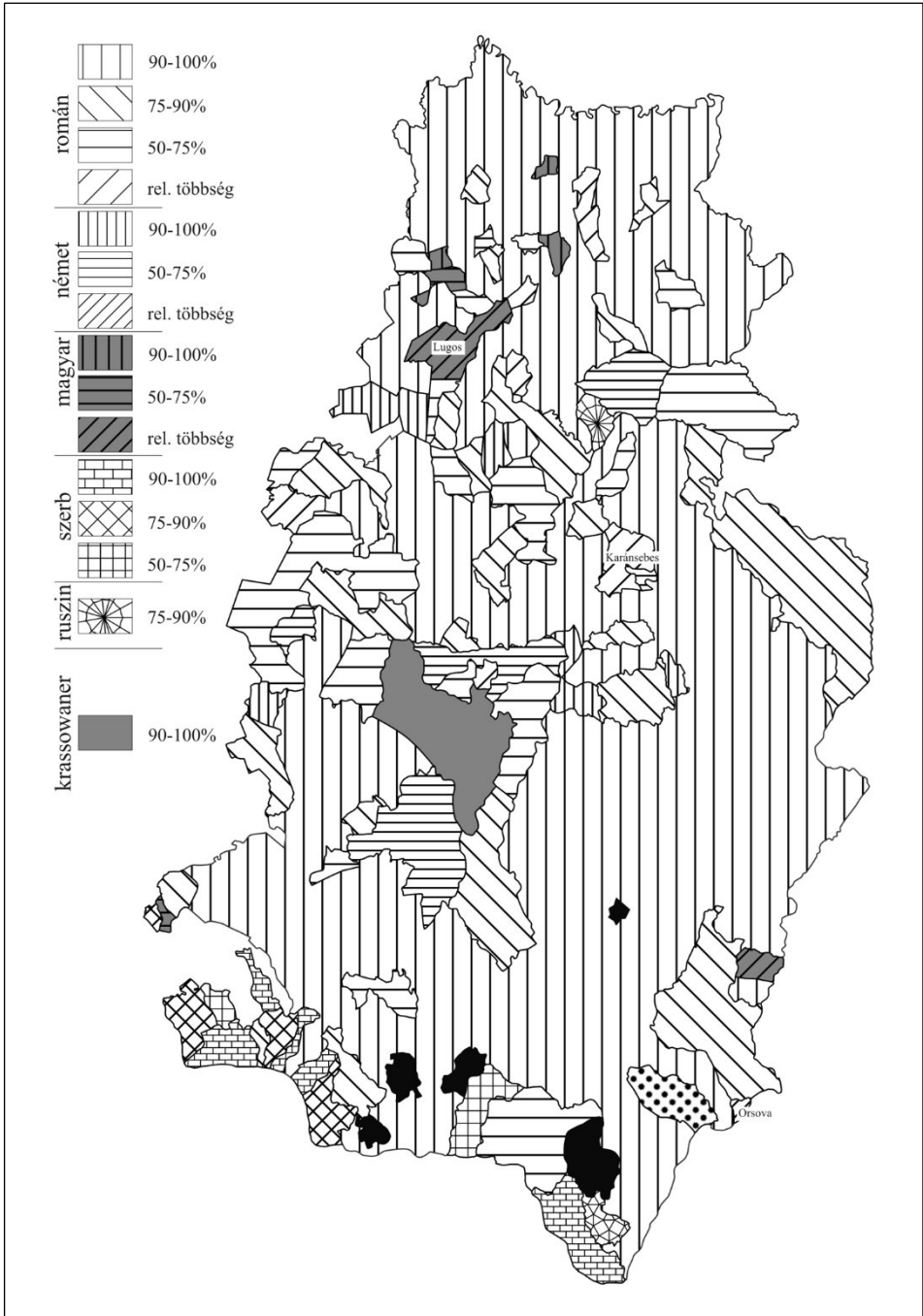
Az etnikai keveredés alacsony fokát mutatja, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, azaz szórványban éltek, ebből a többségi nemzetiség aránya 411 településen 90% fölötti volt, azaz etnikailag tiszta (homogén) településnek voltak tekinthetők (1–3. térkép). További tizenegy településen 87,6% (Kiszetó) és 89,8% (Temessziget) között változott a többségi nemzetiség aránya és 5% alatt maradt az etnikai kisebbségek (2–4 db) aránya, azaz ezek is homogénnek voltak tekinthetők. Az eddigi 422 településen túlmenően további 36 olyan település volt a Bánság területén, ahol a többségi nemzetiség aránya 90% fölötti, a kisebbségek aránya 5,1% (Csebze német lakói) és 9,7% (Divécs román lakói) között változott, azaz ezek a települések is gyakorlatilag homogénnek tekinthetők, olyan szórványban élő, jelentősebb kisebbségekkel, amelyek nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját. A fentiek alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egy-nyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett. Jellemzően a megyeszékhelyek és rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak ide, Nagyikinda kivételével. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar, Versec lakóinak 31,4%-a szerb, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német, Pancsova lakóinak 35,9%-a német. Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar. A Bánság nyolcszázegy településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Horvátklári, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

1. térkép. Torontál vármegye etnikai térstruktúrája 1910-ben (többségben élők)
 (Forrás: az 1910-es népszámlálás alapján saját szerkesztés)

2. térkép. Temes vármegye etnikai térstruktúrája 1910-ben (többségben élők)
 (Forrás: az 1910-es népszámlálás alapján saját szerkesztés)

3. térkép. Krassó-Szörény vármegye etnikai térstruktúrája 1910-ben (többségben élők)
(Forrás: az 1910-es népszámlálás alapján saját szerkesztés)

A magyarok a Bánság lakosságának 15,3%-át (242152 fő) alkották (1. táblázat). Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4%) alkottak, és itt élt a bánsági magyarok 10,3%-a (24961 fő). E járásban kilenc településen 90% felett (pl. Ószentiván, Egyházaskér stb.), öt településen 50–75% között (pl. Törökkanizsa, Oroszlámos, Szőreg stb.), míg egy településen 75–90% között (Csóka), két településen pedig relatív többségben (Tizsaszentmiklós, Feketető) éltek a magyarok (1–3. térkép). A törökkanizsai járás 22 települése közül a fennmaradó négy településen szerb abszolút többség volt (pl. Gyála, Ókeresztúr, Deszk stb.), míg Újszentiván településen relatív többséget alkottak. Nem elhanyagolható tény, hogy e két népcsoport adta a járás lakosságának 88,3%-át (42060 fő), azaz magyar-szerb kontaktzóna alakult ki szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagykikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig.

E kontaktzóna keleti határát Nagyszentmiklós–Nagykikinda–Ittebe településeknél húzhatjuk meg. E zónában tizenhét homogén magyar település és öt homogén szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A németek (hat település homogén, kilenc településen abszolút többség), a románok (három település homogén, három településen abszolút többség), a bolgárok (Óbesenyő homogén) és szlovákok (Felsőaradi homogén) e kontaktzónában csak etnikai szigetként jelentek meg és nem befolyásolták számottevően a szerb–magyar érintkezést.

A természetes asszimiláció irányát jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma (pl. Nagybecskereken 4032 fővel, Nagykikindán 2341 fővel stb.) míg a szerbeké mindössze 5000 fővel (pl. törökkanizsai járásban 16154 főről 17099 főre, nagybecskereki járásban 14060 főről 14445 főre, Nagybecskereken 7969 főről 8934 főre, Nagyikindán 13248 főről 14148 főre stb.). E kontaktzónán kívül Torontál vármegye minden településén megtalálhatóak voltak a magyarok /három településen homogén (Ürményháza, Torontálvásárhely, Torontálkeresztes), négy településen abszolút, két településen relatív többséget alkottak/, azonban 91 településen 100 fő alatt maradt a magyar anyanyelvű lakosság száma. E kilencvenegy településen mindössze 4375 magyar anyanyelvű élt, azaz a torontáli települések 42,3%-án élt a megye magyar lakosságának 3,2%-a.

Torontál vármegye 213 db települése közül 35 db olyan település volt, ahol a magyarok száma meghaladta az 1000 főt, mely településeken a bánsági magyarok 39,7%-a (96068 fő), a vármegyében élő magyarok 74,8%-a lakott. A Torontál vármegyei homogén magyar települések közül a legnépesebb Torontálvásárhely 5180 fő (4848 magyar), Torontáltorda 4289 fő (4251 magyar), Kiszombor

4107 fő (4021 magyar), Magyarcsérnye 4138 fő (3849 magyar), Felsőmuzslya 3408 fő (3247 magyar), Szaján 2323 fő (2278 magyar), Alsóittebe 2238 fő (2208 magyar), míg a legnépesebb magyar közösség Nagybecskereken (9148 fő) élt relatív többségben, kisebbségben pedig Aracson (2299 magyar), Nagyszentmiklóson (2121 magyar) és Zombolyán (2266 magyar). Ezer fő feletti magyar lakosság kisebbségben Valkányon (1059 magyar), Beodrán (1691 magyar), Deszken (1360 magyar) és Németcsernyén (1034 magyar) élt Torontál vármegyében, melyek önálló etnikai szigetekhez és kontaktzónákhoz kapcsolódtak.

Temes vármegyében a bánási magyarság 33%-a élt (79960 fő), ahol arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1%) és Temesvárott (28552 fő = 39,4%) haladta meg a 20%-ot. Temes vármegye 220 településén megtalálhatóak voltak a magyarok (mindössze Párta, Berecutca, Kisszered, Mészdorgos, Szőlőshegy településeken nem), de 131 településen (a települések 58,2%-án) számuk nem érte el a 100 főt, ezeken a településeken összesen 4957 magyar élt.

A Torontál vármegyei kontaktzónában többségben élő magyarsággal szemben Temes vármegyében a szórvány magyarság volt a jellemző, a vármegye tíz településén élt 1000 főnél népesebb magyar közösség (Temesvár 28552 fő, Versec 3890 fő, Végvár 2659 fő, Székelykeve 3869 fő, Gátalja 1883 fő, Újszentes 1149 fő, Lippa 1954 fő, Temesrékas 1236 fő, Majláthfalva 2272 fő, Fehértemplom 1213 fő), melyből Újszentes, Végvár és Majláthfalva volt csak 90% feletti magyar lakosságú. Temesvárott, Versecen, Temesrékason és Fehértemplomban a németek, míg Lippán a románok voltak relatív többségben, így a magyarok csak a második vagy harmadik (Versec, Lippa) ill. negyedik (Fehértemplom) legnagyobb nyelvi csoportot alkották.

Az ezer főnél népesebb magyar közösségekben élt a Temes vármegyei magyarok 60,8%-a (48677 fő), de többségi helyzetben csak kilenc (!) településen (14406 fő), melyből négy (Omor 585 magyar, Dézsánfalva 569 magyar, Ötvösd 791 magyar, Magyarmedves 629 magyar) ezer fő alatti népességszámú volt, kisebb etnikai szigeteket alkotva. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot, legmagasabb Szigetfalu 44% (644 fő), Mosnicza 43,6% (828 fő) és Sztancsfalu 43,5% (898 fő) esetében volt (*4. térkép*).

Krassó-Szörény vármegyében a bánási magyarok 14%-a (33787 fő) élt, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6%), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7%), haladta meg arányuk a 20%-ot, illetve a facsádi járásban (3979 fő = 16%) emelkedett 10% fölé. Krassó-Szörény vármegye településeinek 80,1%-án (290 település) megtalálhatóak voltak a magyarok, azonban 245 településen számuk nem érte el a 100 főt. Mindössze 8 településen élt 1000 fő feletti magyar közösség (Lugos 6875 fő, Resicabánya 2713 fő, Igazfalva 1925 fő, Orsova 1870 fő, Szapáryfalva 1686 fő, Nagybodófalva 1556 fő, Facsád 1462 fő, Karánsebes 1413 fő). Homogén magyarlakta település összesen négy volt (Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva és

Bunyaszekszárd), míg abszolút többségben Udvarszállás (330 fő = 71,8%), és Nőrincse (476 fő = 56,7%) magyar lakói, relatív többségben Lugos és Herkulesfürdő (200 fő = 38,7%) magyar lakói éltek. Mindez azt jelentette, hogy a vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét. A kisebbségben élő magyarok aránya csak 10 településen volt 20–50% közötti, ahol a legmagasabb arányt Kisszécsányban (201 fő = 49,5%) érték el, megjegyzendő, hogy itt a románok száma 202 fő volt.

A Bánság 723 településén éltek magyarok, mely közül 36 településen (ebből 30 településen 90% felett) arányuk meghaladta a 75%-ot, a települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 településén (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2–2 településén) a magyarság aránya 50–75% között változott (1–3. *térkép*). E települések közül hat településen németekkel (pl. Torontál-újfalu, Kübekháza, Törzsudvarnok stb.) öt településen szerbekkel (pl. Törökbecse, Oroszlámos, Törökkanizsa, Szőreg stb.) három településen románokkal (Gátalja, Dézsánfalva, Nőrincse) alkottak kétnyelvű közösséget, míg 4 településen legalább három nemzetiség élt együtt (pl. Torontáloroszi, Nagyszentmiklós stb.). A magyarok relatív többséget 10 bánsági településen alkottak, amelyből kétnyelvű közösség volt három településen (magyar–román: Herkulesfürdő, Magyarmedves, Partos), háromnyelvű közösség hét településen (magyar–német–román: Lugos, Omor; magyar–német–szlovák: Hertelendyfalva; magyar–német–szerb: Nagybecskerek, Tizzaszentmiklós, Fekető, Óléc). A magyarok aránya 20–50% között változott 54 bánsági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben. E települések közül 22 db Torontál vármegyében helyezkedett el, ahol hat településen németekkel (pl. Györgyháza, Nagy bikács, Csősztelek, Németcsernye stb.) öt településen szerbekkel (pl. Beodra, Aracs, Deszk stb.) két településen románokkal (Öregfalva és Valkány) és egy településen szlovákokkal (Nagyzerzébetlak) alkottak kétnyelvű közösséget, míg nyolc településen három vagy több nemzetiség élt együtt (pl. Nagygáj, Kanak, Kőcse stb.). Temes vármegyében szintén 22 olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20–50% között változott, ezek közül 16 település volt alapvetően kétnyelvű, úgy hogy a magyarok a vármegye 12 településén románokkal (pl. Keped, Szinérszeg, Gilád, Szigetfalva stb.) négy településen németekkel (pl. Detta, Gizellafalva, Temesrékas stb.) éltek együtt, míg hat település háromnyelvű volt (pl. Tesöld, Lippa stb.). Krassó-Szörény megyében tíz olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20–50% között volt (nem számítva Lugost és Herkulesfürdőt, ahol relatív többségben voltak), melyből nyolc településen a németekkel (pl. Bálincz, Béghosszúpatak, Bégamonostor, Vásáros, Érszeg, Izgár, Facsád stb.) két településen a németekkel és az románokkal (Orsova, Bethlenháza) éltek együtt két ill. háromnyelvű közösséget alkotva.

A Bánság 604 településén (Torontál vármegyében 143 db, Temes vármegyében 188 db, Krassó-Szörény vármegyében 273 db) a magyarok aránya 20% alatt maradt, melyből 67 településen nem élt magát magyarnak valló személy. Száznegyven településen 1% alatt maradt a magyarok aránya. A fennmaradó 397 településen 5–20% között változott arányuk úgy, hogy 10% fölé hatvanöt bánsági településen emelkedett (Temes vármegyében 30 db, Torontál vármegyében 21 db, Krassó-Szörény vármegyében 14 db).

A németek a Bánság lakosságának 24,5%-át (387545 fő) alkották. Torontál vármegye településeinek 97,6%-án (208 db), Temes vármegye településeinek 96,9%-án (218 db) és Krassó-Szörény vármegye településeinek 93,8%-án (300 db) megtalálhatóak voltak. A fenti 726 település közül 148 településen többségben éltek a németek, további 53 településen 20–48% közötti arányt, 37 településen 10–20% közötti arányt értek el, de kisebbségben voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 42,78%-uk (165779 fő) Torontál vármegyében lakott, ahol abszolút többséget értek el a perjámosi (55%) és a zombolyai (54,5%) járásban, további hat járásban pedig relatív többséget alkottak (bánlaki 30,4%, csenei 46,8%, módosi 35,6%, pancsovai 32,5%, nagybecskerekai 30,1%, nagyszentmiklósi 29,7%). Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a németek Torontál vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (181504 fő) és alig néhány ezerrel voltak kevesebben a szerbeknél (188940 fő). Húsz év alatt ez markánsan megváltozott, a németek száma több mint tizenötezer fővel csökkent, a szerbek pedig megközelítette a kettőszázezer főt (199750 fő). A németek legtömegesebben Torontál vármegye középső részén, az ún. Haide területén éltek. A vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115052 fő). A legnépesebb homogén (90% feletti arány) német település Ferenchalom (3664 fő = 95,5%), és Billéd (3608 fő = 91,3%). Az abszolút többségben lévők között pedig Zombolya (8088 fő = 74,2%), míg a legnagyobb számú német kisebbségi közösség Pancsován élt (7467 fő = 34,9%). A torontáli németek kisebbségben (20% feletti arányban) huszonnégy településen éltek, melyből hat-hat esetben románokkal (pl. Tolvád, Nagykomlós, Torontálgyülvész, Nyerő stb.), ill. magyarokkal (pl. Torontáloroszi, Kübekháza, Tamásfalva stb.), három esetben szerbekkel (Csernye, Ivánd, Csene) alkottak kétnyelvű közösséget, kilenc településen minimum három jelentősebb nemzetiség egyikét alkották. Szerbekkel és magyarokkal éltek együtt Nagygájon, Pancsován, Szanádon, Nagyikindán, Újszentivánon és a megyeszékhelyen, magyarokkal és szlovákokkal Hertelendyfalván, szerbekkel és horvátokkal Tárcsón, ill. Nagyszentmiklóson mind a négy nagy bánsági nemzetiség jelentősebb mértékben megtalálható volt. A németek aránya 10–20% között volt 17 db Torontál vármegyei településen (4. térkép).

A németek 42,8%-a (165883 fő) Temes vármegyében élt, ahol abszolút többséget az újaradi járásban (56,6%) és Fehértemplom rendezett tanácsú városban (52,6%) alkottak. Relatív többségben voltak a központi (48,8%) és a vingai (37,2%) járásban, illetve Temesvár (43,6%) és Versec (49,5%) törvényhatósági jogú városokban. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a németek a vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (161355 fő), alig háromezer fővel voltak kevesebben, mint a románok (164431 fő). 1910-re ez alig változott (németek 165883 fő, románok 169030 fő), így fennmaradt az egyensúly a két nagy nemzetiség között. A németek legtömegesebben – a korábbi betelepítési politika eredményeként – Temesvár és Arad közötti területen éltek, ahol tizennyolc településen számuk 90% fölé emelkedett és ez kétharmada volt Temes vármegye homogén német településeinek (27 db).

A vármegye ötvenöt településén a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes megyei németek 85,4%-a (141636 fő), melyből 51262 fő (36,2%) Temesvárott, Versecen és Fehértemplomban alkotott többséget. A legnépesebb homogén német település Temesgyarmat (4782 fő = 90,2%) és Liebling (4155 fő = 95,5%), az abszolút többségben lévők között pedig Fehértemplom (6062 fő = 52,6%) és Újarad (5054 fő = 84,2%), míg a legnagyobb számú német kisebbségi közösség Lippán (2404 fő = 30,6%) és Temeskenézen (999 fő = 33%) élt. A Temes megyei németek kisebbségben csak ezer fő alatti közösségekben (Lippa kivételével) éltek és arányuk harmincöt településen haladta meg a 10%-ot. A 20% fölötti német kisebbséggel rendelkező települések (17 db) esetében kilenc településen románokkal (pl. Bükkhegy, Hodony, Temeskenéz, Birda, Sósdb.), két településen szerbekkel (Kevepallós, Temesnagyfalu), egy településen magyarokkal (Omor) alkottak kétnyelvű közösséget, míg négy településen (Lippa, Parác, Tesöld, Temesfüves) román–magyar–német lakosok alkották a háromnyelvű közösséget. Klopódia esetében román relatív többség mellett német, magyar és cseh kisebbségek éltek. A németek aránya 10–20% között volt 18 db Temes megyei településen (4. térkép).

Krassó-Szőrény vármegyében a bánági németek 14,42%-a (55883 fő) élt. Egyetlen járásban sem haladta meg arányuk a 30%-ot (oravicabányai 27,9%, resicabányai 23,7%) és a két rendezett tanácsú városban (Lugos 31%, Karánsebes 30,2%) is alig lépte túl ezt az értéket. Mindez azt is jelenti, hogy abszolút többségben 17 db településen (ebből 9 db 90% feletti), relatív többségben pedig csak Orsován (2015 fő = 34,7%) éltek. Homogén német település volt a vármegyében Temesfő (1033 fő = 98,9%), Daruvár (1434 fő = 95,6%), Istvánfalva (427 fő = 97,5%), Vecseháza (1137 fő = 94,2%), Csukás (907 fő = 96,4%), Szőrényordas (956 fő = 99,5%), Karánberek (230 fő = 100%), Bársonyfalva (354 fő = 91,7%) és Gyulatelep (389 fő = 92,8%). Az abszolút többségben élő németek (24350 fő) több mint 83%-a három bányavárosban (Oravicabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resicabánya 9435 fő = 54,3%) élt. A fennmaradó öt településen (pl. Királykegye, Újkaránsebes,

Nadrág stb.) 16,4%-uk (3994 fő). A Krassó-Szörény vármegyei németek több mint 59%-a (33232 fő) többségben volt saját településének határain belül, 40,6%-uk (22651 fő) viszont kisebbségben élt, úgy hogy 12 településen 20% felett, két településen 10-20% között változott arányuk. Krassó-Szörény megye 275 településen 10% alatt maradt a németek aránya.

A bányási német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 65 db 90% feletti német lakossággal rendelkezett, ahol a bányási németek 25,7%-a (99778 fő) élt. Abszolút többséget a németek hetvenkettő településen (173112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17030 fő = 4,4%) alkottak, további kilencven településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek, a bányási németek 25,2%-a (97625 fő) kisebbségben élt.

A románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották, úgy, hogy 771 településen élt kisebb-nagyobb román etnikai csoport, ebből 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20% alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Krassó-Szörény vármegye területén élt a bányási románok 56,7%-a (336082 fő). A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak. A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75–90% közötti. Az újmoldovai járás kivételével Krassó-Szörény vármegye minden járására igaz, hogy a területünkön lévő települések több mint felén a románok aránya 75% feletti volt. A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén falu, ahol az illető nemzetiségek aránya 90% felett volt. Krassó-Szörényben 23 településen (pl. Szászskabánya 71%, Bégamonostor 65%, Bogsánbánya 58,5% stb.) a románok aránya 50–75% között változott, míg négy településen (pl. Kisszécsány 49,6%, Cserestemes 48%, Facsád 44,1% stb.) relatív többségben éltek. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben.

Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 28,6%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, míg 20% alatt volt számarányuk a kevevárai járásban. A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, ebből Mészdorgos (230 fő) teljesen homogén, negyvennyolc 90% feletti román lakosságú volt. A buziasfürdői, a lippai és a csáki járásban a települések több mint felében 75% felett volt a románok aránya, miként a temesrékasi és

verseci járás keleti falvaiban is, kapcsolódva a Krassó-Szörény vármegyei román etnikai tömbhöz. Temes 31 településén (pl. Sósod 64,5%, Temeshódos 69,3%, Féregyháza 70,3% stb.) arányuk 50–75% között változott, míg 7 településen (pl. Parác 48,6%, Tesöld 40,7%, Bükkhegy 49,8%, Munár 46%, Klopódia 35,6% stb.) relatív többségben éltek, azaz Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) román többséggel rendelkezett.

Torontál vármegyében a bánásági románok 14,7%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el. A románok aránya 20–30% közé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10239 fő = 23,6%), a pancsovai (10735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett. A nagykikindai (238 fő = 0,7%), a törökbecsei (110 fő = 0,2%) és a törökkani-zsai (2058 fő = 4,3%, ebből Óbék 1809 fő) járásokban, valamint Nagybecskereken (1,3%), Nagykikindán (1,6%), jóval 2% alatt maradt arányuk. A vármegyében mindössze 17 településen volt 75% feletti az arányuk, melyből tizenegy homogénnek számított (pl. Egres 90,6%, Nagytárnok 95%, Jankahíd 95,7%, Bárányos 97,4% stb.), tizennégy településen arányuk 50–75% között változott (pl. Óbék 72,5%, Alibunár 60,3%, Sárafalva 50,1% stb.). Három településen (Tolvád 49,4%, Nagycsanád 36,5%, Nagyszentmiklós 37,1%) relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották csak a többségi nemzetiséget.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánág 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánásági románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek, mely közül csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk (pl. Nőrincse 42%, Nádorhegy 24,7%, Gád 27,7%, Écska 25,2%, Csákova 21,2%, Nadrág 28,9% stb.).

A szerbek a Bánág lakosságának mindössze 18%-át (284329 fő) alkották és a bánásági települések 64,6%-án (517 település) megtalálhatóak voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 70,3%-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1%) és a törökbecsei (32938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagyikindán (14148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagykikindai (15351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3%) alkottak. Krassó-Szörény vármegyében a szerbek mindössze 5,2%-a (14674 fő) élt, itt három járás (új moldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk.

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Bánág 36 településén emelkedett arányuk 90% fölé (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén

szerb falvakban és városokban a bánási szerbek 26,9%-a (76443 fő) élt. A szerbek aránya 30 bánási településen (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), 75–90% között változott és itt élt a 20,4%-uk (57982 fő). Huszonhat bánási településen (pl. Nagyszentpéter 71,4%, Ivánd 70%, Padé 61,2%, Gád 53,7%, Deszk 51,8% stb.) arányuk 50–75% között volt (47953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén (pl. Nagygáj 49,7%, Bóka 47%, Beodra 49,7%, Újszentiván 40,6% stb.) és Temes vármegye két településén (Deliblát 47,4%, Nagyszered 46,2%) alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19292 fő) élt. A Bán-ság 33 településén 20–50% közötti volt a szerbek aránya, de már kisebbségben éltek. E települések kilenc kivételével (pl. Kevevára 30%, Főnlak 28,1%, Almád 28,4% stb.) Torontál vármegyében helyezkedtek el (pl. Alibunár 25,9%, Kanak 35%, Horvátklári 34,7%, Nagykőcse 24,2%, Módos 28,9%, Bégaszentgyörgy 36,7%, Bocsár 30% stb.).

A bánási települések 48%-án (384 db) a szerbek aránya nem érte el a 20%-ot. E települések 37,8%-a (142 település) Krassó-Szörény vármegyében volt, melyek közül 119 településen a szerb lakosság aránya 1%-nál kevesebb. Temes vármegye 130 településén volt 20% alatti a szerbek aránya, úgy, hogy 93 településen arányuk 1% alatt maradt. Torontál vármegyében 112 településen élt 20%-nál kevesebb szerb közösség, melyből 66 településen 1% alatti értékekkel szerepeltek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánási településen éltek többségben (201670 fő = 70,9%) és 20% felett is csak további 33 településen. A szerbek 100 fő alatti népcsoportot 357 településen alkottak, ebből 10 főnél kevesebb szerb élt 229 db településen.

A szerb-román kontaktzóna a Csene–Gád–Nagygáj–Versec–Fehértemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre, melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 abszolút többségű szerb település. E vonaltól nyugatra nyolc településen volt 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányban szerb kisebbség. Szerb–román érintkezés szigetszerűen a temesrékasi járásban (Temespéteri, Sztancsfalva, Lukácskő, Temeskirályfa szerb-montenegrói többségű), valamint a Maros mentén (Kétfél, Temesnagyfalu, Nagyszentpéter szerb többségű volt) is bekövetkezett (itt az 1750-ben megszüntetett, marosi szerb határőrvidék lakóinak utódai éltek), ez azonban nem volt összefüggő kontaktzóna.

A kisebb bánási etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 4,8%-át (76058 fő) alkották. Homogén, ill. abszolút többségű településeik csak tovább színezték a bánási etnikai palettát, a négy nagy nemzetiség fejlődését azonban nem befolyásolták, lokális szinten napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat.

A szlovákok a Bán-ság összlakosságának 1,4%-át (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye

88 településen megtalálhatóak voltak, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben Nagyerzsébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen, míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen (Obád 39%, Istvánvölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%) alkottak. A fennmaradó 303 település közül 250 esetében 1% alatt maradt arányuk.

A bolgárok a Bánság népességének 0,8%-át (kb. 12500 fő) alkották, úgy, hogy a régió 16 településén biztos, hogy megtalálhatóak voltak (nehéz elkülönítésük, mert az adatok már az egyéb kategóriába sorolják őket, jó esetben lábjegyzetes utalást alkalmaznak). Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán (=763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5–10% közötti arányban.

A krasovanok homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában, ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő).

A ruszinok a Bánság népességének 0,15%-át (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek, melyből hat a temesi járásban volt. Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget, míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9%, Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%, Kricsó 72 fő = 6,7%, Zsidóvár 55 fő = 4,2%, Forrásfalva 35 fő = 5,6% stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

A horvátok a Bánság népességének 0,3%-át (4872 fő) alkották, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, mely települések közül tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Köcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

A csehek a Bánság népességének 0,55%-át (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utalnak rájuk, azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90% feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás

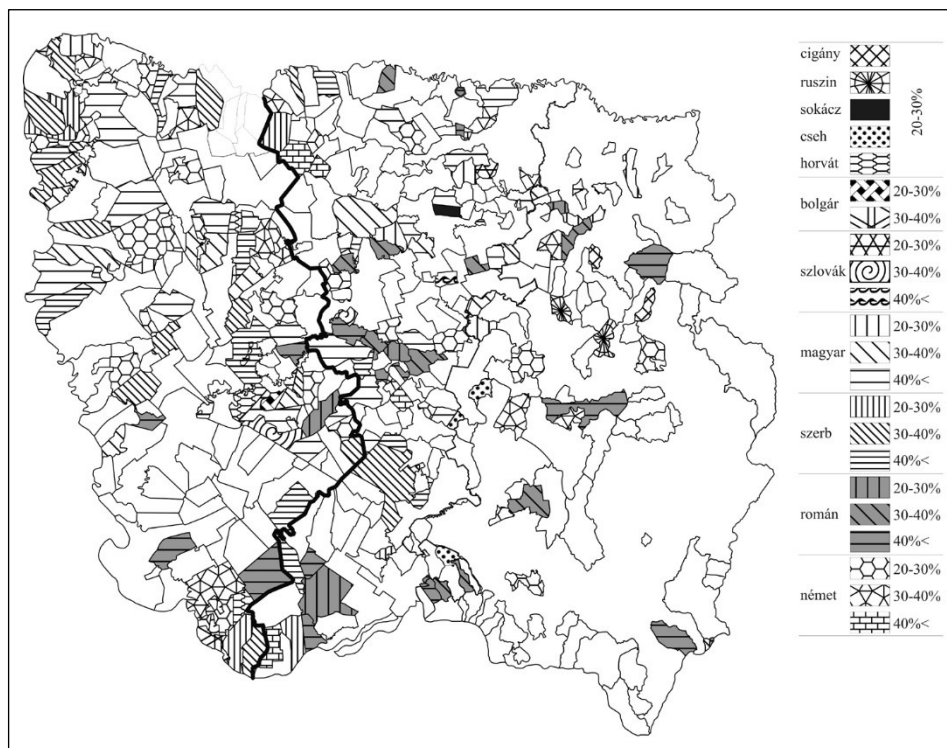
1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezeken túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászskán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő).

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről is rendelkezünk információval, azt tudjuk, hogy sokácok éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), montenegrinusok Temespéterin (816 fő = 88,6%), franciák Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyósz településeken, valamint morvák Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve olaszok Nádorhegy (41 fő), Ruszkaánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken, de pontosabb összetített adatokkal nem rendelkezünk. A cigányokról a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4%) és Mácsova (24,3%) településeken értek el, de kisebbséget alkottak (4. térkép).

A bánsági települések 55,8%-a (447 db) etnikailag homogénnek számított (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krassován, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya. Jelentősebb etnikai keveredés 354 településen (44,2%) következhetett volna be, azonban 11 olyan település volt, ahol 87,6–89,8% között volt az uralkodó nyelvet beszélők aránya, itt egyetlen kisebbség sem érte el az 5%-os értéket. A Bánság 141 településen az abszolút többséget alkotó nemzetiség súlya 75–89,9% között (6 magyar, 31 német, 82 román, 30 szerb, 1–1 cseh, ruszin, bolgár), míg 155 településen 50–74,9% között (68 román, 40 német, 26 szerb, 18 magyar, 2 bolgár és 1 cseh) változott. A fennmaradó 47 településen relatív többségben volt a román (14 db), a német (11 db), a magyar (10 db), a szerb (8 db), a szlovák (2 db) és a horvát (2 db) nemzetiség. A Bánság 801 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1102960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479173 fő). A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3–3 horvát és cseh, 2–2 cigány és ruszin ill. 1–1 sokác és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot, ebből 19 településen két-két kisebbség is 20% fölött volt.

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét (4. térkép), amíg a románok 27,7%-a (164379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő). Ez utóbbi tény azért figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre. A legkevésbé zárt magyarság (majdnem negyven százalékuk – közel 100 ezer fő – kisebbségben, ill. szórványban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor. A németek

etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük – többé-kevésbé homogén falvakba –, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. Az etnikai zárttság és nyitottság kérdését tekintve nem hagyható figyelmen kívül a kontaktzónák szerepe és jelentősége. E kontaktzónák egy részét (magyar–szerb, román–szerb) már elemeztem, és megállapítható, hogy magyar–román (az Aranka menti településeken; pl. Nagyszentmiklós, Valkány, Nagycsanád stb.) és német–román (Temesvár–Lippa–Újarad háromszögben ill. Temesvártól délre Csák–Denta–Temesmóra–Versec vonalon) kontaktzóna is kialakult, melynek magyar, német és a kisebb etnikumokhoz tartozó szereplőit figyelmen kívül hagyva a szerb–román nyelvhatárnak közel megfelelően (kivételesen Versectől keletre román többségű falvak ill. Újmoldova körül elhelyezkedő homogén szerb falvak kerültek a másik félhez) húzták meg a trianoni határt.

4. térkép. A Bánság etnikai térstruktúrája 1910-ben (kisebbségben élők)
(Forrás: az 1910-es népszámlálás alapján saját szerkesztés)

V. Összegzés

A Bánság etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalai egyedülállóak voltak a történelmi Magyarországon, különösen Temes és Torontál vármegye vonatkozásában. E két vármegye etnikai-nyelvi összetétele 1910-ben: 266 ezer román, 328 ezer német, 251 ezer magyar és 272 ezer szerb. Azaz a két megyét a négy nemzet nagyjából egyenlő arányban lakta, s nem mutatható ki nagyobb túlsúly egyik nemzet esetében sem. Ezért a kérdést Trianonban nem lehetett (pontosabban nem akarták) a wilsoni önrendelkezési elv alapján (például népszavazás kiírásával) megoldani. Ehelyett Trianonban úgy osztották fel a Bánságot, hogy az 1930. évi jugoszláv és román népszámlás eredményei az alábbi képet mutatják: Román-Bánságban a német kisebbség aránya 24,5%, míg a magyar kisebbség aránya 10,7% (együtt 35,2%). Szerb-Bánságban, a német kisebbség aránya 23,7%, míg a magyar kisebbség aránya 17,5% (együtt 41,2%).

Irodalom

- KÓKAI S. – BOTTLIK ZS. (2002): Der ethnische-geographische Charakter des Banats und seine Eigenheiten 1890–1990. In: Manuskript in Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien.
- KÓKAI S. (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai-térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. kötet. pp. 169–180.
- KÓKAI S. (2004): A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870–1910 között. In: Földrajzi környezet-történeti folyamatok (szerk.: Hanusz Á.). Nyíregyháza, 2004. pp. 193–224.
- KÓKAI S. (2007): A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890–1990 között. In: A társadalmi földrajz világa (szerk.: Kovács Cs. – Pál V.) Szeged, 2007. pp. 303–324.
- KÓKAI S. (2009): A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718–1918). In: Közép-Európai Közlemények (szerk. Gulyás L.), 2009/4–5. pp. 92–101.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza, p. 422.
- PÁL Á. (2003): Dél-alföldi határvidékek. Pécs. p. 235.
- TÓTH J. – CSATÁRI B. (1983): Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. Területi kutatások 6. p. 69.

HADIFELMÉRÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA HADSEREGÉBEN AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN (TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS)

SUBA JÁNOS

Military survey in the army of the Austro–Hungarian Monarchy in the 1st World War (historical review)

In the first year of the war it turned out that there were no reliable maps of a remarkable proportion of the occupied territories; however, for the stand-up fights maps with appropriate scale and very precise geodetic base would have been required. At the same time maps had to be replaced based on the terrains that changed due to the bigger battles.

Therefore in September 1915 the military map making (Kriegsmapping) was launched. Its tasks included the correction of the existing maps of the occupied territories and the implementation of the measurement. The methods were the same as map making operations in peacetime.

Later the military measurement (Kriegsvermessung) was set up, whose tasks consisted of providing up-to-date and accurate maps, drafts and photos for the army in the front. The most important tool of map correction was the aerial photograph and its method was the aerial photo analysis. This study reviews the tasks and the working methods.

Bevezetés

1914. júliusában az I. világháború kitörésekor a bécsi Katonaföldrajzi Intézet¹ tisztjeit csapattesteikhez vonultak be. Csupán a nyomda működését tartották fenn Bécsben, mert a hadsereget egyre fokozódó mértékben kellett ellátni megfelelő térképnymatokkal. Ekkor még a 1:25000 méretarányú szelvények nagy tömegű sokszorosítására nem került sor, hanem a 1:75000, 1:200000-es és az 1:750000 méretarányú térképek képezték a nyomda munkájának zömét.² Közvetlen

¹ A Bécsi Katonai Földrajzi Intézet (KFI) Európa legnagyobb térképészeti intézete volt, egy intézetbe egyesítette a Habsburg birodalom összes geodéziai, topográfiai, kartográfiai és térképész-technikai munkálatait. Felépítése az alábbi volt: parancsnokság, geodézia, térképező (topográfiai), kartográfiai, műszaki és adminisztratív csoport, és a nyomda. A személyi állomány katonákból és polgáriakból állt. A terepmunkákat majdnem kizárólag katonák végezték (tisztok és közkatona figuránsként). A legénység és az altisztek munkája nem volt magas fokú, pl. síkrajzot és rézmetszést mégis többen készítettek. A tiszt állomány egy része Intézethez tartozott, a másik része csapattiszt volt, akiket topográfusként vezényeltek oda. 1913-ban a teljes állomány 715 fő volt (Suba 2018).

² A Monarchia katonai térképeire lásd: Suba (2004): *Osztrák–Magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze)* In.: „*Boldogtalan hadiüdők...*” avagy: *ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918* (Szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Bp. 2004. 248–252 p.

futárszolgálat segítségével jutatták el rendeltetési helyükre az igen nagy tömegű térképanyagot.³

Már a háború első évében nyilvánvalóvá vált, hogy a hadsereg rendelkezésére álló térképanyag kiegészítésre szorul. Egyrészt az elfoglalt területek jelentős részéről hiányzott a megbízható térkép (Szerbia, Montenegró), másrészt a megmerevedő frontvonalaknál – állásharcok esetén – nagy méretarányú, igen pontos geodéziai alappal bíró térképekre lett szükség (pl. a tüzérség céljaira, lövészárkok feltüntetéséhez 1: 5–10–20–25 000 méretarányú térképek kellek). Ugyanakkor a nagyobb harcok következtében megváltozott terepviszonyok alapján helyettesíteni kellett a térképeket.

A háború elején alkalmazott módszerrel ezt a kiterjedt, sokirányú feladatkört nem tudta ellátni a hadvezetés, ezért 1915 szeptemberében felállították az un. Kriegsmappierung-ot (haditérképezést), majd pedig a Kriegsvermessung-ot (hadifelmérést). A haditérképezés többfajta tevékenységet volt hivatott ellátni, melyek közül a legfontosabb a megszállt területek meglévő térképanyagának helyesbítése, ill. az új (megszállt) területeken a felmérések végrehajtása volt. Módszereiben kevésbé tért el a békeidőben történő térképezési munkálatoktól.

Hadifelmérés

A hadifelmérés volt, amely közvetlenül a hadsereg működését támogatta, s főként a frontvonalban fejtette ki tevékenységét. Célja az volt, hogy a hadműveletekhez az összes szükséges geodéziai, topográfiai, fényképészeti és geológiai anyagot összegyűjtse és feldolgozza. Feladatait a következőkben jelölték meg:

1. Háromszögelés alap létrehozása, melyet a pontos térképek elkészítéséhez, a tüzérség tevékenységéhez, ütegetervek létrehozásához, valamint a repülőfelvételek kiértékeléséhez jól felhasználhattak. A geodéziai hálózatot a hátsó felé is kifejlesztették, így biztosították annak összeköttetését és folytonosságát.
2. A harctér és közvetlen környékének pontos felmérése, a különösen a saját és ellenséges állások, lövészárkok, ütegek megbízható bemérése, a változások nyilvántartása és helyesbítése a légi fényképek felhasználásával. Amíg a frontvonalak gyorsan változtak, addig az 1:75000 méretarányú térkép is elegendőnek bizonyult. Az állásharcok kialakulásával az 1:25000-es és ennél még részletesebb méretarányú térképekre lett szükség. Az 1:10000

³ A Bécsi katonaföldrajzi Intézet nyomtatási teljesítménye óriási volt a háború alatt. 29 millió hetvenötzres, 14 millió kétszázszázterés térképet és 21 millió egyéb térképet nyomott (összesen 145 millió példányt). Azaz naptári naponként 42 000 szelvényt, vagy 95 000 egyedi nyomást Erre rendelkezésre állt 13 offszetgép, 7 síknyomógép (gyorssajtó), ezek óránként teljesítménye 1500, ill. 300 ív volt. Ennek ellenére a haditérképek nyomtatása decentralizálódott, és a frontokon levő nyomdák szerepe egyre fontosabbá vált, mert a pillanatnyi helyzetet rögzítő térképek szerepe felértékelődött (Suba 2018).

méretarányú térképeket készítettek a szembenálló frontvonalakról, ahol már fel lehetett tüntetni az állások apróbb részleteit is. Ezt a méretarányt jól felhasználhatták a tűzérfigyelők és bemenők is. Készítettek még részletesebb 1:5000 és 1:2500 méretarányú térképeket is az arcvonalak egyes stratégiai-
lag fontos részletéről.

3. Légifelvételek és ellenségektől zsákmányolt térképek értékelése.
4. Kör és távfényképek készítése elsősorban az ellenséges állásokról. Jó ki-
látópontokról nagy fókusz-távolságú kamerákkal készítették el az egyes
vagy sorozatfelvételeket (panoráma kép). Földi fényképmérést különösen
hegyvidéki területen alkalmaztak – így pl. Dél-Tirolban –, kiértékelésüket
sztereo komparátorral végezték el.
5. Dombortérképek készítése, melyeket a magasabb parancsnokságok és a
tűzértség tudott előnyösen felhasználni.
6. A harcterület geológiai felderítése, meglévő térképek kiegészítése geoló-
giai szempontból. Az állások kiépítéséhez, vízellátáshoz a karsztvidéken
ez igen fontos feladat volt.
7. Térképek és térképészeti segédletek nyomdai sokszorosítása – itt a hang-
súly a nagy gyorsaságon volt. Ez legtöbbször a frontok közelében állomá-
sozó nyomdavezetéseken történt.
8. Térképellátás az egyes hadseregeken belül történt. Ez a decentralizáció
csak 1917-től lépett érvénybe, amikor egyes hadifelmérő osztagok felada-
távé tették az illető hadsereg térképellátását. A felesleges térképanyagot
visszaküldték a bécsi Katonaföldrajzi Intézetbe.

A hadi térképezésnek és felmérésnek a háború térképészeti biztosításában a
sokféle igényből adódóan rengeteg feladatot kellett megoldania. A feladatok
megoldásának módja a terep jellegéhez alkalmazkodott, és jelentősen függött a
rendelkezésre álló térképanyag minőségétől és megbízhatóságától.

A háború folyamán általános irányelveket fogalmaztak meg, amelyeket kiegészítettek az elvégzett munkák tapasztalataival, és ezeket a különböző szabályza-
tokban és előírásokban rögzítették. A legfontosabb alapelv, hogy azokat a mun-
kátokat kell előre venni, amelyek a magasabb vezetés és a csapatok harc-
tevékenységére különösen fontosak. A munkátokat minden rendelkezésre álló
eszközzel gyorsan kellett elvégezni és az eredményeket azonnal tovább adni.

A hadi felmérési tevékenységét, feladatait meghatározta az tény, hogy azokat
az álló háborúban, (amikor a frontok megmerevedtek), vagy mozgásban (menet,
támadás, visszavonulás) kellett elvégezni. Mozgásban a parancsnokságok és a
csapatok legsürgősebb szükségleteinek kielégítése volt a cél. A hadi felmérésnek
a legfontosabb feladata, hogy a hadműveleti területre vonatkozó térképanyagot a
helyzetnek (a pillanatnyi szükségletnek) megfelelően kiegészítse, és az összes
rendelkezésre álló adatok alapján helyesbítse.

A hadi felmérés a légierő alakulataival működött együtt, mert a légifelderítés
értékes adatokat tudott szolgáltatni az ellenségről és a harcterületről. A legtöbb

feladat a légielő alakulataival való szoros együttműködésben volt megvalósítható, akik az alapanyagot – a repülő megfigyelők fényképfelvételeit – szolgáltatták, szállították. A repülő (ill. ballon) felvételek kiértékelése alkotta a hadi felmérés legfontosabb részét. Ez adta az adatokat a taktikai, tüzérségi és operatív célokhoz, ez szolgáltatta az adatokat a haditérképek és tüzérségi tervek jóváhagyásához, valamint kiegészítéséhez.

A hadi felmérés további feladatait topográfiai (terepi) munkával oldották meg, hogy ezek a fotokartográfiai munkákkal kiegészítették illetve így oldották meg a térképek helyesbítését.

Hadifelmérés szervezete

Minden magasabb parancsnokság (front, hadsereg, hadtest) rendelkezett hadifelmérést folytató osztállyal (abteilung). Ezek létszáma a feladattól függött, és az adott magasabb egység vezérkari főnökének volt alárendelve. Az osztály tisztekből, szakszemélyzetből és a segédmunkásokból áll. Szakszemélyzet tisztek, hivatalnokok, és tisztjelöltek állományába tartoztak. A segédszemélyzet a szükséges rajzolókból, fényképészekből, nyomdászokból, segédekből és segédmunkásokból áll.

A hadifelmérő osztály parancsnoka volt felelős a neki alárendelt személyzet (térképészek, légifényképkiértékelők, stb.) célszerű felhasználásáért, és azok elosztásáért (az egyes munkaállomásokon) az osztályra kiosztott feladatok végrehajtása érdekében. A szükséges parancsokat és útmutatásokat a hadsereg vezérkari főnökétől kapta.

Az osztályvezető állandó és szoros kapcsolatban állt a hadsereg parancsnokság által kijelölt repülő alakulatokkal, hogy a mindenkori repülő, a tervezett felderítő repülések indítása kapcsán az esetleges légifelvétel kiegészítése vagy megismétlése időben megtörténjen.

A szomszédos magasabbegység hadifelmérő osztályával is szoros kapcsolat-tartást írtak elő, hogy a szomszédos magasabb egységet érintő felderítő-repülések eredményeit a lehető leggyorsabban közölgék velük, vagy átadják nekik. Itt nemcsak a végeredményt (kiértékelést), hanem az alapanyagot (légifelvételeket), esetleg egyéb kiinduló pontokat is át kellett küldeni.

Az összeköttetést a vezérkari főnökséggel a repülő alakulatokkal és más egységekkel a helyi viszonyoktól függően vagy közvetlenül, vagy szervezeteken keresztül, vagy telefonon, illetve írásban tartották. Esetenként egy telefonállomás kiutalását és bekötését is kérhette a hadsereg-parancsnokságtól.

Az osztályvezetőnek kellett időben megszervezni (megszerezni és kiegészíteni) a szükséges térkép-(terv-) anyagot, ellenőrizni a felszerelés karbantartását, kiegészítését és gondoskodnia a különböző anyagok pótlásáról.

Egy hadifelmérő osztály rendszeresített felszerelése következő volt: Térképező felszerelés: 4–6 készlet részletes felméréshez felszerelés, 2–4 nagyobb mérőasztal, 2 fényképezőgép (9x12 és 13x18) 1 fényképező felszerelés nyomófajták, író- és rajzszközök.

Fotokartográfiai felszerelés: 1 teljes fotokartográfiai felszerelés, 1 nagyítógép, 1–2 kézisajtó szerszámkészlet és pótalkatrészekkel, 1 fényképező felszerelés, rajz- és írószközök. Segédeszközök: térkép- (és terv) készletek. Szállító eszközök: 2 könnyű teherautó; minden felmérőnek 1–2 terepjáró autó; minden részlegvezetőnek 1 személyautó. A személyautó és teherhordó állatok kiutalása különleges esetekben történhetett.

Légifotó kiértékelés – fotokartográfia – fotogrammetria

A légi-(ballon-) felvételeket a légierő alakulatai a saját felderítő repüléseik során és a repülő alakulatok megfigyelői (ballonegységek) készítették. A hadi térképészeti egység a felvétellemezeket (negatívokat) vagy a hitelesített másolatokat (duplikátokat) minden egyes területről további kiértékelésre a repülő alakulattól (ballonegységtől) kapta meg.

A képek hitelesítésére következőképpen történt: Az elkészült általában 9x12 cm képeket felragasztották *egy forma nyomtatványra* (általában 17x21 cm nagyságú) bal felső sarokban a felvételt készítő alakulat száma, a megfigyelő neve, rendfokozata, a felvétel időpontja, abszolút és viszonylagos repülési magasság, a kamera gyújtótávolsága. Jobb oldalt a légifotó száma, a fedőterület térképi szelvény száma, a település neve és a felvétel iránya. A légifotó alatt jobb oldalt a kidolgozó fényképértékelő neve és a kidolgozás időpontja. Hátoldalán a fényképre vonatkozó adatok, amelyek a további munkát megkönnyítették. Ez a fénykép méretaránya volt, annak középső vízszintes irányában összehasonlítva a térképpel.

A repülő alakulatnál általában a következő volt a munkamenet: A repülő alakulat előhívta a fényképlemezeket, a felvételeket nyilvántartásba vette, és megfelelő számban előállította a másolatokat. Ezen kívül itt készült az első kiértékelés, mégpedig az a megfigyelő értékelte ki, aki a felvételek készítette. Ez az első kiértékelés abból állt, hogy az ellenségről készített felvételekről a legszükségesebb adatokat a leggyorsabban az érintett alakulatok rendelkezésére álljanak. Az eredményt vagy térképen ábrázolták, vagy vázlat formában (papírra vagy pauszpapírra) készítették el és megfelelő példányszámban sokszorosították és küldték el.

Az osztály szabta meg, hogy a kiértékelés mire és milyen mélységig terjedjen ki. Amennyiben ott sokszorosították az eredményt, az elkészített vázlatok és térképmásolatok egy példányát hozzárakták. Amikor (egy esetben) a repülés során nem készült fénykép és a felderítés alapján az ellenséges állásokat és egyéb adatokat a megfigyelő saját maga rajzolta be a térképre, ezt az eredményt kiértékelés céljából azonnal átadták az osztálynak. A légi felvételek kiértékelését

a hadifelmérő osztálynál általában az oda beosztott fénykép kiértékelők végezték. Szükség esetén az egységvezetők térképészeket is megbízhatnak ezzel.

Valamennyi beérkező felvételt (képet) folyamatosan számozták és a „*Beérkező légi felvételek kimutatása*” jegyzékébe bevezették. Ez tartalmazta a képek számát, a beérkezés időpontját, és a méretet. Az 1:75000 méretarányú térképi fedőterület szelvénytípusát (felmérési szelvény negyedekét is) a hely (település) megnevezését. A felvétel készítőjének nevét, idejét, a kép kidolgozójának nevét, idejét. Az 1:75000 és az 1:25000 méretarányú térképekbe való beszerkesztést és az adatok átvezetését, valamint a megjegyzés rovatot.

Egy külön ehhez a munkához rendszeresített és meghatározott példányban készült 1:75000 méretarányú un. nyilvántartó térképen, azokat a fedőterületeket (amelyről a légi felvételek készültek) a képek számaival, piros színnel feltüntették.

Azokat a képeket, melyek helyét a térképen nem tudták beazonosítani, „értéktelen” megjegyzéssel jelölték meg, de az csak akkor, ha a légfotó helyének meghatározására minden kísérlet sikertelen maradt, vagy ha nem volt lehetőség egy kiegészítő felvétel segítségével a kiértékelést végrehajtani. Ilyen esetekben a kiértékelhetetlen képeket is megőrizték.

Az értékelhető képeket front-szakaszonként (munkaterületenként) rendezték és azokat külön kiértékelők vették át. A kiértékelés a rendelkezésre álló időtől függően vagy az 1:75000 méretarányú térképeken, vagy nagyobb méretarányú vázlatokon történt, a vázlatokon való kiértékelést, ha lehetséges volt igyekeztek elkerülni.

A kiértékelt eredményeket grafikusan szerkesztették át (a területre való beillesztésével, ha a területre elég megbízható kiindulási ponttal rendelkeztek) az 1:75000 méretarányú térképekre vagy az adott vázlatra. A nagyobb méretarányban való kiértékelés egy kiértékelő műszerre (fotográf) történt, vagy a részletes térképekkel megegyező eljárással. Matematikai számításokat, mivel nagyon sok időt vettek igénybe, nem alkalmaztak, ezeket tiltották is. A grafikai kiértékelési módszerekről, valamint a különböző szerkezetű kiértékelő műszerekkel történt munkákról való tájékoztatást hozzáfűzték a térképhez.

A következő helyekről kellett fényképfelvételeket készíteni: ellenséges állásokról minden elérhető részlettel (gyalogosági arcvonalak, tüzelő állások, összekötő árkok, akadályok, stb.). Az ellenséges állások mögötti akadályokról, a csapatok (tartalékok) táborhelyeiről; a hadtáp (vonatok) tárolási helyeit elkerülő előre vivő utakról és átjárókról; a beláthatóság és a mozgás szempontjából jelentős változásokról. Normál körülmények között a legfontosabb az ellenséges állások első vonala, a hátsó előkészített, vagy építés alatt álló állásokról készült felvételek, amelyeket azok fontossági sorrendjében kellett kiértékelni. A saját állásokat csak a hadsereg-parancsnokság külön parancsára volt szabad bejelölni.

A kiértékelésekhez az alábbi jelöléseket használták: harcárok, összekötő (futó-) árok, akadályok, tüzelőállás (4 táborig löveg), tüzelőállás (2 nehézlöveg), ballonelhárító (légelhárító) löveg, tárolóhelyek (táborhelyek, raktárok). Amennyiben a felvételeken további részletek is felismerhetők voltak, nagyobb méretarányban

további egyezményes jeleket alkalmaztak. Minden kiadványhoz (térképhez, vázlatához) a jelkulcsi elemeket mellékelték, rányomtatták vagy ragasztották.

Az osztálynál egy nyilvántartási példányt (amit erős papírra ragasztottak) vezettek az éppen feldolgozás alatt álló 1:75 000 méretarányú térképről. Ezen a nyilvántartási példányon azonnal feltüntették a kiértékelők eredményeit. A következő színeket kellett használni:

- ellenséges állásokat, táborhelyeket, raktárakat, az ellenség által megszerzett átjárókat, (hidakat), ha azokat fényképfelvételek is alátámasztották, vörös színt,
- ha a képek csak felderítési célból készültek, zöldet,
- néhány állás, stb. esetén kéket,
- térképhelyesbítésnél (vázkorrekcióknál): fedett terep esetén sárgát,
- vázkiegészítésnél lilát.

A nyilvántartási példányra felvitt bejegyzéseket a térképrajzoló a saját albumozott pauszpapírjára tintával (kémiai színekkel) átmásolta. Minden egyes nyomtatni kívánt színhez egy külön átlukasztott pauszpapírt készítettek.

A légifotó-kiértékelők voltak felelősek a nyilvántartási térképre felvitt bejegyzések helyességéért, ezért nekik kellett a nyomtatási szünetekben (két nyomtatás között) azokat azonnal ellenőrizni. A gyorsaság (egyszerűsítés és az időmegtakarítás) érdekében, különösen akkor, ha egy színből (a vöröset kivéve) nagyon kevés bejegyzés volt, a bejegyzések is a fő színnel nyomtatták ki. Az ilyen jellegű könnyítéseket csak akkor használták, ha tévedések kizárhatóak voltak és ezt az egyszerűsítést az adott térképen feltüntették. Az ellenségről minden adatot, amelyeket a légi felvételekről nyertek mindig vörös színnel jelölték.

A nyomtatásnál előírták, hogy az előkészületeket időben be kell fejezni, hogy a sokszorosítást azonnal el tudják kezdeni. Az egyes szünetekben le kellett húzni a festéket a kőről vagy alumíniumlemezről, hogy innen a felülnyomást (nyomatot) a hozzá tartozó dokumentációra el tudják készíteni. Dokumentációként fekete vagy halvány barnán nyomtatott részletes térképek, tervek, vázlatok szolgáltak, általában sima, színes nyomtatásra használt (szatinírozott) papírra nyomtatva. A megadott illeszkedési pontok alapján való pontos rányomtatást a rajzolóknak kellett felügyelni. Az előállítandó nyomatok darabszámát az osztály parancsnoka határozta meg.

Térképekre (tervekre) való felülnyomásokat csak átfogó, viszonylag teljes helyzetekben kellett végrehajtani. Kiegészítéseket ezekhez, vagy részleteket térkép-vázlatokon vagy pauszpapíron kellett sokszorosítani (fedőlapok). Egy későbbi, ismételt nyomtatáshoz való felhasználhatóság érdekében a kő- vagy fémlapot azonnal megtisztították, a felülnyomó papírra átvették, a nedvességtől, a túlzott melegtől óvták és raktározták.

Az első időkben a térkép hátoldalára magyarázó szöveget nyomtak. Pl: álló téglalap keretben felül piros színnel a szöveg: *Valamennyi korábban küldött*

oleátán levő állás ezen az oleátán is (6 lap) ábrázolásra került. Ezért a régi lapok érvényüket veszítik. Ez alatt keretben a térképszelvény száma, méretaránya: Zone 3 kol. XXV 1: 75 000. (Ez a 3767.Tarnobrzeg szelvény) Alatta a szöveg: *A német 57. repülőosztály Heyder szds 1915.junius 15-éig (a dátum piros színél) készült légifényképei alapján felvették Koerner és Schrader fhdgy-ok, szerkesztette, rajzolta és sokszorosította Vallo szds. Cs.és Kir. fotokartográfiai részlegről.*

Alul a jelmagyarázatban 11 egyezményes jel felsorolása. Piros színél kiemelve: *a repülőfelvételek alapján szerkesztve.* Alatta piros színél az elosztó: öt helyre küldték: hadsereg-főparancsnokság (2), hadsereg-főparancsnokság referense (1), VIII. hadtestparancsnokság (2), szomszéd hadsereg (20), többlet a fényképész-részlegrél (10). Elosztó alatt a figyelmeztetés: *Ezen csomag átvételél azonnal nyugtázni kell telefonon, vagy táviratilag a fényképész-részlegrél, Glowon keresztül. Amennyiben többlet példányok kerülnek kiutalásra, azok még rendelhetők.* Később már ott ezeket az információkat ott tüntették fel, ahol hely volt.

Nagyobb méretarány használatához az adott térképészletek nagyítását az osztálynál található nagyítógéppel végezték el. Az így elkészült másolatok alapvetően, a grafikai nagyítási módszerek gyors helyettesítéseként szolgáltak, felülnyomásra nem igazán voltak használhatóak, leginkább légifénykép kiértékelők és a rajzolók számára adtak egy alapot a szükséges váz nyomtatáshoz való átvételéhez.

Tüzérütegek számára a lövész segédleteket kiadását, nyomtatását a tüzérség végezte. A haditérképezésnek csak a szükséges kiegészítéseket kellett javított térképek formájában megadni. Az így előállított nyomtatásokat átadták a hadseregparancsnokságnak, vagy a kijelölt helyre küldték.

A térképek és egyéb dokumentumok átadása kézbesítőkönyvvel történt. Minden sokszorosításból egy, esetenként több példány az osztálynál maradt. Esetenként a hadi tudósítónak is el kellett küldeni egy példányt. A filmlemezeket, filmeket miután a repülő alakulat használta őket, vissza kellett szolgáltatni.

Térképhelyesbítés

A hadi felmérés által végzett kiegészítések, helyreigazítások, azt a cél szolgálták, hogy a hadvezetés szempontjából fontos (nagy) területekről gyorsan, és minden vonatkozásban naprakész térképek legyenek. Ez tulajdonképpen egy egyszerűsített térkép-felülvizsgálatot (térképvezítést, térképhelyesbítést) jelent, amire az E-44. szolgálati könyv II. részének (térkép felülvizsgálat) előírásai, meghatározásai voltak érvényesek.

A kiegészítések és helyesbítések elsősorban a térképvázra korlátozódtak, a közlekedésre a talajtakaróra, és főleg az erdőállományra. A terepábrázolás helyesbítésénél csak az legszükségesebbekre szorítkoztak. A névírás kiigazítása csak nagyon kivételesen községeknel fordult elő. (A Monarchia katonai vezetése úgy gondolta, hogy a községeknel írásmódján nem sok múlik.) Jelentéktelen részleteket semmilyen helyesbítéskor nem vették figyelembe.

A térkép helyesbítéseket a térképészek végezték, erre a feladatra légifotókiértékelőket nem volt szabad beosztani. A kiértékelőktől a légifelvételek kiértékelése által nyert térkép helyesbítési adatokat kellett a térképésznek átvenniük. A helyesbítéseket egy 1:75000 méretarányú barna színű térképre fekete tintával vezették át. A nem létezőt (objektumokat, topográfiai elemeket) sárga színnel fedték ki. Az így elkészített barna nyomatból a bejegyzéseket szükség esetén ugyanúgy, mint a légi felvételeknél, át vezették és a részletes térképekre vagy pauszokra rányomtatva sokszorosították. Az elkészült nyomatokat gyorsan a szükséges példányszámban jutatták el a hadsereg-parancsnoksághoz. A barna nyomatú kiegészített, illetve a helyesbített térképek egy példányát az osztályon keresztül azonnal el kellett küldeni a nyomólemezek jóváhagyása miatt.

A harcmező (csataterék) topográfiai felmérése

A saját frontvonal mögött fekvő állások és a harcmező topográfiai felmérése hadtörténeti célokat szolgált a felmérési utasítás szerint. Ezt az eredeti felmérést barna színű 1:25000, illetve a megszállt területeken az 1:25000 méretarányra felnagyított barna színű térképre, vagy 1:75 000 méretarányú barna nyomatokra dolgozták ki. Az ellenséges állásokat vörös (kármin), a saját állásokat kék színnel vitték fel. Az egyes jelöléseket a jelkulcsnak megfelelően ábrázolták. Az állások körzetében a domborzatot (és a terepet), ha erre szükség volt, fekete tintával helyesbítették.

Az ide-oda hullámozó harcok következtében, sokszor ugyanaz a terület kétszer, vagy még többször is hadszíntér volt, és így az állások nem mindig voltak megkülönböztethetők. Ezért az alapszabály volt érvényes, hogy minden állást be kell rajzolni olyan estekben is, ha nem állapítható meg annak hovatartozása (saját vagy ellenséges), és azt fel kell tüntetni a hozzá tartozó pauszon. A munkát fényképfelvételekkel kellett kiegészíteni. Minden felvételi szelvényhez a szükséges megjegyzéseket pauszon kellett mellékelni. Különösen érdekes vagy fontos részletkivágatokat nagyobb méretarányban is csatolni kellett. A sírhelyeknél a rendelkezésre álló adatokat az eltemetett tiszték és katonák neveiről, csapattestéről, stb. minden esetben fel kellett jegyezni. A kész elaborátumot a hadi felmérés parancsnokának küldték be.

A hadi felmérő osztály parancsnokának naplót kellett vezetnie, amelybe minden fontosabb eseményt, az elvégzett munkákat, a szerzett tapasztalatokat, rögzíteni kellett. Az osztályparancsnokságnak minden hónap 1–15-e között röviden, tőszavakban be kellett számolnia a következőkről: elvégzett munkák, különleges jelentések és figyelmeztetések, kérelmek, kívánságok, a parancsnokság és egyes kiküldött térképészek állomáshelye, stb. Ily módon a munkákat nem lehet elhúzni, halogatni. Minden végrehajtott sokszorosításból 1–1 példányt a beszámolóhoz kellett mellékelni.

A Monarchia hadifelmérő osztályai a nekik kiutalt feladatokat magas színvonalon és határidőre végre tudták hajtani.

Irodalom (utasítások)

- (é.n.): E-45 Truppensignaturen. H.n., é.n., k.n. (E-45. Beilage C).
- (1875): Schrift-Erklärung zur Special-Karte der Österr.-Ungar. Monarchie im Masse von 1:75000. Wien, 1875. Mil. Geogr. Inst. XII.
- (1887): Instruction für die militärische Landesaufnahme. (Militär-Mappirung und Reambulierung.) I. Wien, 1887. Mil. Geogr. Inst.
- (1887): Instruction für die militärische Landesaufnahme. (Militär-Mappirung und Reambulierung.) II. Technische Theil. Wien, 1887. Mil. Geogr. Inst.
- (1892): Instruction für die militärische Landesaufnahme. (Militärmappirung und Reambulierung.) III. Ökonomisch-administrativer Theil. Wien, 1892. Mil. Geogr. Inst.
- (1900): Instruction für die Revision der Specialkarte im Terrain. 2. Aufl. Wien, 1900. Militärgeogr. Inst.
- (1905): Erläuterung zum Zeichenschlüssel und Vorschrift über die Anwendung der Signaturen in den Militär-Aufnahmsblättern.. Wien, 1905. Militärgeogr. Inst.
- (1915): Instrukcion für den technischen Dienst der Kriegsmappirung. 1915. Wien.
- (1917): E-44.K. Dienstvorschrift für die Kriegsmappirung. 1917. Wien.
- (1941): A légi fénykép. Fényképolvasás és kiértékelés. [Bp.], 1941. Pallas-ny.

Irodalom

- BENE A. (1959): Fotogrammetriai ismeretek. Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal, Budapest (kézirat), 1959.
- CSISZÁR S. (1939): A fényképmérés (fotogrammetria) történeti fejlődése. Matematikai és Természettudományi értesítő 8–9. évf. Budapest, 1939. 60–73. p.
- FÁY Ö. (1939): Háborús térképezés és légifényképezés Magyar Fotogrammetriai Társaság évkönyve 8–9. évf. Bp. 1939. 94–101. p.
- FRANK, O. (é.n.): Das Gerippe in den Kriegskarten. [Wien], é.n.(Militärgeogr. Inst.).
- GERŐ L. (1923): A légi fényképezés a térképezés szolgálatában. Magyar Mérnök és Építész Egylet havi Értesítője. 1.évf. Bp. 1923. 25–29. p.
- GINZEL (é.n.): Das Kriegsvermessungswesen (Vortrag) H. n. é. n. (kézirat).
- HAJTS L. (1916): Tereptan, terepábrázolás és térképfelhasználás. A Ludovika Akadémia és a hadapródiskolák számára elfogadott tankönyv. Pallas, Budapest, 1916.
- KALTSCHMID, P. (1917): Handbuch für das Kartenlesen und militärische Würdigung des Geländes, Erkunden und Kroquieren. 7. Aufl. Wien, 1917. Jung Österreich. VIII. 162.
- KORZER, K. (1913): Altes und neues von der Landesaufnahme. Wien, 1913. K. u. k. Militärgeographischen Institutes.
- KURTZ S. (1924): Fotogrammetria I.II. Bp. ÁTI. 1924, 1929.
- LIEBHART, M. (1902): Lehrbuch der Terrainlehre, Terraindarstellung und Terrainaufnahme für die k. u. k. Militärakademien und Kadettenschulen. Wien, 1902. Siedel u. Sohn.
- RÉDEY I. (1926): A légi fotogrammetriáról. Egyet.ny., Budapest, 1926. 318–332 p. (Klny. Stella Csill. Egy. 1926. évi Almanachjából.)
- SCHIKOFFSKY, K. (1890): Reproductions-Methoden zur Herstellung von Karten. Seidel u. Sohn, Wien, 1890.
- SEGERER, A. (1924): Wie fertigt man eine Kartenskizze (Kroki)? Wittwer, Stuttgart, 1924.

- SUBA J. (2004): Osztrák-magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segéd-eszköze) In: „Boldogtalan hadiidők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914–1918 (szerk.: Ravasz István). Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2004. 248–252 p.
- SUBA J. (2018): Az I. Világháború és következményei In: 100 éves a magyar katonai Térképészet (kézirat, megjelenés alatt 2019).

A RÉTKÖZI TISZA-SZAKASZ HULLÁMTERÉNEK TERÜLETHASZNOSÍTÁSA A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL NAPJAINKIG

KORMÁNY GYULA

Utilization of the land area of the riverzide Tisza section from the 19–20th century to the present day

The river 560–620 flows through a 60 km river section of the riverside area. The floodplain area of the riverside Tisza, besides preserving the ancient natural conditions, reflects the changes that have been made into the course of man-made transformation. The current landscape structure of the riverside is dominated by forest, but arable land is grown in significant areas where they are mainly grown in short-growing plants. The proportion of grasslands is continuously decreasing for the arable and forests. The tourist facilities are favorable, the natural attractions, the holiday, the bathing are very attractive, water sport and cultural values of settlements.

Bevezetés

A XIX. században végrehajtott folyószabályozási és ármentesítési munkák következtében az ősi árterület két részre: a folyót kísérő, töltésekkel körülvett hullámtérre – mely továbbra is közvetlen és állandó vízhatás alatt maradt –, valamint a töltésen kívüli és egy egészen más hidrológiai adottságú mentett ártéri területre különült el. A táj jellege adottságai lényegesen megváltoztak, az egykori szeszélyesen kanyargó folyó már nem változtatja medrét, nem vágja le a túlfellett kanyarulatait, holtágakat képezve. Árvizei közvetlenül nem veszélyeztetik a művelés alá vont területeket, az itt élő lakosság életét, értékeit. *A hullámterek a mentesített ártérhez képest sajátos topográfiai, hidrológiai, klimatikus, talajtani adottságuk miatt különös figyelmet érdemlő életterek.* Ugyanakkor nemcsak sajátos életterek, hanem az erdészet és a mezőgazdasági kultúrák számára is kedvező termőképességű termőhelyek, ezért nem elhanyagolható sem az erdő- és a mezőgazdaság szempontjából. Viszonylagos érintetlensége, a víz jelenléte a vízparti életközösségek kialakulásának, megmaradásának és fejlődésének lehetőségét teremti meg, ezért a hullámterek természetvédelmi, ökológiai szempontból is igen értékesek. Ezen felül a folyó közelsége és a hullámtéri természet, klíma, a vízparti üdülés, fürdőzés, vízi sport és a zöldturizmus számára is kedvező feltételeket biztosít. Mindebből kitűnik, hogy a hullámtér egyrészt a hagyományos ártéri gazdálkodási formák megőrzői, másrészt új igények kielégítését szolgálják.

A hullámtér elsődleges funkciója az árvíz vízhozamok levezetése. Ezért mindenféle területhasználat csak ezen elsődleges funkció sérelme nélkül engedélyezhető. A hullámtér hasznosítási lehetőségeit, formáit napjainkban a 46/1999.sz.

Korm. rendelet szabályozza, amelynek alkalmazása során az alábbi törvényeket kell harmonizálni:

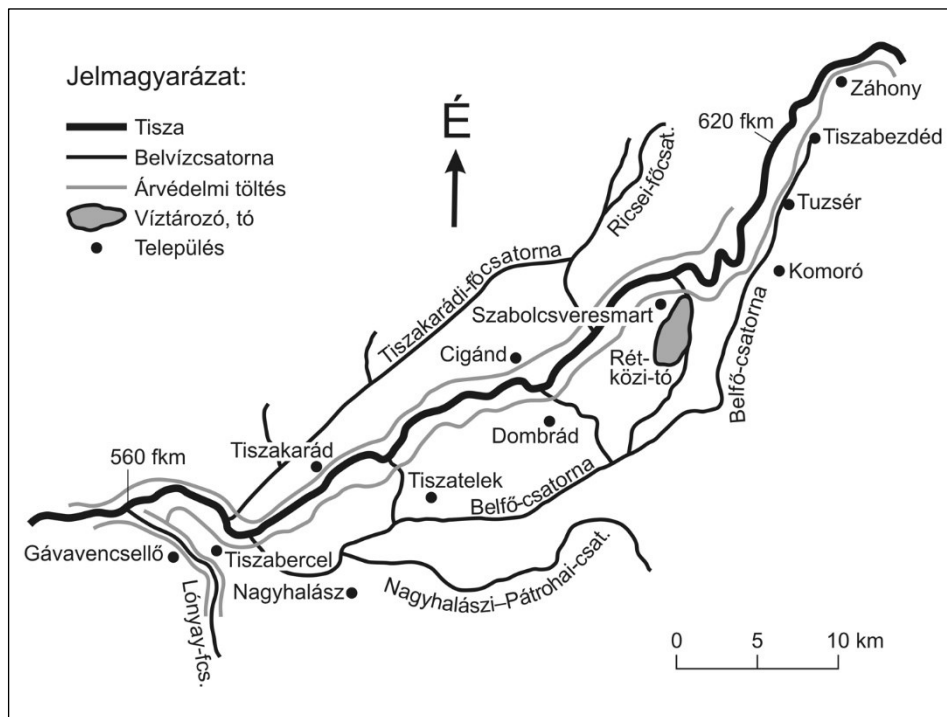
- 1994. évi IV. törv. A termőföldről,
- 1995. évi LIII. törv. A környezet védelmének általános szabályairól,
- 1995. évi LVII. törv. A vízgazdálkodásról,
- 1996. évi LIII. törv. A természet védelméről,
- 1996. évi LIV. törv. Az erdőről és az erdő védelméről,
- 1996. évi LV. törv. A vad védelméről és a vadgazdálkodásról, valamint a vadászatról,
- 1996. évi XXII. törv. A területfejlesztésről és a területrendezésről.

A hullámtér hasznosítására vonatkozó rendeletek, szabályok követése az elmúlt évszázadokban (XIX, XX.) nem mindenkor érvényesülhetett. A XIX. század végétől az 1940-es évek derekáig állami erdőgazdaságok, vízügyi szervezetek, valamint a hullámtér birtokosai a jogszabályok szellemében igyekeztek eljárni. Ebben az időben a hullámtér mezőgazdasági területe nagy- és a közép-birtokosok tulajdonában, valamint a vízügy igazgatóságok kezelésében volt. A vizsgált térségben folyószabályozási munkák befejezését követően a tulajdonviszonyok a következőképpen alakultak: a folyómeder állami tulajdonná vált, az a földterület, amelyen a töltés épült, valamint a mellette húzódó anyagárok-sáv – innét termelték ki a töltés építéséhez szükséges föld mennyiségét, létrehozva a kubikgödör rendszert – kisajátítás útján a Felső-Szabolcsi Tiszai Árvízmentesítő és Belvízlevezető Társulat tulajdona lett (*Botár és Károly, 1975*). A rétközi Tisza mentén a legnagyobb földbirtokkal Gróf Lónyay Pálma, majd férje, herceg Odescalchy Zoárd, illetve örököse, Sédeni Ambrózy Györgyné rendelkezett. A gátépítés után kialakult hullámtérben az erdő és a mezőgazdasági terület több mint 40–45%-a nagybirtokosok, mintegy 20–25%-a közép-birtokosok, illetve 30–35%-a állami és községi tulajdonban volt.

Az 1945. évi földreform eredményeként a hullámtér területének nagyobb hányada a kisbirtokosok, kisebb része a magyar állam használatába került. A tulajdonviszonyok megváltozásának következtében a korábban kialakult, megszilárdult hasznosítási struktúra többségében előnytelenül átalakult, csökken az erdő, ugyanakkor gyarapszik a gyeper és a szántó területe. Az 1960-as években a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása nyomán a hullámtér területe állami és szövetkezeti tulajdonba került. Ettől kezdve törekedtek az árvédelmi érdekeknek megfelelően hullámtéri gazdálkodást folytatni, hasznosítani. A rendszerváltás után a hullámtér birtokviszonyai újból megváltoztak, a privatizáció következtében jelentősen megnövekedett a birtokosok száma, elaprózódtak a birtoknagyságok. Manapság a hullámtér használói: vízügyi igazgatóságok, erdőgazdaságok, gazdasági szervezetek (Bt., Kft., Rt.), önkormányzatok, magánszemélyek. Ez a birtokszerkezet kevésbé támogatja a komplex vízgazdálkodás követelményeit, feladatait, főképpen az egyéni gazdasági érdekek dominálnak.

A rétközi hullámtér főbb jellemzői

A Tisza 560–620 folyam kilométer közötti – meglehetősen kanyargós – 60 km folyószakasz tartozik a rétközi kistáj területéhez (1. ábra). A Tisza magyarországi hullámtere 460 km² kiterjedésű terület, ennek a rétközi szakasz mindössze 5,1%-át (23,5 km²) adja, de magán viseli mindazokat a tulajdonságokat, amelyek általában jellemzőek a hullámtér természeti adottságaira, a mezőgazdasági földterület megoszlására, a gazdálkodás szerkezetére, hasznosítására.

1. ábra. A rétközi Tisza-szakasz helyszínrajza
(Forrás: a Felső-Tisza-vidéki Környezetvédelmi
és Vízügyi Igazgatóság 630234. sz. térképe alapján
szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter)

A folyószabályozási és ármentesítési nagyszabású munkák során a Tisza rétközi szakaszán 1846–1859 között a mainál sokkal túlfejlettebb kanyarjainak (2. ábra) megszüntetésére 16 mederátvágást végeztek, melynek eredményeként a folyó hossza Tiszabездéd és Vencsellő között 117 km-ről 67 km-re csökkent, a rövidülés 57,3% volt (1. táblázat). A mederszabályozással párhuzamosan épültek meg a védőgátak. A vizsgált Tisza-szakasz jobb oldalán 61 km, a bal oldalán 65 km

hosszú árvédelmi töltés épült. A Tisza hullámtere a legtöbb helyen keskeny szalagként követi a folyó futását, egyes területeken azonban kiszélesedő öblözetek holtágakat, kubikgödröket, vízelvezető árkokat, mocsarakat magába záró lapályok formájában táruel élnek (3. ábra). A vizsgált hullámter legkeskenyebb részét (100–250 m) az Ibrány, a Gávavencsellő, Döge, a legszélesebbeket (1400–1800 m) a Tuzsér, Tiszatelek, Gávavencsellő szakaszon találjuk.

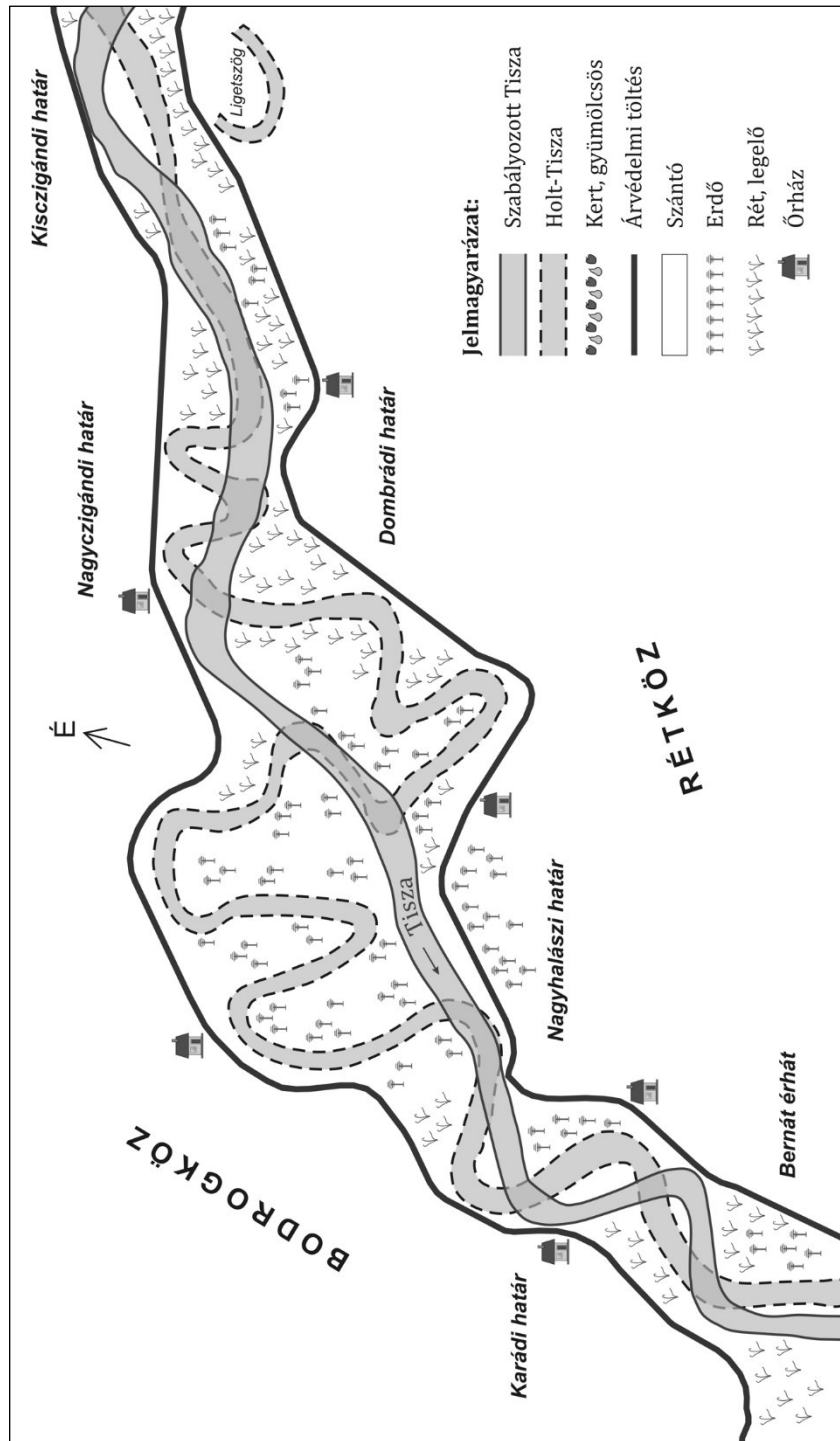

2. ábra. A Tisza a szabályozása előtt, a XVIII. században, Tiszakanyár és Komoró között (Forrás: I. katonai felmérés, 1782–1785)

1. táblázat. A szabályozás főbb eredményeinek adatai a Tisza rétközi szakaszáról

Megnevezés	A folyó hossza, km		Az átvágások száma	A levágott holtmedrek hossza, km	A folyó esése a szabályozás		Növekedés, %
	Szabályozás előtt	Szabályozás után			Előtt, cm/km	Után, cm/km	
Tiszabездé–Gávavencsellő	117	67	16	50	5,2	10,5	100

Forrás: Felső-Tisza-vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság adattára

3. ábra. A Tisza mederváltozásai Nagyhálás és Dombrád között (1882)
 (Forrás: A Tisza hajdan és most II. rész. A Tisza folyó helyszínrajza I. köt. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium
 megbízásából szerk. Péch József. Budapest, 1902. alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter)

A hullámtér talajtani és klimatikus adottságai

A hullámtér arculatát egyrészt a Tisza évenkénti elöntése és átöblítése, másrészt az antropogén tényezők formálták, formálják. *A hullámtér növényzetének legnagyobb része kialakulatlan öntéstalajon ered és fejlődik.* Ez a talajtípus általában mészben szegény és kötöttségük rétegenként változó, attól függően, hogy milyen hordalékot halmozott egymásra a folyóvíz. A talajszerkezet a mederpartokon és a hozzá közelebb eső részeken lazább vályogos vagy homokos. A folyó medrétől távolodva a térszint mind magasabbá válik, a talajszerkezet pedig egyre kötöttebbé, agyagosabbá, mert az elcsendesülő árhullám itt már finom iszapoló részeket rak le. Összességében a hullámtéri területnek csak mintegy fele tekinthető mezőgazdasági szempontból igazán értékesnek, e terület fele-fele arányban van a Tisza medréhez közeli, illetve távolabbi részeken.

A Rétköz területe az ország mérsékeltlen meleg, mérsékeltlen száraz, hideg telű éghajlati körzetéhez tartozik. A hullámtérben az erdős-sztyepp klíma jellemző, a nyári szárazság és a nyárutói aszály hatásait a kedvező vízellátottsági viszonyok ellensúlyozzák (Bartha D. 1993).

A hullámterek *természetvédelmi jelentősége* a XIX. századi folyószabályozásokat követően napjainkban azért fokozódik egyre inkább, mivel az ármentesítéssel a korábbi nyílt árterek vizes élőhelyei leszűkültek és a hullámtereken maradt fenn, alakult ki az akkori időszakhoz hasonló élővilág. A természetvédelem célkitűzése és értelme működő, összefüggő rendszerek megőrzése, biodiverzitás fenntartása, mozaikos élőhelyek egymáshoz kapcsolása (www.alfoldinfo.hu/tisza/tisza7).

A hullámtér feltöltődése. A folyószabályozást követően a mederből kilépő víz hordaléka azóta nem a korábbi ártéren elosztva rakódik le, hanem a gátak közötti sokkal kisebb kiterjedésű hullámtéren. Ennek hatásáról tanúskodik a hullámtereket borító vastag öntésföld réteg, amelynek vastagsága az idők folyamán helyenként az egy métert is meghaladja. A hullámtéri feltöltődés a XX. század végén (1998–1999) és az ezredfordulón (2000–2001) a magas árvizek feltűnően nagy lendületet vettek. Ennek legfőbb oka lehet az utóbbi évtizedekben az intenzív erdőirtás az Északkeleti-Kárpátokban, melynek következtében a Tisza forrásvidékéről nagy mennyiségű hordalék kerül a folyóba, áradások során a hullámtérre, melynek vastagsága 20–60 cm között változik.

A hullámtér földterületének művelési ágak szerinti megoszlása és hasznosítása

A hullámtér mai képe mintegy másfél évszázad alatt a természet alakító és az emberi beavatkozások eredményeként jött létre. A XVIII. században (1763–1787) készült, első katonai térkép szerint a jelenlegi hullámtér jelentős részét összefüggő erdőség takarta, csak néhol ékelődött a folyó és a mocsár közé cserjés, fás-legelő és szántó (2. ábra). Az ár- és a folyószabályozást követően a XIX. század végén, a harmadik katonai térkép ábrázolása szerint (1869–1887) a hullámtér arculata alig

változott. Az erdő területe továbbra is a legjelentősebb, csupán a levágott nagy kanyarulatok – Tölő-szeg, (Tuzsér), Hatnyár-szeg (Tiszakanyár), Barka-szeg (Dombrád), Apát-szeg (Tiszatelek), Hatvanor (Ibrány), Oláh-zug (Tiszabercel), Szállás-szeg (Gávavencsellő) – által bezárt vizenyős részein kaszálók és legelők foglaltak el jelentős területeket. A XIX. század végén a térség hullámterében az erdő aránya a szántó terület növelése következtében 50%-ról 41,6%-ra csökken, ugyanakkor a szántó 13,3%-ra, a rét- és a legelőterület 7–8%-ról közel 30% pontra emelkedett.

2. táblázat. A rétközi Tisza-szakasz hullámterének területhasználata 1902–2018 között (%)

Megnevezés	Művelési ágak						Összesen
	Szántó	Kert, gyümölcsös	Rét, legelő	Erdő	Nádas	Művelés alól kivett	
1902	13,3	0	29,9	41,6	0,4	14,8	100
1935	16,2	3,8	28,4	33,8	0,5	17,3	100
1965	19,4	4,1	27,0	32,0	0,7	17,8	100
2018	24,1	1,0	6,4	38,7	0,2	29,6	100

Forrás: A Tisza hajdan és most hét részben. Darányi Ignác M. kir. Földművelésügyi Miniszter megbízásából. Szerk. Péch Kózsef. Budapest 1902. Magyarország földbirtokosai és földbérlői (gazda címtár). A M. Kir. KSH. Budapest, 1937. pp. 271–295. Felső-Tisza-vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság. Nyíregyházi és Kisvárdai Járási Földhivatal telekkönyvi adatai, 2018.

A XX. század első évtizedében a hullámtér művelési ágak szerinti megoszlása csak annyiban változott, hogy a kubikgödrök, vizenyős részek a művelés alól kivett területek arányát növelte. A két világháború között a szántó területi aránya csökken, ugyanakkor a gyümölcsösök területe szinte ugrásszerűen emelkedik. Legszembetűnőbb változás az 1920-as években történt, amikor a szélesebb hullámtérben a védőgát szomszédságában elterülő szántókon, a holt medrek magasabban fekvő kanyarulataiban lévő legelők, és irtások helyén gyümölcsfákat telepítenek döntően a nagybirtokosok. A Felső-Tisza-Vidék legnagyobb, korszerű áru gyümölcsösei Tuzsér és Tiszabercel közötti hullámtérben alakult ki. Több száz hektár gyümölcsösben főképpen őszi és téli almafajtákat telepítettek. A hullámtér talaja, mikroklimája, kiváló minőségű almatermesztés feltételeit biztosították. Az itt termelt alma több, mint 80%-a export áruként hagyta el a termőhelyét. Az 1930-as években a gyümölcsösök a hullámtér mezőgazdasági földterületének 3,8%-át, de volt ahol (Tuzsér, Dombrád, Ibrány) 5–6%-át foglalták el. Ez az arány az 1980-as évek második feléig szinte változatlan maradt. *Legszembetűnőbb változás a mezőgazdasági terület hasznosításában a nyolcvanas évek második felében következett be, mivel jelentősen növekedett a szántó és az erdő, ugyanakkor csökken a rét-legelő, a gyümölcs és a művelés alól kivett területek aránya. A szántóterületek látványos gyarapodására a gyümölcsösök fokozott*

felszámolása, valamint a rét- és a legelők jelentős részének a feltörése adott lehetőséget. Mindez összefügg az alma értékesítési nehézségeivel, valamint a szarvasmarha-állomány drasztikus csökkentésével. A rétközi Tisza hullámtérben jelentős részarányt képvisel a szántóföldi mezőgazdálkodás. Az intenzíven kezelt egyéves szántóföldi kultúrák az egyik legnagyobb veszélyt jelentik a folyóra és a hullámtérre, mivel a monokultúrára kijuttatott vegyszerek közvetlen környezetük élővilágát mérgezik. A jövőben a szántó terület gyarapodásával nem számolhatunk, sőt a csökkenése várható az erdők javára, főképpen az őshonos fafajták és az energia növények telepítése miatt.

Az évszázadok óta használt, a táj arculatához tartozó rétek, legelők mára sorvadásban vannak. *A hullámtér földterületéből a rét és a legelő a legnagyobb részét a XIX. század utolsó évtizedében foglalta el.* Ezt követő évtizedekben folyamatosan, előbb lassú, majd a XX. század végén zuhanásszerű csökkenés következett a szántóföld és az erdők területgyarapodását segítve. A XIX. század végén a rét és a legelő területe a hullámtér közel 30%-ra (29,9%) terjed ki. A gyepterületek elsősorban a morotvák által közrefogott magasabb területeit (például: Oláh-zugi, Hatvanorri-, Apát-szögi-, Barka-szegi-, Hatnyár-szegi-, Tölő-szegi-morotva), valamint az erdők nagyobb tisztásait foglalják el. A két világháború közötti években a rét és a legelő területe alig változott, a korabeli statisztikai adatok mindössze 1,5%-os apadást regisztráltak. Az 1950–1960 közötti években kismértékben ugyan, de az 1930-as évekhez viszonyítva 1,4%-os volt a gyepterületek zsugorodása. Az 1970-es évektől kezdve viszont erőteljes apadás következik. 1975–1996-ra 27,0%-ról 16,4%-ra csökken a rét- és a legelő területe. Az ezredforduló után tovább apad. E folyamat következménye, hogy a gyepterületek napjainkban a hullámtér földterületének mindössze 6,4%-át foglalja el.

A legelőterületek drasztikus csökkenése nem az elmúlt egy-két évtizedben következett be. A jelenség elkezdődött a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásakor, az 1960-as évek elején. A nagyüzemi intenzív állattartás elterjedése és az egyéni, illetve háztáji állatállomány rendkívüli csökkenése következtében állat nélkül maradtak a hullámtéri legelők. Ennek eredményeként a legelők túlnyomó részét szántóföldi művelés alá vonták, kisebb területen erdőt telepítettek. A mélyebb részek legelői elmocsarasodtak, a természet birtokába vette.

Az első katonai felmérés szerint a jelenlegi hullámtér nagyobb részét összefüggő erdő foglalta el. Az erdő aránya a XIX. században nem sokat változott. Az 1902-ben készült felvétel szerint a hullámtér területének több mint 40%-át erdő foglalta el (2. táblázat).

1. kép. Több mint 150 éves tölgyfa (Tiszatelek)

A XX. században a vizsgált hullámtéri erdő területe (főleg a véderdő) a legnagyobb mértékben a II. világháború alatt és azt követő években (1944–1945) a felelőtlen erdőgazdálkodás (tervszerűtlen, gátlástalan fakitermelés) következtében jelentősen csökkent. Az 1960-as évek második felétől viszont az erdőállomány gyors gyarapodása kezdődött el, mellyel együtt járt a hullámtéri rét- és legelőterületek csökkenése.

A hetvenes évektől a szántóföldi művelés visszaszorult a hullámtér magasabb, védett területeire. A mélyebben fekvő területek jelentős részén felhagytak a szántóműveléssel, helyette vagy erdőt telepítettek vagy parlagon hagyták. A parlagon hagyott területeken néhány év alatt több méter magas áthatolhatatlan sűrűségű, tájidegen fás állomány alakult ki. Az ezredforduló utáni években a szántóterületek növekedése figyelhető meg, döntően a gyepterületek rovására.

A rétközi Tisza-szakasz hullámterének jelenlegi erdőállományát a medertől a töltés vonaláig vizsgálva, a következő erdő-társulások alakultak ki: A hullámtér vegetációja közvetlenül függ a folyótól, annak vízmennyiségétől és -minőségétől. Az elöntés gyakorisága és időtartama által megszabva a Tisza mellett a különböző magasságú ártéri szinteknek eltérő növényzete van. A sekély vízállású folyómederben az iszapon jórészt közönséges gyomokból álló meder gyomtársulások uralkodnak. A meder „felső peremén” már jellegzetes fás szárú társulások, bokorfüzesek kísérik a folyót. A bokorfüzeset kissé magasabban már valódi erdő, a Tisza hullámterére nagyon jellemző puhafás (fűz-nyár) ligeterdő váltja fel. Az uralkodó fafajok a fűzek és a nyárfák, így például a fehér fűz, a törékeny fűz, fekete nyár. *A fák alatt a cserjeszint általában nem túl sűrű,* legjellemzőbb a veresgyűrű som, és a talajon kúszó hamvas szeder. Nagyon jellemző a ligeterdőre az egyes szinteket összekapcsoló, az egyéb növényekre rátelepedő, kúszónövényekből álló „fátyoltársulás”. Ilyen liánnövény a komló, az ebszőlő csucsor, és a vadszőlő, valamint a süntök. Jellegzetes aljnövényzet a nagy csalán, a keserűfű. Itt található a ritkább fajok közül a védett nyári tőzike. A folyó menti erdőöv belső szegélytársulása a bokorfüzes, amely többnyire mandula levelű fűz és a kosárfonó fűz. A bokorfüzeset az inváziós kúszónövényfajok közül a süntök, és a parti szőlő futja be. *Gyepszintjében* a honos fajok közül nagy számban található hamvas szeder, nagy csalán, fekete nadálytő, édesgyökér. A magasabb hullámtéri szinteken a keményfás ártéri erdő a szil- kőris- tölgy ligeterdő társulás fejlődött ki. A kocsányos tölgyön, mezei juharon, mezei szilen, magyar kőrisen, hazai nyárfákon, európai vadkörten kívül a gyertyán is előfordul még. A cserjeszintje, gyepszintje rendkívül dús. A mély fekvésű területek (feltöltött holtágak, kubikgödrök) általában füzesek és hazai nyárfák termőhelyei. Az árvédelmi töltések mentén a megnövekedett árvízszintekkor jelentkező hullámverés elleni védelmet szolgáló véderdőket (nyárfát) telepítettek.

Figyelemfelkeltő volt a korábbi évtizedekben az árvédelmi töltéseken vesszőkévékből szabályos rendben összerakott kazlak. A vesszőkévéket árvízkor a veszélyeztetett szakaszokon helyezték el, az árvíz kiömlésének visszatartására, megakadályozására. (Manapság a vesszőkévék helyett főképpen homokzsákokat használnak).

A korábbi évszázadokban a hullámtereken ligeterdők, füzesek, nádasok, gyékényesek stb, a házi- és a kézműipar számára nyersanyagot biztosítottak. A hajlékony fűzfavesszőből sövénykerítést, kukoricatárolót, kosarakat, szekérszékákat stb., a fatörzsből különböző használati tárgyakat (mosó- és sózóteknő, fatányér, fatál, fakanál stb.) készítettek. Erősebb vesszőből fonták a házak falát, amit törekes, szalmás sárral betapasztottak, ez volt a paticsos ház. A lakosság az épület- és a tűzifa mellett az erdő egyéb termését (makk, vadalma, vadkörte, csipkebogyó, gomba stb.) felhasználta, értékesítette. A XIX. században az erdőinek faállományát zömmel tölgy alkotta. A kitermelt tölgyfát lakóépületek, közintézmények, vízimalmok építéséhez, boroshordók készítéséhez használták. A nád, sás, gyékény sem általánosan alkalmazott alapanyaga már az épületeknek, használati eszközöknek is csak elvétve alkalmazzák.

Az erdő fafajtainak összetétele az elmúlt hat évtized alatt jelentős változáson ment keresztül. Az őshonos erdők helyett/mellett nagymértékben elterjedtek a tájidegen, agresszív gyomfajok, ökológiai szempontból értéktelen gyalogakác, zöld juhar, az amerikai kőris (Gallé L. – Makra O. 2003).

A hullámtéri holtágak

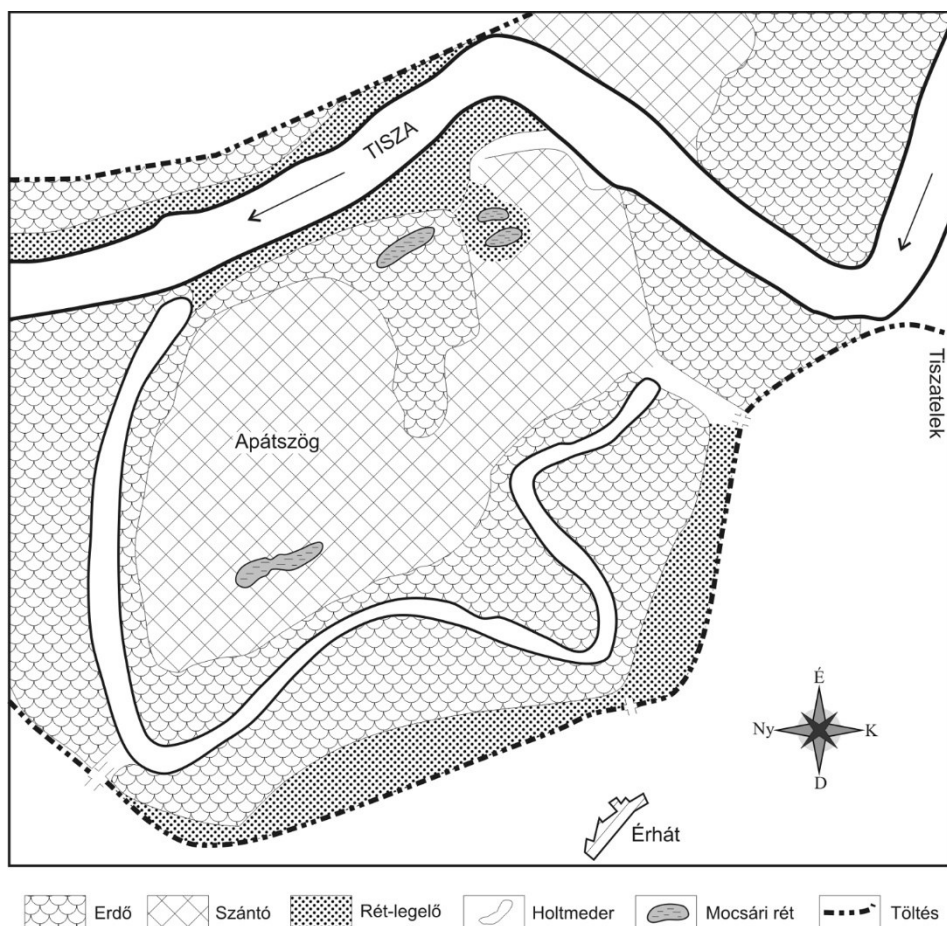
Különleges képződményei a tiszai hullámtérnek a holtmedrek. Ezek a hajdani folyómedrek túlfejlett kanyarulatainak természetes lefűződéseiként vagy a szabályozás során az átvágásokkal létrejött állóvizek. *A rétközi szakaszon a holtágak a Tisza-szabályozás során végrehajtott 16 mederátvágás eredményeként, 1858 és 1864 között alakultak ki (Felső-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság, 2002).*

2. kép. Növényzettel benőtt holtmeder (Dombrád)

A holtágak igen változatos méretűek. Ezek szélessége általában 80–150 m, a vízmélysége rendszerint 2–3 m, de helyenként nagyobb is lehet. A legnagyobb

holtág (Apátszög) hossza 3 km (4. ábra). A holtmedrek változatos stádiumban vannak, a tó, és a mocsár típuson keresztül a teljesen kiszáradt, sőt már erdővel borított holt mederig minden fajta vizes élőhely előfordul. A feltöltődés fokától, a vízellátástól függően vegetációjuk igen változó, az azonban közös bennük, hogy a civilizáció által tönkre nem tett holtmedrek vízi világ kiemelkedő természeti értéket jelent. *Élőhelye a védett növényeknek, állatoknak.* A hullámtereken elhelyezkedő holtmedrek, illetve más változatos típusú és megjelenésű hullámtéri vizek láncolata zöldfolyosóként és magterületként fontos szerepet tölt be a fokozatosan veszélyeztetett vizes élőhelyek megőrzésében és a biodiverzitás minél teljesebb fennmaradásában (Witner I. 2004, Gallé T. – Makra O. 2003).

4. ábra. Az apátszögi holtmeder helyszínrajza
(Forrás: A Tisza. A vizeitűrázók térképe. Cartographia Kft. (1994)
alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Mikó Tamás)

A folyószabályozást rendszerint árvédelmi töltések építésével kapcsolták össze. Ahol az árvédelmi töltés nyomvonalával a levágott vagy levágásra ítélt folyómedret elkerülték, a holtág teljes egészében a hullámtéren belül maradt, azaz a folyó és a töltés között helyezkedik el. Gyakran előfordult, különösen nagyobb átvágásoknál, hogy a töltést az átvágások közelében építették meg, s így a holtág teljes egészében az ármentesített területre, a mentett oldalra került (például: Domb-rádnál az Orsó- szögi- morotva, Liget-szögi-morotva). A hullámtéri és a mentett oldali holtágak lényegesen különböznek egymástól a vízforgalom, a hordaléklerakódás és a vízviszonyok tekintetében. A hullámtéri holtágakat időnként előnti és átöblíti a folyó ár hulláma, miközben hordalékának egy részét lerakja, s így felgyorsítja a holtág feltöltődését, elöregedését. A mentett oldali holtágak nincsenek ilyen közvetlen kapcsolatban a folyóval, viszont jobban ki vannak téve a legkülönbözőbb környezetszennyező emberi tevékenységek hatásának.

A holtágak ökológiai hálózat részeként sajátos élőhelyekkel, növény- és állatvilágukkal az egykori ártéri táj őrzői. Ennek köszönhető, hogy a rétközi Tiszaszakas Tiszatelek–Tiszabercel közötti része 1973 óta természetvédelmi terület, melyet 1990-ben a Gávavencsellői hullámtérrel bővítettek. A védett térség teljes egészében a Tisza hullámtérén helyezkedik el. A természetvédelmi oltalom alatt álló terület a Hortobágyi Nemzeti Park része.

A vizsgált szakaszon 371 edényes növényfaj került leírásra, közülük 15 áll természetvédelmi oltalom alatt. A védelem alatt álló növények közül kiemelkedő a Tisza-parti margitvirág és a nyári tűzike, ezenkívül említést érdemel a debreceni torma, a mocsári lednek, a közönséges kígyónyelv, a kétlevelű sarkvirág, és a békakonty is. A hínárvegetáció legjelentősebb faja a sulyom és a tündérrózsa, de fellelhető itt a rucaöröm és a tündérfátyol is. Madárvilága feltűnően gazdag: többféle cinke, feketerigó, énekes rigó, kis poszáta, zöldküllő, fekete gólya, vörös és kék vércse. A kubikerdők odvas fáiban költ a szalakóta, bubosbanka, szürke légykapó, csúszka, kék- és a széncinke, valamint a seregély is. A rétközi Tiszaszakaszon él Európa legsűrűbb jégmadár állománya. Minden folyamkilométerre 1–2 pár fészkelő jut. A hullámtéri értékek közül kiemelkedik a ritka berki fülemüle, melynek talán utolsó menedékhelye ez a hullámtér. Különlegesnek tekinthető a Gávavencsellői gémtelep szürke gémeivel és a fekete gólya. Itt van Európa egyik legnagyobb partifecske telepe is (Ibrányi Tisza-part). A rétközi hullámtér holtmedrei olyan ősi ártéri természeti értékeket őriznek, melynek alapján 44,4%-uk kiemelt természetvédelmi típusba (Szentély, Országosan védett terület) tartoznak. (A „Szentély” jellegű terület növény- és/vagy állatvilágának – életközösségének – ritkasága miatt kiemelkedő természetvédelmi értéket képviselő háborítatlan területet).

A holtágak kedvező természeti adottságaik révén többféle tájhasználatnak nyújtanak lehetőséget, így természetvédelmi, tájökológiai jelentősége mellett *kiemelkedő a holtágak szerepe a vízgazdálkodásban, az üdülésben, horgászatban. Vízgazdálkodási szempontból a holtágak, mint árvízi tározók, felszíni befogadók*

töltenek be fontos szerepet. Az üdülési-turisztikai használatok mellett megjelen-
tek a különféle jellegű gazdasági hasznosítások (halászat, vízi szárnyas tenyésztés,
nádkitermelés, energiafűz-termelés). A különböző hasznosítások, használa-
tok azonban sok tájvédelmi problémát, tájhasználati konfliktust okoznak. A hasz-
nálatok és a szerves anyag terhelés következtében a holtágak fokozatosan felisza-
polódása, elöregedése, elszennyeződése egyre inkább felgyorsult. Az eutrofizáció
és a száradás miatt különlegesen veszélyeztetett vizek közé tartoznak (Pálfi
2001). A különböző problémák, tájhasználati konfliktusok, az okozott károk
miatt a holtágak összehangolt tájvizsgálatra alapozott tájrehabilitáció a halaszt-
hatatlan természetvédelmi feladatok közé tartozik. A holtágak rehabilitációja
alatt az értjük, hogy megállítják a holtmedrek további elöregedésének folyamatát,
egy esetben pedig egy korábbi állapot visszaállítására törekednek.

A Felső-Tiszán a fellelhető öt hektárnál nagyobb holtágak száma 29, össz-
területük 21 km², víztérfogatuk 11 millió m³ (Felső-Tisza-Vidéki Környezet-
védelmi és Vízügyi Igazgatóság). Térségünkben 5 hektárnál nagyobb holtmedrek
hidrológiai adatait a 3. táblázatban foglaltuk össze.

A kubikgödrök láncolata szintén jellemző hullámtéri képződmény. A kubik-
gödrök a Tisza mentén kisebb megszakításokkal végig megtalálhatók a töltések
mellett a hullámtéri oldalon. Keletkezésük is a töltés építéséhez kötődik: az innen
kitermelt föld szolgáltatta a töltések anyagát. Régebben ezt a munkát a kubikusok
végezték kézi erővel, az így keletkezett gödrök a kubikok vagy kubikgödrök.
A gödrök a védőtöltés lábának tízméteres biztonsági zónájától legfeljebb
80–100 méteres távolságig, gyakran több sávban húzódnak. Eredetileg téglalap
alakúak, általában néhány száz négyzetméter alapterülettel, de több mint száz-
évnyi feliszapolódás után mostanra átlagosan 1 méter, maximum 2 méter mélyek
(Gergely E. – Érdiné Sz. R. 2002). Mára a kubikerdők a tiszai hullámterek
legértékesebb élőhelyévé váltak. Fontos élőhelyként vannak jelen a madarak
számára, sok vonuló és fészkelő fajnak adnak táplálkozó-, búvó- és fészkelő
helyet. A kubikgödrök sokféle mocsári és vizes növény- és állat élőhelyei.
Leggyakoribbak a mételyfű, fűzcsérjék, veresgyűrű, feketebodza, mocsári tek-
nős, vörös-hasú unka, vidra. Áradáskor a kubik gödröket elborítja a víz, a halak
szívesen foglalják el a természetszerű élőhelyeket. Halbölcsőnek és haltemetőnek
nevezik őket, mivel az árhullámok idején ideális ivóhelyként szolgálnak, a víz-
szint csökkenésekor azonban csapdaként működnek, mivel abban ivadékok mil-
liói maradnak vissza. Nyár végére a kubikok jelentős része kiszárad, és ennek
következtében az ivadékok is elpusztulnak. Az ivadékok megmentése érdekében
meg kellene teremteni a kubikok és a Tisza meder szabályozható kapcsolatát.
Így fenntartható, természetszerű módon segítenék elő az élővilág megújulását.

3. táblázat. A rétközi Tisza hullámtéri holtmedrei

A holtágak neve, helye	Területe, km ²	Hossza, km	Szélessége, m	Mélység, m	Térfogat, m ³	Vízpótlása	Hasznosítása	Természetvédelmi helyzet
Remete-zug, Gávavencsellő	6	1,2	50	1	60 000	A Tisza árhulláma	Horgászat, halászat	„Szentély” típus
Kacsa-tó, Gávavencsellő	33,6	2,2	90	1,6	152000	–,-	Horgászat	Helyi természetvédelem
Marótzugi-Holt-Tisza, Gávavencsellő	10,0	1,8	60	1,6	160000	–,-	–,-	Országosan védett terület
Apát-szögi holtág, Ibrány, Tiszatelek	25,0	3,0	45	1,8	176000	–,-	–,-	„Szentély” típus
Pallószögi-Holt-Tisza, Dombrád	9	1,9	47	1,5	135000	–,-	–,-	„Szentély” típus
Várszegi-morotva, Szabolcs-Veresmart	6,6	1,1	55	1,5	90000	–,-	–,-	Helyi természetvédelmi terület
Nagyszögi-morotva, Szabolcs-Veresmart	15,0	1,0	53	1,5	84000	–,-	–,-	–
Bodonyszögi-Holt-Tisza, Komoró-Tuzsér	14,9	1,2	42	0,8	40000	–,-	–,-	–
Kerek-holtág, Tiszabездé	5	0,3	167	1,2	60000	–,-	–,-	–

Forrás: Felső-Tisza-Vidéki Környezetvédelmi és Vízügyi Igazgatóság. Pálfi István 2001: Magyarország holtmedrei.

Jelenkori területhasználat a hullámtérben

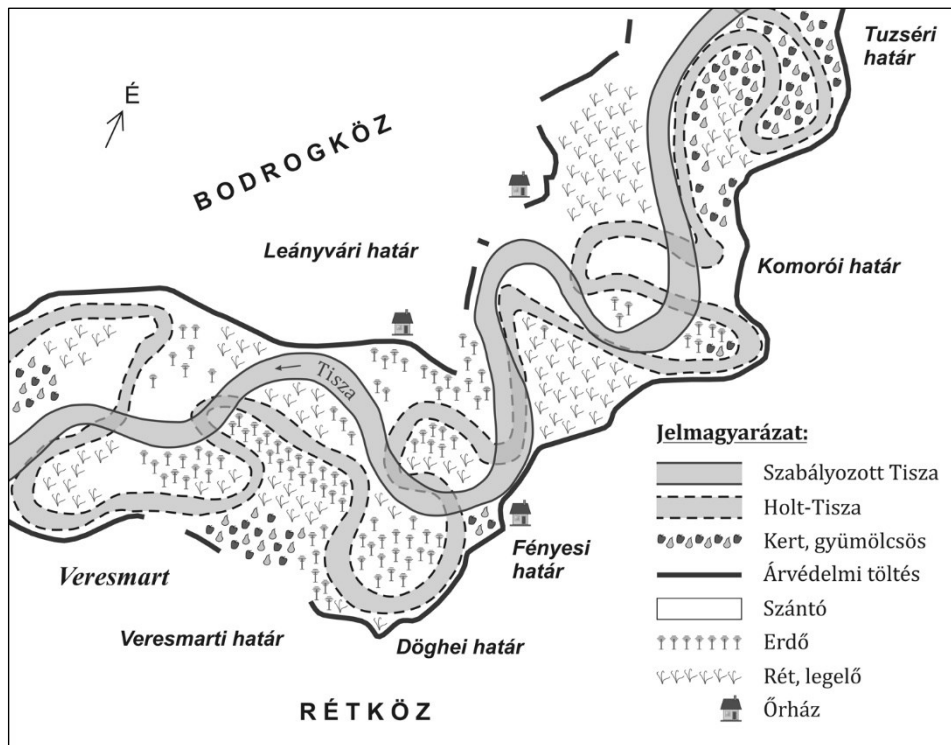
A vizsgált tiszai hullámtér 70,4%-a termőterület, míg a maradék 29,6%-a művelés alól kivett terület. (Holt-Tisza, csatornák, vizenyős területek, árvédelmi töltés, kubikgyödrök, beépített területek – üdülők, vendéglátó egységek, horgásztanyák stb.). A termőterület közel negyven százaléka (38,7%) erdő, amelynek mintegy 12%-a telepített nemes nyár. A fennmaradó erdőállomány őshonos puha- és keményfa ligeterdei, valamint kisebb arányban tájidegen fajokból áll. Az őshonos fafajták (tölgy, kőris, szil, nyár) mellett jelentős mértékben elterjedtek a

tájidegen fafajták. Rendkívül gyorsan terjedő özönnövény a gyalogakác folyamatosan veszi birtokba a helyiektől a hullámtéri legelőket, szántókat, jelentősen növelve ezzel a földhasználati költségeket és az árvíz kockázatát is. Az erdőgazdaságok törekvése a gyalogakác felszámolása a hullámtérben és egy új tájhasználat elindítása. Ahol megfelelőek a termőhelyi adottságok, ott energia célú ültetvények jöttek, illetve jönnek létre hazai fűzfajtaiból. Ezek a fűzek 2–3 éves ciklusban levágva és faaprítékká feldolgozva nyújtanak tüzelőanyagot a lakosság és az ipar számára is. Az erdő területe kiemelkedik, s meghaladja az 50%-ot Tuzsér, Tiszakanyár, Dombrád, Tiszatelek hullámterében. Legkisebb területet foglalja el Gávavencsellő–Paszab közötti szakaszon. Az erdő rendeltetésszerű megoszlását tekintve megállapítható, hogy 983 ha erdőterületnek nagyobb része gazdasági hasznosítású, kisebbik része különleges rendeltetésű: árvíz- és természetvédelmi, jóléti szerepet tölt be. A hullámtéri erdőgazdálkodás alapvető feladatai, hogy a nagy termőerejű hullámtéri termőhelyekre jól hasznosítható fatömeg-produkcióra képes erdőállományok kerüljenek, továbbá a lehető leggyorsabban szükséges rehabilitálni az erdőt, s a tájidegen fajták helyére őshonos fajtákat telepíteni. Természetvédelem szempontjából is az jelentene megoldást, ha a gyenge minőségű szántó vagy legelő területét erdő foglalná el.

A hullámtér valamivel több, mint harminc százalékát (31,7%) mezőgazdasági területek foglalják el. A mezőgazdasági területből legnagyobb részt a szántók képviselik, 24,1%-ban, kisebb részben (6,4%) gyepterületet (rét- és legelő) találunk. A kert-gyümölcsös művelési ágak a hullámtéri mezőgazdasági területeken alárendelt szerepet játszanak, míg korábban, az 1920-as évektől az 1980-as évek végéig a hullámtér mezőgazdasági területének 3–4,5%-át foglalták el. Voltak olyan települések (Tuzsér, Ibrány) ahol ettől nagyobb arányban is termesztettek a gyümölcsöt, főleg almát (5. ábra). Sajnos napjainkra a hagyományos hullámtéri gazdálkodás egyik ága a gyümölcsstermesztés csaknem teljesen megszűnt, helyüket szántók és erdők foglalják el.

A hullámtéri szántóterületek művelése egyre kockázatosabb, mivel az árvíznek erősen kitett szántók művelésbiztonsága a gyakran emelkedő árvízszintekkel erősen csökken. Ezért a hullámtéri szántóföldi gazdálkodás esetén törekedni kell a rövid tenészszerű fajták kiválasztására, amelyek bizonytalan vízállású területen is kis kockázattal termesztethetők (pl. kukorica, káposzta, zöldbab, paprika, paradicsom stb.). A hullámtér magasabb részein búzát, tritikalét, árpát is termesztnek. Az átlagnál magasabb a szántó aránya Gávavencsellő, Tiszabercel, Ibrány, Tiszatelek, Tiszakanyár, Tuzsér hullámterében.

A gyepterületek folyamatosan mérséklődik döntően a szarvasmarha állomány drasztikus csökkenése következtében. A gyepek a legeltetés hiányában gázosodnak, megjelentek rajtuk agresszív, tájidegen fajok. Mivel a gyepek jó termőhelyi adottságú talajokon helyezkednek el, gyakori a feltörésük is, így ökológiai szerepüket nem tölthetik be. Jelentősebb, de kevésbé gondozott gyepterületet Gávavencsellő, Paszab, Tiszatelek, Szabolcsveresmart és Tiszabездé hullámterében találunk.

5. ábra. A hullámtéri földhasználat megoszlása az 1930–1980-as években Szabolcs-Veresmart és Tuzsér között. (Forrás: A Tisza hajdan és most II. rész. A Tisza folyó helyszínrajza I. köt. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium megbízásából szerk. Péch József, Budapest, 1902. A Tisza. A vizeitűrázók térképe. Cartographia Kft. (1994) alapján szerkesztette a szerző, rajzolta Bancsi Péter.)

Mivel a hazai halászatban az 1990-es évek közepétől egyre inkább a tógazdasági haltermelés vált meghatározóvá, a természetes vízi halászatnak, mint élelmiszer „termelő” tevékenységnek, mint foglalkozásnak a szerepe egyre csökken. Ennek köszönhetően egyre több hullámtéri holtágban alakítottak és alakítanak halastavakat.

A hullámtér sajátos adottságai révén kedvez a vadgazdálkodásnak. A hullámtéri erdők, azok közötti tisztások, rétek ideális élőhelyi feltételeket kínálnak különböző vadfajoknak – vaddisznó, őz, szarvas, nyúl, fácán, stb. – megtelepedésére. A vadgazdálkodásra az árvízmentes időszakok adottak, viszont a nagyobb áradások a nagyvadak között is komoly pusztítást okoznak. Ennek elkerülése érdekében – mivel nincsenek olyan jelentékeny természetes magaslatok, ahol nagyobb árhullámok elől menedéket találnának a vadak – számukra mesterséges vadmentő dombok kialakítása kiemelt fejlesztési feladatok között elengedhetetlen. E téren nem lehet más cél, mint a minőségi vadgazdálkodás. Európa szinten is példaértékű

vadállományt kell létrehozni, fenntartani, amely egyrészt idevonzza a külföldi vadászokat, másrészt pedig a hazai bér vadászokat is.

A hullámtér növényzete a méhészet számára is ideális feltételeket kínál. A hullámtér területén előforduló növényfajok kora tavasztól késő ősziig vegyszerezéstől mentes, természetes méhlegelőt biztosítanak. Ezért mind a helybeli, mind a vándorméhészek számára kedvelt virágméz gyűjtő terület.

A hullámterek elsősorban vízközelség, nagyarányú erdőszűltség, valamint a természetes környezeti jelleg miatt kiválóan alkalmas idegenforgalom, turisztika, tartós üdülés számára. A rétközi Tisza mentén már a XX. század elején kialakultak szabadon, önkényesen, mindenféle szabályozás nélkül vízparti strandok, kiránduló helyek (pl. Tuzsér, Tiszakanyár, Dombrád, Tiszatelek, Ibrány, Tiszabercel, Gávavencsellő). Az 1960-as évektől a vízparti strandokhoz kapcsolódtak nyaralóépületek, ifjúsági táborhelyek, vendéglátó egységek, panziók, horgász- és vadásztanyák, amelyek már tervszerű rendezési tervek, különböző hatósági követelmények alapján létesültek, bővültek.

3. kép. Tisza-parti fürdőhely (Ibrány)

A fürdőzés, vízisportolás, üdülés mellett itt a legnagyobb lehetőség az ökoturizmusban rejlik. Az adott természeti környezet – építő-pusztító jellegű Tisza, a holtmedrek, kubikgödrök, a hullámtéri ligeterdők, az erdők fafajtai, a szántók hasznosítása, a védőgát, partvédelem stb. – nyújthat az érdeklődők számára életre szóló, élményekben bővelkedő ismereteket. A természeti jelensége megfigyeléséhez, tanulmányozásához, értékeléséhez a tanösvények kiépítése kínálja a leghatékonyabb ismeretgyarapító lehetőséget. Célszerű minden korosztály igényeit kiszolgáló programról gondoskodni. A fiataloknak speciális ifjúsági és diáktáborokat szervezni. Például: környezetvédelmi, helytörténeti, néprajzi stb. táborok a szabadidő hasznos eltöltését jelentené. Mindez természetesen csak szervezett, tervszerű keretek között lehet működő, előremutató tevékenység.

A hullámtéri területek adottságai révén sokféle hasznosításra kínálnak kedvező feltételeket. Egyrészt a hagyományos ártéri gazdálkodási formák megőrzői, másrészt az új igények kielégítését is szolgálják. A tájhasználati módok az extenzívtől az intenzív irányába változott. Ennek ellenére a jelenkori hullámtéri gazdálkodás nem mondható hatékony, céltudatos víz- és agrárgazdálkodási tevékenységnek.

Nem oldja meg a holtmedrek hosszú távú életbe maradását, az árvíz okozta problémákat. A gazdaságok többsége a hullámtéri szántókon túlnyomóan takarmánygabona (kukorica) termesztésére rendezkedett be. E helyett a jövőben a szántók élelem- és takarmánytermelő funkció mellett/helyett piacképesebb ökotermékek, energianövények termesztése lenne kívánatos. Egy olyan termelési struktúra megteremtése, amelyik igazodik az itt jellemző természeti adottságokhoz, társadalmi-gazdasági hagyományokhoz és a jelenlegi piaci és a környezetvédelmi igényekhez.

4. kép. Korszerű vendéglátó egységek a hullámtérben (Dombrád)

5. kép. Üdülőházak a hullámtérben (Dombrád)

Összegzés

A rétközi Tisza hullámtéri terület jelentős része a folyószabályozás előtti természeti képét tárja elénk, kiterjedt erdő fái között meghúzódó, fogyatkozó gyepterületeivel, gyarapodó szántóival, holtmedreivel, kubikgödreivel, sokszínű élővilágával. Az ősi természeti állapotok megőrzése mellett jól tükrözi azokat a változásokat, amelyeket az ember természetátalakító munkája nyomán létrehozott. A rétközi hullámtér jelenlegi tájhasználati szerkezetében az erdők uralkodnak, de jelentős területet fednek le a szántók, ahol főként rövid tenyészidejű növényeket termesztenek. A szarvasmarha-állomány drasztikus leépítése következtében a rét és a legelőként hasznosított terület rohamosan csökken a szántó és az erdő javára.

A jövőben a hullámtér hatékonyabb gazdasági hasznosítása célszerű, melynek alapján mind az árvédelmi, mind a természetvédelmi szempontból – kevés kivételtől eltekintve – az erdőművelés a legkedvezőbb területhasználat, bizonyos esetekben a keskeny hullámtereken a gyeper (rét, legelő) gazdálkodás. A szántó művelés háttérbe szorítása célszerű, fajgazdag erdőkké történő átalakítása érdekében. A rétközi hullámtér turisztikai adottságai kedvezőek. Vonzóak a természeti látnivalók, az üdülés, a fürdőzés, a vízi sport mellett a közeli települések kultúrtörténeti értékei is.

Irodalom

- BARTHA D. (1993): A felső tiszai hullámtér hasznosításának tapasztalatai. Erdészeti lapok 3. szám. pp.78–79.
- BOTÁR I. – KÁROLYI ZS. (1971): A Tisza szabályozása. I. rész (1846-1889). Vízügyi történeti füzetek 3. VIZDOK, Budapest. p. 81.
- BELLON T. (2003): A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a Tiszai- Alföldön. Timp Kiadó, Budapest. p. 230.
- FEHÉR L. (szerk.) (1992): Mérlegen a Tisza szabályozása. Római Kiadó, Budapest. p.123.
- GERGELY E. – ÉRDINÉ SZEKERES R. (2002): Természetvédelem és területhasználat a hullámtérben. Nemzeti Ökológiai Hálózat 5. Környezetvédelmi Minisztérium Környezetvédelmi Hivatala, Budapest.
- KORMÁNY GY. (2009): A Tisza hullámterének hasznosítása Tiszatelek-Tiszabercel közötti szakaszon a XX. században. In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor 75. születésnapjára. (szerk. Gál A. – Hanusz Á.) Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet és a szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 199–213.
- MAKRA O. – GALLÉ L. (2003): A hullámterek és árterek kialakulása. A Tisza és vízrendszere II. kötet. (szerk. Teplán I.). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 91–111.
- PÁLFAI I. (1995): Tisza-völgyi holtágak. Közlekedési és Vízügyi Minisztérium, Budapest. pp. 142–145.
- SCHWEITZER F. – BALOGH J. – KISS É. (2008): Hullámterek vizsgálata. Földrajzi Értesítő, 1–2 füzet. pp. 114–124.
- SOMOGYI S. (2003): A Tisza és az ember. In: A Tisza és vízrendszere I. kötet. (szerk. Teplán I.). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 91–105.
- VÁRADI J. – NAGY J. (2003): A Tisza-völgy vízgazdálkodásának jövőképe. In: A Tisza és vízrendszere I. kötet. (szerk. Teplán I.). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 123–126.
- WITTNER I. (2004): A Felső- Tisza menti holtmedrek állapotfeltárása. Hidrológiai Közlöny, 5–6. szám. pp. 172–175.
- www.alfoldinfo.hu/Tisza 7.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

JEGYZETEK KONRAD KRETSCHMER TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MONOGRÁFIÁJÁHOZ¹

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A 19. század folyamán mind nagyobb teret hódító, majd a századfordulón virágkorát élő, a történetírásban uralkodó pozitivistá szemléletmód és munkamódszer megérintette a geográfiát is. Az ekkoriban még helyét kereső, a történet- és a földrajztudomány egymást átfedő területén, mintegy a perifériájukon elhelyezkedő történeti földrajz egyik – napjainkig meghatározó – alapműve, Konrad Kretschmer *Historische Geographie von Mitteleuropa* című alkotása ebbe a szellemi irányzatba illik. Az első kiadásban 1904-ben, az Oldenbourg Kiadónál publikált kötet a közelmúltban reprint kiadásban két alkalommal (2012, 2016) is megjelent, ami arra utal: jelentős alkotással van dolgunk. A tekintélyes, több mint félezer oldal terjedelmű, adattár jellegű kötet a germán törzsek megjelenésétől a 18. század hetvenes éveig – értelmezhetjük oly módon is, hogy a nagy francia forradalom koráig – tárgyalja Közép-Európa történeti földrajzát. Szakmai szemmel nézve legfőbb sajátossága – főleg a múlt politikai földrajzi állapotait tekintve – a már említett adattár jellege. Ennek alapján ajánlhatnánk pusztán azzal a mai tudományos élet figyelmébe: Kretschmer alkotása Európa középső része geográfiájának, főleg politikai, valamint történeti földrajzának feldolgozásakor alapvető kézikönyv. Ebben az esetben azonban sokkal többről van szó, mint az államterek változásainak adatszerű, lexikális feldolgozásáról. Kretschmer maga sem csak erre törekedett. Műve egy olyan korban jelent meg, amikor a 19. század elején modernizálódó földrajztudomány bizonyos fokig szellemiségében, de még inkább tudományos rendszertanában, módszertanában lépésről-lépésre nyerte el mai struktúráját (*Banse, E.* 1953, *Teleki P.* 1996, *Mendöl T.* 1999). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Kretschmer – és ez részben az adatok rendszerezésére irányuló munkamódszeréből eredhetett – egyértelműen rögzítette a történeti földrajz fogalmát, értelmezte azt, szövege segédtudományairól, továbbá az antropogeográfia egyéb szakterületeihez fűződő kapcsolatáról. Kretschmer monográfiáját követően nem egész egy évtizeddel jelent meg Siegmund Güntner (1912) tudománytörténeti és tudományelméleti tanulmánya a történeti földrajzról, miközben éppen ebben az időszakban máig ható polémia zajlott annak értelmezéséről. Klaus Fehn (1987) egyik tanulmányából látható, hogy – még az ellentétes vélemények ellenére is – megkezdődött a világháború előtti években a

¹ Kretschmer, Konrad: *Historische Geographie von Mitteleuropa* [Hasonmás kiadás]. – Salzwasser Verlag GmbH, Paderborn, 2012 és 2016. VII + 650 p. ISBN 978-3-84600-361-9

történeti földrajz egységes értelmezésének kikristályosodása. Jóllehet néhány évtizeddel később – elsősorban Hugo Hassinger (1931), valamint Alfred Hettner (1927) munkái kapcsán – némi változás áll majd be e téren, de ez mit sem kisebbít Kretschmer érdemein a történeti földrajz tudomány- és szellemtörténetében. Mindazonáltal a most kiadott műnek a geográfia történetére gyakorolt hatása is amellet szól, hogy a szokásosnál részletesebben foglalkozunk az alkotással.

Németországban ugyan több antropogeográfus is hozzászólt a már említett polémiához, szívesen orientálódott a történeti földrajz felé – hiszen még Friedrich Ratzel egész életművében is kimutatható a történeti földrajzi vonulat –, de a határokon túl a kor két meghatározó történeti földrajzosaként Kretschmert és a már említett Siegmund Günthert tartották számon. Teleki Pál (1996) eredetileg 1917-ben – néhány évvel Günther alaptanulmányát követően – megjelent szintézisében is így említi kettejüket. Utal a tudományrendszertani kérdésekben közös álláspontjukra, valamint arra a véleménykülönbségre: a történelem és a földrajz közös területét alkotó történeti geográfia művelését Günther és Kretschmer a földrajzosokra, míg Hettner a történészekre bizza. Az eddig elmondottakkal azt hangsúlyozzuk: Kretschmer történeti földrajza egyfelől a múlt antropogeográfiai állapotainak ismertetése, másfelől a történeti földrajz néhány elméleti kérdése miatt érdemel figyelmet.

A történeti földrajz – mint tudomány – fejlődéstörténetét a közelmúltban exponáló Hajdú Zoltánnak a Kretschmer-féle életműről alkotott értékítélete is ezt a kettősséget tükrözi: „...*Kretschmer, K. a földrajztörténet beható és átfogó tanulmányozása után jutott el a történeti földrajz szükségességének megfogalmazásáig, illetve kiterjedt műveléséig. Számára a legizgalmasabb kérdés Közép-Európa történeti földrajzi struktúráinak és változási tendenciáinak a megismerése lett...*” (Hajdú Z. 2005. p. 31.). A *Historische Geographie von Mitteleuropa* e kutatások eredményeinek összefoglaló műve. Amennyiben az általa a történeti földrajz módszerével leírt Közép-Európát kell meghatározni, akkor azt az úgynevezett *germán Közép-Európában (das germanische Mitteleuropa)* találjuk meg. Kretschmer művének első fejezetében viszonylag részletesen foglalkozik a kérdéssel, amelynek – az általa pontosan közölt szakirodalom alapján – szintézisét nyújtja. A geográfiai kategória meghatározásakor természetföldrajzi alapokból indul ki. Itt a legfőbb orográfiai tényező az Alpok lesz, ez alkotja a germán Közép-Európa markáns déli és egyben természeti határát. A nagy nehézséget a keleti és a nyugati határ jelenti, mert egyik oldalon sem létezik jól megragadható, választó elemként szolgáló természetföldrajzi képlet. Így Kretschmer kénytelen volt elfogadni, hogy Közép-Európa keleti és nyugati határa politikai, etnikai, elmosódó jellegű határ.

Közép-Európa meghatározásával kapcsolatban a ma embere – a viharos huszadik század történelmének ismeretében – hajlamos oly módon felfogni a Kretschmer-féle kategóriát, hogy az már a világ feletti uralomra törő német társadalom szellemiségének sajátos, történeti földrajzi lenyomata. A jelenség azonban ily módon nem leegyszerűsíthető. A századfordulón és az első világháború

korában a német tudományos életben – és vezető szerepét elfogadva, hozzáigazodva – a többi országban is kiterjedt polémia zajlott az európai kontinens tagolásáról. Ezen belül volt hangsúlyos Közép-Európa értelmezése, amelynek kérdéséhez a legjelentősebb geográfusok szóltak hozzá. Elkerülve e vita historiográfiai ismertetését, saját véleményünket megfogalmazva: az egyes személyek esetében mintegy szakmai önbecsülés lehetett a megnyilvánulás Közép-Európa kérdésében. Ezzel kapcsolatban – Kretschmer már említett irodalomjegyzékén túl – csak Hugo Hassinger (1917) terjedelmes – *Das geographische Wesen Mitteleuropas* című – az alapvető kérdéseket, felfogásbeli különbségeket tisztázó dolgozatára hívjuk fel a figyelmet. A mai értelmezésünkben e vita – jóllehet mélyreható és szakmailag árnyalt volt – Hassinger felfogásában elsősorban arról szólt: Közép-Európa a geográfusok számára megmaradjon-e pusztán a szűken értelmezett germán szállásterületként, vagy azon túllépve tágabb felfogást kapjon. Érvek voltak, vannak mindkét vélemény mellett. Megjegyzendő, hogy Közép-Európa értelmezésében máig nincs, és talán nem is lehet a geográfusok és a történészek között szakmai konszenzus. Közismert, hogy Európa, benne Közép-Európa fogalma történelmi korszakonként változott, változik napjainkban is, és ezt a tudománytörténeti képletet jelentősen bonyolítja, hogy a Kelet és a Nyugat jelentése is változott az évszázadok folyamán. S az átláthatóságot még inkább tompítja, hogy az európai kultúrkör történelmi folyamatainak értelmezésére – Kretschmer művének megjelenése után néhány évvel – további térfelosztások születtek, amelyek olyan – politikai földrajzi szempontból jól alkalmazható – fogalmakat vezettek be, mint Belső-Európa és Köztes-Európa (Haushofer, A. 1926, Szűcs J. 1983, Rétvári L. 1993, Beluszky P. 1996, Lukács, J. 2000, Probáld F. – Szabó P. 2005). Művének földrajzi kategorizálásakor Kretschmer nem tett mást, mint a tudományos vita egyik véleménycsoportját vette alapul: a germán Közép-Európa történeti földrajzát írta meg.

A *Historische Geographie von Mitteleuropa* esetében érdemes néhány módszertani sajátosságról is szólnunk, mert e műben a történeti földrajz kezdeti szakaszának legegységesebb alkotását látjuk. Az időrendi tagolás a kötet metodikai jellemzőinek kulcsa. Azzal már Kretschmer is tisztában lehetett, hogy feldolgozásában ugyan célszerű követnie a kronológiát, ám miután nem térhet ki minden egyes év geográfiai jellegű változására és eseményére, valamilyen módon időintervallumokat kell meghatároznia. Így jutott el arra a módszertani fogásra, hogy egy-egy évről – 1000, 1375, 1550, 1650, 1770 – főleg politikai földrajzi képet adjon. Ezt a metódust nevezi a modern történeti földrajz *progresszív eljárásnak*. Ennek lényege, hogy az úgynevezett hosszmetzeti kép helyett egy-egy időszakról – esetünkben meghatározott évről – készül teljes részletességű feldolgozás. Ez utóbbi a történeti földrajzi keresztmetzeti, amelyből – a választott éveknek megfelelően – több születik, majd ezeket a kronológiai rendnek megfelelően egymás után rendezzük (Schenk W. 2011). A progresszív eljárás alkalmazása főleg az egyes időmetzettek politikai földrajzi állapotainak rögzítésekor vált hasznossá.

A kötetnek ezek az igazán jól sikerült részei. Korábbi tanulmányunkban már igyekeztünk felhívni a magyar történeti földrajzos szakma figyelmét a politikai földrajzi tényezők vizsgálatának fontosságára (Nagy M. M. 2016). A hatalmi átrendeződések geográfiája, az államterek földrajzi átalakulása, áthelyeződése a térben tudományterületünk fontos kérdése. Hogy magyar vonatkozású példával éljünk erre, említjük: a mindenkori Habsburg-birodalom államterének és térszerkezeti elemének földrajzi képlete nélkül az 1526 és 1918 közötti időszak magyar történelme csak csonkán írható meg. S ezen a ponton látjuk Kretschmer alkotásának igazi fontosságát. A Habsburg-ház birtokaiból álló birodalom jelentős területei – egyes történelmi időszakokban többsége – a germán Közép-Európában voltak. Az ottani politikai földrajzi változások a Habsburg-birodalmon keresztül – sokszor közvetetten – hatottak a Kárpát-medence történetére. Vagyis az utóbbi megírásához feltétlenül szükséges Közép-Európa ismerete. Csakhogy a germán Közép-Európa területét az évszázadok folyamán – egészen a napóleoni háborúig – a nagymértékű fragmentálódás jellemezte. A Német–Római Birodalom Európa közepén apró államok mozaikjainak sokaságából tevődött össze, miközben állandó térszerkezeti átrendeződésben volt. Ezeket a területi, hatalmi változásokat gyűjtötte össze és rendszerezte Konrad Kretschmer. Az állandóan változó, a nagy francia forradalomig folyamatosan aprózódó politikai földrajzi tér módosulásainak adattáraként is használható műve, jóllehet tartalmát tekintve sokkal több annál.

Kretschmer történeti földrajzában az államterek változása nagyon hangsúlyos, jóllehet ezzel kapcsolatban megmaradt a leírás szintjén. Ám mégsem tekinthetjük teljesen haszontalannak munkáját. A pozitivista, az adattár jellegű alkotásokat ma is gyakorta forgatjuk: információikat máig alig haladta meg egyes esetekben a tudomány. Ez az adattár azonban szemléletmódjában túlmutat műfaji keretein. Kretschmer megmutatta, hogy a történeti földrajz milyen hasznos lehet a politikai geográfia számára is. A későbbi tudománytörténeti kutatásoknak kell majd kimutatniuk, hogy ennek érdeme csak őt illeti-e meg. Annyi azonban bizonyos, hogy Otto Maull (1956) tollából jelent meg olyan politikai földrajzi összefoglaló az egész világról, amely a politikai földrajzi és az államterek históriáját tartalmazza. Maull életműve amúgy is feldolgozásra vár, de úgy hisszük: a Kretschmer-féle történeti földrajz nélkül nehezen lesz értelmezhető. A Maull-féle politikai geográfia annyiban tér el Kretschmer történeti földrajzától, amennyiben a két mű megjelenése (1904, 1956) közötti fél évszázadban változott a geográfia ismerethalmaza és finomodtak módszerei.

Ami a történeti földrajz elméleti kérdéseit illeti – mellőzve a recenzált mű teljes tartalmi ismertetését –, elsősorban Kretschmernek magáról a tudományterületről alkotott szakmai állásfoglalását tartjuk szükségesnek kiemelni. Történeti földrajz alatt egy olyan tudományterületet értett, amely „...a földfelszint az ember kultúrvilágához fűződő kapcsolatában tárgyalja, a történelmi fejlődés során...” (Kretschmer, K. 2016. p. 1.). Az ő megközelítésében még a természet

hatása az emberre a domináns elem, miközben már elismer bizonyos kölcsönkapcsolatokat természet és ember között. Figyelmesen végigolvasva Kretschmer monográfiájának első – az elméleti kérdésekkel foglalkozó – fejezetét, egyáltalán nincsen olyan benyomásunk, hogy idejét múlt lenne felfogása. Precíz, mélyreható elemzést, bemutatást ad, foglalkozik tudományterületének és az általa vizsgált kérdéseknek a fizikai, a politikai és a kultúrföldrajzi kapcsolataival. Az ő történeti földrajzát – jóllehet igaz rá – nem lehet azzal a leegyszerűsítő, tudományos közhellyel meghatározni: a múlt földrajzi állapotainak tudománya. A történeti földrajz elméleti kérdéseinek tárgyalásakor már egy teljesen letisztult gondolati rendszerrel és szigorúan diszciplinált ismerethalmazzal találkozunk. Ennek az állapotnak az eléréséhez nyilván szükséges volt az a tudomány- és kultúrtörténeti folyamat, amelyet Siegmund Günther (1912) részletesen ismertetett. A Günther-féle tanulmány textusának összevetése Kretschmer elméleti fejezetével arról tanúskodik, hogy egyfelől az utóbbi egész szellemi épülete egy szűk negyed évszázados tudománytörténeti folyamat eredménye. Másfelől Kretschmer eltökélt tudatossággal építhette fel rendszerét, amelynek – a sorok között kiolvasható – lényege igen egyszerű: a történeti földrajz az emberi múlt teljes geográfiája. Ez az az alap gondolat, amelyet máig magáénak vall az egyetemes és a magyar történeti földrajz. A modern történeti földrajz szemléletmódja – szakirodalmi ismereteink szerint – annyiban változott, hogy bizonyos fokú súlyponteltolódás figyelhető meg: mára az ember visszahatása földrajzi környezetére központi, de nem kizárólagos kérdéssé vált. Mint amiként sokkal árnyaltabban fogalmazzuk meg Kretschmer alap gondolatát. „...*A szűk értelemben vett történeti földrajz alatt olyan tértudományt értünk, amely az emberi aktivitás térben meghatározott folyamataival és az azokból eredő térbeli strukturákkal foglalkozik a múlt egy adott időszakában...*” (Schenk, W. 2011. p. 1.).

Arról nyilván széleskörű szemantikai és filológia vitát lehet folytatni, hogy a Kretschmer-féle és az egy évszázaddal későbbi, Schenk-féle értelmezés alap gondolata teljesen megegyezik-e, és azt földrajztudomány fejlődése érdemben módosította-e. Magunk kételkedünk ebben, de úgy véljük, Kretschmer felfogása a történeti földrajzról egészen modern. Amikor a hazai történeti földrajz hazai újjáteremtője, Frisnyák Sándor (1983) a múlt század nyolcvanas éveinek elején úgy fogalmazott: „...*A történeti földrajz – a források mennyiségétől és minőségétől függően – egy történelmi korszak komplex jellemzésére törekszik...*” (Frisnyák S. 1983. p. 354), akkor tudományterületünket Kretschmer gondolatai felé terelte. Ezt az irányt azóta is sikerült megőrizni.

Kretschmer történeti földrajzi műve mai szemmel nézve az első pillantásra riasztó. A hatalmas mennyiségű földrajzi adat, a mára teljesen feledésbe merült politikai földrajzi térelemek, a szinte meseszerűnek tűnő országok, vidékek ilyen mélységű és rendezettségű számbavétele elgondolkodtat. A mai történeti földrajz fő kérdései – mint például a tájhasználat – kívül esnek Kretschmer geográfiáján, jóllehet információkat ezekre vonatkozóan is találhatunk benne. Abban viszont

szilárd a meggyőződésünk; a Kretschmer által oly fontosnak vélt államterek kérdése nem hiányozhat mai tudományunkból. Ezek vizsgálata nélkül csonka lesz történeti földrajzunk. Hogy ez ne történhessék meg, eljött az ideje, hogy Kretschmer alapművét újból kézbe vegyük.

Irodalom

- BANSE, E. (1953): *Entwicklung und Aufgabe der Geographie: Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft*. Humboldt-Verlag, Stuttgart–Wien. 240 p.
- BELUSZKY P. (1996): Változó helyünk Európában. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 77–96.
- FEHN, K. (1987): *Historische Geographie*. In: Hauptmeyer, C.-H. (szerk.): *Landesgeschichte heute*. Vanderhoeck & Rupprecht, Göttingen. pp. 55–76.
- FRISNYÁK S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. *Földrajzi Közlemények* 107. 3–4. pp. 350–357.
- GÜNTHER, S. (1912): *Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde*. Petermann's Geographische Mitteilungen 58. 11. pp. 245–247.
- HAJDÚ Z. (2005): A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I. kötet*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 25–39.
- HASSINGER, H. (1917): *Das geographische Wesen Mitteleuropas*. Mitteilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien 60. 11. p. 437–493.
- HASSINGER, H. (1931): *Geographische Grundlagen der Geschichte*. Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. 331 p. + 8 t.
- HAUSHOFER, A. (1926): *Europäische Zusammenschluß? Volk und Reich* 2. 7. pp. 356–364.
- HETTNER, A. (1927): *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Ferdinand Hirt, Breslau. 463 p.
- KRETSCHMER, K. (2016). *Historische Geographie von Mitteleuropa*. Salzwasser Verlag, Paderborn. VII + 650 p.
- LUKÁCS J. (2000): Az Európa-fogalom kialakulása és fejlődése. In: Bán A. (szerk.): *A híd túlsó oldalán: tanulmányok Kelet-Közép-Európáról*. Osiris, Budapest. pp. 9–43.
- MAULL, O. (1956): *Politische Geographie*. Safari-Verlag, Berlin. 624 p. + 1 mell.
- MENDÖL T. (1999): *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 274 p.
- NAGY M. M. (2016): Politikai képletek a történeti földrajzban (A politikai földrajz és a történeti földrajz kapcsolatáról). *Történeti Földrajzi Közlemények* 4. 1. pp. 1–14.
- PROBÁLD F. – SZABÓ P. (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z. – Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 159–170.
- RÉTVÁRI L. (1993): Közép-Európa földrajzi igazsága. *Földrajztanítás* 33. 3–4. pp. 17–22.
- SCHENK, W. (2011): *Historische Geographie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- SZÜCS J. (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest. 136 p.
- TELEKI P. (1996): *A földrajzi gondolat története [Második kiadás]*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.

DR. LÁNG RÓBERT FÖLDRAJZTANÁRI ÉS SZAKMETODIKAI MUNKÁSSÁGA

KÓKAI SÁNDOR

I. Életrajzi vázlat

Láng Róbert 1930. május 28-án, Aradon született. Életének meghatározó eleme volt, hogy szakmunkás család gyermekeként a folyamatos munkavégzésre, a fizikai munka megbecsülésére és szeretetére nevelték. Mindig tisztelettel tekintett és emlékezett vissza szüeleire, nagyszüeleire. Édesapja fiatal korában bányász, majd egészségi állapotának romlása miatt cukrászmester volt 1941-ig. 1945 után könyvelést tanult és egy szabóipari magáncégnél, később a szabóipari Ktsz-nél volt könyvelő. Édesanyja Mészáros Teréz, fiatal korában Aradon segéd volt egy kalapok eladásával foglalkozó üzletben, később háztartásbeli. Nagyszüeleiről ön-életrajzában megemlíti, hogy apai nagyapja is bányász volt, anyai nagyapja pedig az aradi vagongyárban dolgozott élete végéig, mint asztalos.

Láng Róbert gyermekkorát – mint oly sok magyar családét – alapvetően változtatta meg a második világháború. A második bécsi döntés megosztotta Erdélyt, s a Dél-Erdélyben élő magyarság helyzete kifejezetten rosszra fordult. A Szovjetunió ellen meginduló támadás újabb katonai egységeket igényelt Németországtól és szövetségeseitől, amit a román vezetés úgy oldott meg, hogy a Dél-Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban maradt magyarok ezreit sorozta be a román hadseregbe és küldte őket a keleti frontra. Láng Róbert édesapja ez elől a besorozás elől 1941 második felében Nagyváradra menekült, s egy év múlva követte őt a családja is, s ezzel megkezdődött a Láng család hosszú kálváriája. Láng Róbert 1942-ig Aradon járt általános iskolába (négy elemi) és a gimnázium első két évét is ott végezte el, majd Nagyváradra költöztek (gimnázium harmadik osztályát itt végezte). A család 1944-ben Budapestre menekült, s túlélve a főváros ostromát a kaotikus állapotok miatt 1945-ben Hódmezővásárhelyre költöztek.

Az ifjú Láng Róbert a gimnáziumi tanulmányait Hódmezővásárhelyen – a Bethlen Gábor gimnáziumban – folytatta, de az utolsó évet (nyolcadik évfolyam) nem fejezhette be, mert a család megélhetési problémái miatt Budapestre ment dolgozni. A 17 éves fiatal 1947-ben a Vegyipari Gép- és Radiátorgyárba vették fel gyakornoknak, ahol félév múlva már technikus, 1950-től pedig anyagellátási osztályvezető lett. Ebben a státuszban már kötelező volt párttagnak lenni, s a fiatal osztályvezető 1949-ben a Magyar Dolgozók Pártjának tagja lett.

Láng Róbert 1950-ben – munka mellett – egy hónap fizetés nélküli szabadságot kapott és húsz éves korában sikeres érettségi vizsgát tett. Az érettségi évében jelentkezett a Magyar Néphadsereg Hadmérnökképző Karára, de Petőfi Politikai Tisztképző Intézetbe vették fel. Kérvényét, hogy a Hadmérnökképző Intézetbe

tanulhasson többször elutasították, s ezért 1951-ben leszerelését kérte és visszatért előző munkahelyére. Korábbi munkakörét itt már betöltötték, így a Láng Gépgyárban (a gépgyár és Láng Róbert névazonossága csak a véletlen műve, miként az is, hogy 1992 augusztusában Láng Róbert fiának vállalkozása /Láng Autóalkatrész Kft./ a Láng Gépgyár 700 négyzetméteres területét bérelve építette ki országos értékesítési hálózatát) folytatott tapasztalatcsere alapján a Vegyipari Gép- és Radiátorgyár üzemi propaganda irodájának megszervezésével bízták meg.

1951 tavasza is fordulópont Láng Róbert életében, egy betegség (lumbágó) miatt három hónap táppénz következett, s önéletrajzában arról ír, hogy eközben határozta el: továbbtanul. A szegedi Pedagógiai Főiskola biológia–természettudományi szakára iratkozott be, ahol 1954-ben sikeresen államvizsgázott. Itt tanulta meg, hogy mindent a humánum alá kell rendelni, valamint azt, hogy kötelessége a gyermekek maximális felkészítése, tanítása. A Pedagógiai Főiskola utolsó éves hallgatójaként a földéaki általános iskolába kerül, mint gyakorló éves tanárjelölt (1953. augusztus 15-től). A tanár úr fiatalos lendülettel vett részt az iskola közéletében és sajátos szint képviselt a tantestület tagjai között. Korán felfigyeltek szervezőképességére és céltudatos feladatvállalására, aktivitásának is köszönhetően jó kapcsolatot alakított ki a tanulókkal és a község lakóival, vezetőivel.

Magánélete azonban nem alakult ilyen zökkenőmentesen, korai házassága (1949) hamar megromlott, s öt év után hivatalosan is elvált első feleségétől. 1955 februárjában azonban ismét megnősült, második felesége Neszlényi Rozália tanítónő, akivel viszont harmonikus házasságban élt, s két gyermekük született (Róbert és Edit).

Láng Róbert 1951-ben meghozott döntése sikeresnek bizonyult, a tanári pálya újabb karrier kezdetét jelentette. 1955 szeptemberében kinevezték az óföldrégi iskola igazgatójává. A 25 éves fiatal igazgató addigi élettapasztalatai is szükségessé voltak ahhoz, hogy a nehézségeket leküzdje, különösen a gencsháti tanyasi iskola vonatkozásában. Láng Róbert azonban nem hagyta, hogy kitűzött céljai csorbát szenvedjenek, szinte minden közéleti tevékenységet is elvállalt (a helyi Művelődési Ház igazgatója, a Hazafias Népfront titkára, tanácsstag, AB. titkár stb.), időt és energiát nem kímélve küzdött a feladatok sikeres megvalósításáért. Szemléletének és céltudatos tevékenységének eredményeként 1957-ben miniszteri elismerő oklevelet kapott a patronálási versenyben elért eredmények alapján. Ismeretterjesztő előadásokat tartott (pl. Krím-félsziget, Titokzatos Afrika) az óföldrégi Művelődési Otthonban és a makói járás településein. Az iskolaigazgató önmaga is példát mutatott kollégái előtt, a képzés és az önképzés mindig is kitüntetett szerepet játszott életében. Már 1960-ban beiratkozott a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemre, amelyről önéletrajzában, mint fontos információforrásról írt, mind a belpolitika, mind a külpolitikai események vonatkozásában. Tanóráin gyakran hangoztatta, hogy a sorok között is tudni kellett olvasnia, amit akkor mi még nem igazán értettünk. Az óföldrégi iskola igazgatójának

munkájáról 1958-ban a járási tanfelügyelő minősítési lapot állított ki, s ebben többek között az alábbiakat emelte ki:

„... Az igazgató az eddigi követelményeit igyekezett még magasabbra emelni. Különösen jó munkájában az óraelemző munka. Látogatása után alaposan ki-elemzi az órát és jó és hasznos utasításokat ad. Ügyel a didaktikai feladatok megvalósítására. Nem csak az oktató, hanem a nevelő munkára is nagy gondot fordít. Birálata reális. Feladatot ad, amely mindig a hiányosságok megszüntetését célozza. Az értékes tapasztalatokat a tantestület tagjai előtt népszerűsíti, jól biztosítja a tantestület tagjainak szakmai és politikai nevelését. Iskolavezetői munkája igen jó.”

Láng Róbert, mint sikeres óföldrési iskolaigazgató 1962-ben pályázatot nyújtott be a Kiszomboron nyugdíjazással megüresedett iskolaigazgatói státuszra. A pályázat eredménye nem volt kérdéses, minden fórumon egyértelműen támogatták, így 1963. január elsejétől a kiszombori Dózsa György Általános Iskola igazgatója lett. Azonnal hozzáfogott az iskola új oktatástechnikai eszközeinek beszerzéséhez. Több tantermet föl tudtak szerelni diavetítőkkel, aspectomatokkal, 1964-től pedig megjelentek az iskolában első televíziókészülékek is, melyek új dimenziót nyitottak az oktatás előtt. Számos tanár vállalt kísérleti munkát, új módszerek bevezetésében, illetve kísérleteiben vettek részt (pl. Nagy József, Láng Róbert, Szathmáry Lajosné, Jantos Lajos, Polner Zoltán stb.), ami megint csak elősegítette az oktatás hatékonyságnövelését (*Kiszombor története II. kötet*).

Láng Róbertet, mint a kiszombori általános iskola igazgatóját az önfegyelem, a töretlen akaraterő, az igényesség, a rendkívüli munkabírás, a maximális tolerancia és empátia jellemezte. Mindez különösen akkor mutatkozott meg, amikor egy évvel kinevezése után már nem lehetett vezetője a Dózsa György Általános Iskolának. Az igazi okot nem tudjuk, talán párton kívüli helyzete (az MDP még 1952-ben kizárta tagjai közül, mert a kabátjával együtt elvesztette iratait és a legfontosabbat: a párttagkönyvét), talán az 1956-os eseményekben játszott szerepe miatt. Óföldrésen ugyanis tagja volt az un. ötös bizottságnak. A többi bizottsági taggal együtt részt vett a Tanács vezetőinek eltávolításában. Olyan magatartást azonban nem tanúsított, hogy eljárást kellett volna indítani ellene. Nem ő volt a bizottság fő szervezője (*Molnár Z. 1963*).

A tanár úr megújuló képessége és akaraterője ebben a nehéz időszakban is megmutatkozott. A szaktanári feladatok és innovációs lehetőségek elkötelezett oktatójává és kutatójává vált. 1964-től bekapcsolódott a földrajz programozott oktatásába, melynek keretében országos pályázatokon vett részt. 1966-ban a programozott földrajzoktatás terén elért eredményeiért az országos pedagógiai pályázaton I. helyezést ért el. Láng Róbert programozott földrajzoktatási kísérlete országos visszhangot váltott ki, ötödik osztályos tankönyvét az Országos Pedagógiai Intézet 1000 tanulóval tesztelte 1970-ben. Mindez egy újabb fordulat

az életében, s önéletrajzában megemlíti: rádöbbsentem arra, hogy szűkebb tudományterületemen az elavult és idejétmúlt tankönyvek szinte lehetetlenné teszik a modern tudományos ismeretek alapjainak elsajátítását is:

„... az iskolák elé az élet – korunk száguldó technikai fejlődése – által állított követelmények nem oldhatók meg a hagyományos didaktikai eszközök, módszerek segítségével...”

Az elkövetkező évtizedekben erre helyezte a hangsúlyt. Hihetetlen munkabíráás, nagy-nagy szorgalom, a legnemesebb értelemben vett elhivatottság jellemezte, szenvedélyes érdeklődés minden iránt, ami a választott szakterület megismerését a maga komplexitásában lehetővé teszi. Belelapozva az ötödikes kísérleti tankönyvébe, minden oldalon érzékelhető, hogy pontosan, jól, szabatosan és tömören fogalmazott. Lényegre törő, világos stílus és kikezdhetetlen logika jellemezte.

II. Láng Róbert szakmai és szakmódszertani tevékenysége

Láng Róbert fiatal kora ellenére az 1960-as évek második felére olyan szakmai-pedagógiai felkészültséggel rendelkezett, amit tanári minősítéseiben folyamatosan kiemeltek, ezek közül néhányat érdemes szó szerint is idézni:

1967. július 1.

„Munkáját lelkiismeretesen, nagy felelősségtudattal, szinte aprólékos gondossággal látja el. Igen eredményes munkát folytat szaktárgyai tanításában, de egyéb oktatási feladatokat is igen jó hozzáállással old meg, jó szaktudással tanít. Az elmúlt három évben komoly kísérletező munkát végzett a földrajz programozott oktatása területén, a feladatlapos kísérletezésben – időt és fáradságot nem kímélve – az ötödik osztályos földrajz anyagban jelentős eredményeket ért el. Türelemmel, hosszú időt igénybe vevő munkával állította össze naponta a feladatlapokat, illetve értékelt, statisztikázta azokat. E tekintetben jelentősen emelte szakmai tudását is, hiszen az idevonatkozó szaksajtót tanulmányozta, állandó olvasója az Országos Pedagógiai Könyvtárnak... Agilis, szervező egyéniség, aki a kivitelezésben is következetes, aki nem nyugszik addig, amíg elgondolásait meg nem valósította. Óráira nagy alaposággal és körültekintéssel, szakszerűen készül fel, annak minden percét eredményesen használja ki.... Szakmai képzésével példamutatóan foglalkozik, igen gazdag szakirodalmat tanulmányoz, alkalmaz a munkavégzés során...”

1971. május 3.

„...Munkateljesítménye átlagon felüli, munkájának minőségét a feltétlen igényesség jellemzi, Munkavégzésében a tervszerű szervezethez dominál, ez mindig céltudatos, mentes minden fegyelmetlenségtől. Teherbíró képessége maximális, tovább már nem terhelhető... szakmai képzettsége, felkészültsége kiemelkedő,

nagyon jó szakmai gyakorlattal rendelkezik, munkáját kedvvel, lelkesedéssel végzi. Munkaterületét teljesen átfogja, bonyolult feladatokban is azonnal eligazodik. Érdeklődési területe rendkívül széles, más területek is foglalkoztatják, igen tudatosan érdeklődik az új dolgok iránt (pl. kísérletezés)... Továbbra is szívügyének tartja a tanulók földrajzi ismereteinek gyarapítását olyan vonatkozásban is, hogy részint az Ismerd meg hazádat mozgalom keretében, részint a külföldi táborok szervezésében és lebonyolításában igen eredményesen tevékenykedik...

E sorok írója ekkor, 1971-ben, tízévesen, ötödikes kisdiaikként ismerte meg későbbi példaképét, Láng Róbertet, mint osztályfőnökét, biológiai és földrajz tanárát. Mi tagadás féltünk, híre megelőzte, hamar rádöbbsentünk azonban arra, hogy a földrajzi környezet iránti szeretete, a tanulók iránti humanitása határtalan. Világos, precíz és összefüggéseket egyszerű gyakorlati példákkal megvilágító magyarázatai minden figyelmünket lekötötte. Még el sem kezdődött és már vége is volt a földrajz óránknak. Tény, hogy a fegyelmezetlenséget nem tűrte, tudtuk, hogy tanulni kell, mert a „számonkérés réme” minden pillanatban lecsaphat ránk. Természetesen mi is részesei voltunk a programozott földrajzoktatás 1000 főre kiterjedő országos kísérleti oktatásának. Amiről akkor semmit sem tudtunk, meglepődve tapasztaltuk azonban, hogy a tankönyvünket a saját tanárunk írta. Már ez is feltűnést keltett, hiszen nem gyakori, hogy egy falusi általános iskolai tanár országos terjesztésű tankönyv szerzője, miként az sem, hogy doktori címet szerez. Mindebből csak azt érzékeltük, hogy a földrajz más, mint a többi óra, valahogy könnyebben ment az ismeretanyag elsajátítása, s mélyebben megragadtak az összefüggések.

A módszerek és az eredmények Láng Róbert tanár urat igazolták. A földrajz-oktatási kísérlet során: „egy ismeretanyag több fordulatban kerül a tanuló elé, ami a mélyebb, tartalmasabb megértés alapját szolgálja”. A kísérlet előnyeit igazolta, hogy amíg az előző tanévben 2–3 tized különbség volt az új metódus szerint oktatott osztály és a hagyományos között, addig a következőben már 1,5, ami azt jelentette, hogy a programozott osztályban 60–80%-os, míg a kontroll-osztályban 30–50%-os volt a teljesítmény. E teljesítmény-növekedés egy olyan eszköznek is köszönhető, amely a komplex didaktográf nevet kapta, s 10 éves múlta tekintett vissza. Minderről így írt egy 1964-ben megjelent tanulmányában:

„... világviszonylatban is egyre több szó esik az oktatás gépesítéséről, mely – megítélésünk szerint – leghatékonyabb megoldása lesz a fenti problémakörnek (a didaktikai problémákra gondolt). Ez a felismerés vezetett bennünket arra, hogy keressük a megoldás útját. Munkánkat 1961 nyarán kezdtük. Ebben az időben tevékenységünk abból állott, hogy tanulmányoztuk a szakirodalmat, vitakoztunk, a hagyományos didaktikai eljárásokkal igyekeztünk jobb eredményeket elérni, vizsgáltuk a külföldön elterjedt oktatógépek itthoni elkészítésének és alkalmazásának lehetőségeit... Ezekből a felismerésekből kiindulva kíséreltük meg olyan eszközök megalkotását, mely kézi előállítási költségeinél fogva igen rövid idő alatt

elterjeszhető az ország minden iskolájában. Emellett az iskolai oktatásból nem kapcsolja ki a pedagógust, akire – véleményünk szerint – oktatásunk jelenlegi szakaszában még elengedhetetlenül szükség van. Tudatában vagyunk, hogy eszközünk nem veheti fel a versenyt a nyelvi laboratóriummal, vagy ahhoz hasonló modern technikai eljárásokkal készült oktatógépekkel, tehát nem jelentheti távlatokban a didaktikai forradalom megvívását. Sok olyan eszközt ismerünk, mely a modern technika eljárásain alapul, ezáltal hatékonysága többszöröse az általunk készített komplex didaktográfának. Ugyanakkor azzal is tisztában vagyunk, hogy ezeknek az eszközöknek az elterjesztésére, pontosan rendkívül magas árak miatt, hazánkban a legközelebbi évtizedben nem nyílna lehetőség. A mi tanítógépünk – rendkívül egyszerű megoldásával – ennek az évtizednek az áthidalását szolgálná. Kísérleteink bizonyítják, hogy jelentős fejlődést eredményezne a hagyományos didaktika legjobb módszereivel szemben is. Az oktatógép csak egyik része az általunk tervezett programozott oktatásnak, ami csak a mechanizmust biztosítja. A másik része az átadásra szánt anyag, programszerű feldolgozásban..”.

A tanár úr földrajz óráin a didaktográf egy-egy hasábjának mind a négy oldalát használta, valamint az ábrákat egyenként mutatta be, s azokból alkottuk meg következtetéseinket, melyeket Láng tanár úr egészített ki a szükséges információkkal. Mind a következtetések, mind az információs anyag a didaktográf azonos hasábján volt elhelyezve. Ugyanannak a hasábnak az utoljára használt oldalán helyezkedett el az ítélet. A tanítási óra végkövetkeztetései ebben az esetben is az anyag tárgyalásának befejezésekor teljes egészében előttünk álltak, de a részegységeket csak szakaszosan mutatta be.

Közelebbi megvilágítás céljából egy földrajzi anyagot, az ált. iskola ötödik osztályában tanított „Az Alföld éghajlata” c. anyagrészt az alábbiakban mutatom be teljes egészében:

I. hasáb

1. oldal: Hideg éghajlati öv
2. oldal: Mérsékelt éghajlati öv
3. oldal: Forró éghajlati öv
4. oldal: Hazánk: mérsékelt éghajlati övben

II. hasáb

1. oldal: Meleg nyár: +40 C fok
2. oldal: Hideg tél: –30 C fok
3. oldal: Hazánk legmelegebb tája
4. oldal: Nagy hőmérsékleti ingadozás

III. hasáb

1. oldal: Óceáni szél: nyáron lehülés
2. oldal: Óceáni szél: télen olvadás
3. oldal: Májusi fagyok, téli árvizek
4. oldal: Az időjárás hirtelen változhat

IV. hasáb

1. oldal: Duna–Tisza közén ENy-i szél
2. oldal: Tiszántúlon ÉK-i szél
3. oldal: Hatása: forró nyár, hideg tél
4. oldal: Szélirány ÉNy-i, ÉK-i

V. hasáb

1. oldal: A csapadék Ny-ról jön
2. oldal: K felé fokozatosan csökken
3. oldal: Az Alföldön 500–600 mm
4. oldal: Legszárazabb táj: aszály

VI. hasáb

1. oldal: Meleg nyár
2. oldal: Sok napsugár
3. oldal: Öntözés, jó talajművelés
4. oldal: Fejlett nagyüzemi mezőgazdaság

Ha a fenti leírást együttesen vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt anyagrész legfontosabb ítéletei a tanulók vázlatfüzetébe is bekerülő 4. oldalak soraiban csoportosulnak, míg az ítéletekhez vezető következtetések és információk az 1–3. sorban szemlélhetők. Mint az ismertetett példa mutatja, az eszköz igen sokoldalúan használható volt. A tanár úr egyaránt alkalmazta az ismeretlen anyagrészek megértésénél és begyakorlásánál. Kiválóan alkalmas volt nagyobb anyagrészek összefoglalására. Alkalmas arra, hogy feladatot adjon a tanulónak, megadja számára a helyes választ, az önellenőrzés lehetőségeit. A didaktográf előnyeit az alábbiakban foglalták össze (Barna Gy. – Láng R. – Nagy J. 1964):

1. Gondolkodásra késztet, ugyanakkor értékeli az alkotott ítéleteket.
2. Az anyag elsajátítása közben állandóan együtt érik a tanulót a vizuális és auditív ingerek.
3. A 2. következtében a megértés folyamata gyorsul, idő szabadul fel a gyakoroltásra.
4. Rákényszeríti a tanárt a rendkívül logikus órafelépítésre, kérdések pontos fogalmazására, ezáltal csökkenti a tanítási órákon tapasztalható felesleges beszédet, így az abból felszabaduló időt is a produktív munkára fordíthatja.
5. Ebből fakadóan a tanulók gondolkodásmódját is logikussá teszi.

Az iskolai oktatás folyamatában segíti a tanárt az előírt ismeretanyag átadásában, azt gyorsabban emeli az automatizált készség fokára, mint bármely eddig használt didaktikai segédeszköz vagy módszer; rendelkezik a tanítógépek legfontosabb tulajdonságaival; megfelelő program segítségével egyéni tanulás formájában is jól használható.

Mint gyakorló pedagógusok – kik nem rendelkezünk a tudományos kutatómunka feltételeivel –, nem törekedhettünk a probléma megoldásának teljességére, de annak felismerése arra készítetett bennünket, hogy eszközünk megalkotásán keresztül egy lépéssel előrébb vigyük a magyar oktatás ügyét.

Láng Róbert tanár úr négy éves eredményes munkáját az iskolaigazgatónk 1975. június 12-én így jellemezte:

„Ebben a tanévben a 8.a osztálynak volt főnöke (mi is így éreztük és gondoltuk, a szó legnemesebb értelmében). Ezt a közösséget már ötödik osztálytól vezette. Jó képességű osztály volt, de szinte minden gyerek egy-egy külön, illetve különös egyéniség volt, kikből úgy tudott jó közösséget formálni, hogy egyenként nevelte, alakította Őket...”

E sorok írója mit tehet még hozzá egykori igazgatójának korrekt véleményéhez, „mindössze” annyit, hogy a földrajz iránti szeretetemet és elkötelezettségemet egy életre meghatározta. Méltán vallom tanítómesteremnek, s elérkezettnek látom az időt arra, hogy emléktáblát helyezünk el tiszteletére az általános iskolánk falán, hiszen életművének minden gyöngyszeme elpusztíthatatlan tudományos és követendő tudósemberi értékeket hagyott ránk.

Irodalom

- ALMÁSI T. (1958): Minősítési lap. Láng Róbert igazgató 1957/58-as tanévben végzett munkájának értékelése. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.
- BAMA GY. – LÁNG R. – NAGY J.: A komplex didaktográf. Magyar Pedagógia 1964 LXIV 1 sz. pp. 47–57.
- LÁNG R. (1959): Önéletrajz. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.
- LÁNG R. (1962): Önéletrajz. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.
- MAROSVÁRI A. (2008): Kiszombor története II. Kiszombor, p. 568.
- MAROSVÁRI M. (1967): Láng Róbert általános iskolai tanár kiegészítő minősítése. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.
- MAROSVÁRI M. (1971): Láng Róbert általános iskolai tanár kiegészítő minősítése. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.
- MAROSVÁRI M. (1975): Láng Róbert általános iskolai tanár kiegészítő minősítése. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.
- MOLNÁR Z. (1963): Minősítés. Láng Róbert kiszombori általános iskolai igazgatóról. Forrás: Kiszombori Dózsa György Általános Iskola Archívuma.

DÉNES GYÖRGY TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

GÁL ANDRÁS

Dr. Dénes György (1923–2015) tudományos alkotó, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét a 75. születésnapján rendezett ünnepségen több előadó foglalta össze, elsősorban a karszt- és barlangkutatás terén elért eredményeire koncentrálnak. Marosi Sándor akadémikus (1929–2009) az ünnepelt több tudományterületre kiterjedő érdeklődését és tudományos munkáját méltatva, *polihisztorként* jellemezte Dénes Györgyöt, megemlítve azt is, hogy *a történeti földrajzot is műveli*.¹ Hajdú Mihály (1933–2014) nyelvész professzor is úgy vélekedett, hogy Dénes György napjaink egyik kivételes polihisztora, aki azért lehetett *a magyar helynevek kiváló kutatója*, mert sok tudományág, köztük a földrajz- és történettudomány művelésében is maradandót alkotott.² Az 1998-ban tartott ünnepség köszöntő beszédeit, továbbá Dénes György publikációs jegyzékét³ és a tiszteletére írt tudományos dolgozatokat négy évvel később a Karszt és Barlang című periódikában jelentették meg. Halála után Horváth Gergely és Leél-Össy Szabolcs írt nekrológot, összefoglalva és nagyra értékelve Dénes György életművét, geográfiai munkásságát és a Magyar Földrajzi Társaságban folytatott tevékenységét.⁴ 2017. április 21-én, amikor Budapesten felavatták Dénes György emléktábláját, a megemlékezők a tudós életútjának legfontosabb eredményeit vázolták fel, a hangsúlyt a barlangkutató munkásságára és a magyar barlangi mentőszolgálat megszervezésével (1961) kapcsolatos tevékenységére helyezték.

Rövid tanulmányomban Dénes György tudományos tevékenységének csak egy részterületét, a történeti földrajzi munkásságát foglalom össze, mellőzve a Karszt és Barlang c. kiadványban közölt életrajzi adatait.

* * *

Dénes György műveinek 4,5%-a tekinthető történeti földrajznak. Ilyen irányú érdeklődése és kutató tevékenysége Holub József (1885–1962) történésznek és Mendöl Tibor (1905–1966) geográfusnak köszönhető. Tanítómestereinek szemléletét és kutatómódszertanát alkalmazva, a primer források (középkori oklevelek) alapján és a helyszíni vizsgálataival tárta fel az emberi tevékenységek térben releváns folyamatait. A történeti földrajzi kutatásainak térbeli keretét – a karszt- és barlangkutató munkájával összefüggésben – a Gömör-Tornai karsztvidék

¹ Dr. Marosi Sándor akadémikus, a Magyar Földrajzi Társaság elnökének köszöntője. Karszt és Barlang 1998–1999. Budapest, 2002. pp. 5–6.

² Hajdú Mihály: Dénes György, a helynévkutató. Karszt és Barlang 1998–1999. Budapest, 2002. pp. 9–12.

³ Tóth Álmos: Dr. Dénes György publikációinak jegyzéke. In: Karszt és Barlang, 1998–1999. Budapest, 2002. pp. 27–33.

⁴ Horváth Gergely – Leél-Össy Szabolcs: Dénes György (1923–2015). Földrajzi Közlemények 139. évf. 3. sz., pp 250–251.

egy-
m
korban az Észak-borsodi vasvidékhez tartozott. A vasvidék a Sajó közepső, a Rima és a Bódva torkolata közé eső szakaszának két oldalán, az Upponyi-, a Rudabányai- és a Szalonnai-hegység 15–20 km-es körzetében helyezkedett el. Az Észak-borsodi vasvidék áttért Gömör délkeleti szegélyére és Torna vármegyébe is. Dénes György a topográfiai jól körülhatárolható vasvidék Upponyi-hegység körüli területével nem foglalkozott. A karsztvidék és az érintkező terület *középkori történeti földrajzát rekonstruálta*, felvázolva az őstörténeti előzményeket is. Néhány művében teljes fejlődés-történeti összefoglalást is alkotott (Dénes Gy. 1983a, 1998a). Hisztogeográfiai megállapításait az alábbiakban foglalom össze.

* * *

A régészeti leletek szerint a Gömör-Tornai karsztvidék az őskortól a magyar honfoglalásig részlegesen és időszakosan lakott terület volt. A Bódva völgy és tágabb környezetének Árpád-kor végi helynévanyaga (pl. a vasérc jelentésű *ruda*, *rudnok*, *rednek* szó gyakori előfordulása) a *szláv népesség honfoglalást megelőző jelenlétére és tevékenységi rendszerére utal*. Honszerző ősaink a folyó- és patak-völgyekben telepedtek meg, törekedve a természeti környezet erőforrásainak racionális használatára. A táj- és természetierőforrás-használat a megelőző korokban és az Árpád-korban is egymástól elszigetelt (izolált) életterekben történt. A kialakult kultúrtáj-szigeteket a folyó- és patak-völgyek (életvonalak) kapcsolták össze. Az önellátást biztosító agrártevékenység mellett meghatározó jelentőségű volt a vasércbányászat és a kohászat. A Rudabányai- és a Szalonnai-hegységben a hidrotérmális és metasomatikus eredetű felszíni vagy felszínközeli vasérc és a helyenként (pl. Teresztenye és Szőlősárdó környékén) előforduló gypvasérc feldolgozása a vasműves telepek kis kohóiban történt (pl. Imola, Trizs, Felsőkelecsény). A vasolvasztáshoz szükséges fűtőenergiát, a faszenet a településeket övező tölgyerdők biztosították. A bányász, kohász, szerszám- és fegyverkovács települések mellett szükségszerűen kialakultak a szénégető falvak is. Az erdei irtványokat szántóföld vagy legelőterületként hasznosították. Az Észak-borsodi vasipari körzet tehát egymástól földrajzilag elkülönülő, de egymással kooperáló munkahelyegységekből, a felsorolt településtípusokból állt. A tevékenységük révén összetartozó kisebb településcsoportok mikrokörzetet alkottak, pl. az Esztramos-hegy környékén vagy a tornai Galyaság területén.

A környezetétől elkülönülő vasipari körzet működése – stratégiai jelentősége miatt – a hatalom irányítása és ellenőrzése mellett történt. A 10–12. században a Gömör-Tornai-karszt kistájcsoport területén intenzív vastermelés folyt, – a források alapján megállapíthatónál több – telephelyen. A 12. században a vasipari régió szervesen beépült az északi gyeplévényen szerveződő királyi erdőispánságba. A tornai erdőuralom területén *erdő- és vízóvó* települések létesültek, többnyire a királyi udvarházak (birtokközpontok) közelségébe. A vízóvók a királyi halászóhelyeket, a mesterséges tavak és a természetes vízfolyások halállományát őrizték,

gondozták. Mindezek mellett önfenntartó agrártevékenységet is folytattak, földet műveltek és állatokat tenyésztettek. A tornai Galyaság területén, ahol a 12–13. századi betelepülők az erdei irtványföldeken szőlőműveléssel is foglalkoztak. Szőlősárdó környezetében egy szőlő- és borgazdasági mikrorégió alakult ki, mely több évszázadon át funkcionált. A 13. század elejétől kezdődően – a nyersanyagbázis kimerülése miatt – a vasipari termelés fokozatosan áthelyeződött az érclelőhelyekben gazdag Gömör-Szepesi-érchegység területére: a Gölnic-, Sajó-, Csetnek-, Murány-, Turóc-, Balog- és a Rima-völgybe. Később a királyi erdőispánság birtokadományozások következtében megszűnt, az Árpád-korban kialakult vasműves és agrártelepülések a késő középkorban erdőgazdálkodással, szántó- és kertműveléssel és legeltető állattenyésztéssel foglalkoztak.

* * *

Dénes György – alább felsorolt műveiben – az Észak-borsodi vasművesség középkori történeti földrajzát jeleníti meg, igen jelentős forrásbázisra építve. E tárgykörben közölt tanulmányaiban érvényesíti a hisztogeográfia alapkövetelményeit, a genetikai elv alkalmazását, a kauzalitást és a szintézisre való törekvést. Folyamatelemzéseit feltárják a természeti környezet és az ember kölcsönhatásrendszerét, az antropogén tájformálást, a térszerveződést, továbbá az autochton fejlődést és a kívülről érkező kulturális hatásokat. Korszerű szemlélettel és módszerek alkalmazásával olyan tájtörténeti műveket alkotott, amelyek jelentősen gazdagítják az általa vizsgált területtel kapcsolatos tudományos ismereteinket. Az Esztramos és környéke középkori történeti földrajzához (1997), A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza (1998) és A Bódva völgy felső szakaszának Árpád-kori története a tatárjárásig (1999) c. dolgozata az 1970-es évektől megújuló honi történeti földrajz legjobb műveihez sorolhatók.

Összegzésként megállapítható, hogy Dénes György hisztogeográfiai munkássága szervesen beépült a magyar történeti földrajz tudománytörténetébe.⁵

Dénes György történeti földrajzi művei

- DÉNES GY. (1972): Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrási ikerszentélyes templom. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. Miskolc. pp. 83–103.
- DÉNES GY. (1973): A királyi halászóvizek Árpád-kor végi felügyelői, a vízóvók. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc. pp. 65–86.
- DÉNES GY. (1992): Az Aggteleki Nemzeti Park területének Árpád-kori történeti földrajza, I. Gömöri rész. Jelentés. KTM Adattár, Budapest.
- DÉNES GY. (1983a): A Bódvaszilasi-medence 700 éves története. Borsodi Kismonográfia 16. Miskolc.

⁵ Frisnyák Sándor – Kókai Sándor: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989–2014). In: Pap Norbert (szerk.): Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban (1989–2014). Publikon Kiadó, Budapest, 2014. pp. 9–23.

- DÉNES GY. (1993b): Az Aggteleki Nemzeti Park területének Árpád-kori történeti földrajza II. Borsodi rész. Jelentés. KTM Adattár, Budapest.
- DÉNES GY. (1996): A Galyaság Árpád-kori történeti földrajza. Jelentés. KTM Adattár, Budapest.
- DÉNES GY. (1997): Az Esztramos és környéke középkori történeti földrajzához. *Topographia Mineralogica Hungariae*. V. Miskolc. pp. 15–30.
- DÉNES GY. (1997): A Bódva keleti partja középkori vasművességének történeti földrajza. Jelentés. KTM Adattár, Budapest.
- DÉNES GY. (1998a): Történeti áttekintés a XIX. század második feléig. In: Baross G. (szerk.): *Az Aggteleki Nemzeti Park*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. pp. 338–377.
- DÉNES GY. (1998b): A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza. pp. 273–287.
- DÉNES GY. (1999): A Bódva-völgy felső szakaszának Árpád-kori története a tatárjárásig. In: Bodnár M. – Rémiás T. (szerk.): *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. Gömöri Múzeum és Baráti Köre, Putnok. pp. 131–148.

NEKROLÓG POSTA JÓZSEF FÖLDRAJZTANÁR EMLÉKÉRE (1966–2017)

BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA – PETRIK ANNA

Posta József 1966-ben született Tiszalökön. Gyermekkorát Göncön töltötte, majd Tokajban a Tokaji Ferenc Gimnáziumban érettségizett 1985-ben. 1992-ben a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán földrajz–népművelő szakon szerzett tanári oklevelet. 1998 a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen, levelező képzésben földrajz szakos középiskolai tanári végzettséget szerzett. Mindenhol aktív, lelkes hallgató és közösségi ember volt.

Első munkahelye Gönc-höz köti: itt volt képzés nélküli napközis nevelő, majd főiskolai tanulmányaihoz kapcsolódó szakmai gyakorlatát is itt, a Károlyi Gáspár Általános Iskolában és a művelődési házban töltötte. Később dolgozott kollégiumban, középiskolában, felsőoktatásban, tartott tréningeket. Legjelentősebb munkahelye a Heller Farkas Főiskola volt, ahol 2006 augusztusa óta dolgozott. A turisztikai képzésébe kapcsolódott be, ahol a földrajzhoz szorosabban kapcsolódó tárgyakat oktatta. A főiskola integrálódása után az utódintézményekben, a Budapesti Kereskedelmi és Üzleti Főiskolán tudott teljes odaadással tevékenykedni, majd az átalakult Metropolitan Egyetemen is a kollégái és hallgatói is tisztelték, szerették.

Egyénisége, személyes érdeklődése Írország felé vonzotta gyermekkorától. Ez a terület, szűkebb értelemben Írország történeti földrajza lett a kutatási területe is. Ebből két példát kiemelve: rendszeresen részt vett a Magyar Politikai Földrajzi Konferenciákon. Pécsen a 2012. november 15–16-án a VIII. ilyen konferencia a Kulturális sokszínűség, kisebbségek geopolitikája alcímen beleillett a doktori disszertációja témájába és a I. Történeti örökség, történeti problémák szekcióban Írország történeti földrajza a Tudor kolonizációtól a Nagy-Britanniával való unió kimondásáig (1534–1801) címmel tartott elgondolkodtató előadást.

Publikációs tevékenysége is egyre elmélyültebbé vált: A Nyíregyházi Egyetem és a Magyar Földrajzi Társaság által gondozott Történeti földrajzi közlemények 2014/1–2. számában jelent meg: Írország történeti földrajza a kezdetektől az anglo-normann hódításig (kb. Kr.e. 8000 – Kr.u. 1169). Terveiben alaposabb kutatások, és a disszertáció befejezése szerepelt, lelkesen, többször írta, mondta: hogy „*De ez már a következő elemzés tárgyát képezi*”.

Kitartóan szerette a – bizony sokszor mostohának tartott – földrajzot, méltatlankodott, ha a hallgatók hiányos tudással érkeztek a vizsgára, nehezeére esett buktatni. Tanítványai szerették és tisztelték. Előadások után is szívesen

beszélgetett velük nemcsak a földrajzról, hanem az élet más dolgairól, hitről, felelősségről, sportról, szerelemről. Sok hallgató az ő kedvéért a turizmusföldrajz mellett még a gazdaságföldrajzot is felvette a tárgyai közé. Diákjait kiválóan motiválta és lelkesítette. Igazi humanista volt tele humorral. Mindezt kiegészítette szenvedélyes előadásmódja és a szakma iránt érzett, jó értelemben vett fanatizmusa. A Heller Farkas Főiskola gólyatáborainak állandó résztvevője volt oktatóként, vigyázva a táborozókra. Amikor belépett valahová, akkor biztos, hogy szinte azonnal a középpontba került, mindenkihez volt egy kérdése, egy kedves megjegyzése. Soha nem felejtette el női kollégáit felköszönteni Nőnapon és a névnapjukon is. Pozitív kisugárzása azonnal átragadt mindenkire. Nyílt, őszinte ember volt, tanítványaival igényes következetes, de jó barát is.

Váltakozó intenzitással írta a doktori dolgozatát, ha anyagilag megengedhette magának hosszú heteket töltött Írországban, hogy a helyszínen gyűjtsön anyagot a készülő cikkekhez és az értekezéshez. Folyamatosan és sokat dolgozott. A főiskola mellett tanított középiskolában is és hétvégenként trénerként is vállalt munkát.

Betegsége után 2017-ben a tél vége felé egy igazi hideg, havas, szélfúttá napon, Göncön temették el örök nyugalomba. Egy fiatal lelkes igazi földrajztanár veszítettünk el. Emlékét őrizzük együtt!

FÜLEKY GYÖRGY TÁJTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA

GÁL ANDRÁS

Dr. Füleky György gödöllői professzor, a honi tájtörténeti kutatás kiemelkedő egyénisége, a magyar földrajz szerencsi műhelyének aktív szereplője és törekvéseinek támogatója 2018. május 15-én elhunyt. Nekrológ helyett a tájtörténeti kutató és tudományszervező tevékenységét összegző, korábban publikált írásom¹ újraközlésével és adatkiegészítéssel szeretném felidézni, szakfolyóiratunkban is megörökíteni a régióinkhoz és tudományunkhoz is kötődő munkásságát.

* * *

Dr. Füleky György professzor a talaj tápanyagforgalmának és tápanyagszolgáltatató képességének, s ezen belül a foszfor körforgalmának nemzetközi híru tudósa. Hatalmas életművéből mégsem ezzel foglalkozunk, ezt megtette az a tudósgárda, amelyik a „Füleky 70” című tiszteletkötetet írta és szerkesztette (Gödöllő, 2015). Életrajzának és tanári-kutatói munkásságának rövid áttekintése után a tájtörténeti kutatások terén elért eredményeit és tudományszervező tevékenységét ismertetjük.

Füleky György 1945. február 5-én a mai Szlovákiában, a csallóközi Ekecs községben született. Iskolai tanulmányait Budapesten végezte. 1968-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett fizika–kémia szakos diplomát. Pályakezdő éveit az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutató Intézetében kezdte, előbb segédmunkatárs, majd munkatárs és főmunkatársként. Kutatási eredményeit 1974-ben a doktori disszertációjában, négy évvel később „A talaj foszforállapotát és könnyen oldható foszfortartalmát befolyásoló fontosabb tényezők” c. kandidátusi értekezésében foglalta össze.

1983-tól a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen előbb docensi beosztásban dolgozik a Mezőgazdasági Kémia Tanszéken, 1991-től pedig egyetemi tanárként, több ciklusban tanszékvezetőként a Talajtani és Agrokémiai Tanszéken. Oktatói, kutatói, tudományszervezői és tudományos közéleti munkássága mellett tudományos és oktatási dékánhelyettes, 2012-ben dékánként, 2000-től 2003-ig rektorhelyettesként aktív szerepet vállal az egyetem irányításában, a tartami-fejlesztési feladatmegoldásokban. 1998-tól 2001-ig Széchenyi professzori ösztöndíjas. 2008 és 2010 között a Környezettudományi Intézet igazgatója. Tovább sorolhatnánk a felsorolt tevékenységi köröket kiegészítő, tovább gazdagító (pl. tankönyvíró, folyóirat-szerkesztői, konferencia szervező stb.) munkásságát. S ezekről az említett

¹ Gál András: Tájtörténeti kutatások – A múlt megismerése a jövő érdekében – Dr. Füleky György professzor munkássága. In: Gál András (szerk.) (2015): Az abaúji-zempléni tájak tudományos feltárói. Tanulmánygyűjtemény. Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium – Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Szerencs–Nyíregyháza, pp. 159–161.

születésnap tiszteletkötetben dr. Gyuricza Csaba dékán úr Köszöntő c. írásában ad kitűnő tájékoztatást.

A 20. század utolsó harmadában hazánkban is kialakultak olyan tudományos műhelyek, amelyek a Kárpát-medence kultúrtáj-történetét, táj- és természetierőforrás-használatát, az antropogén tájalakítás és az emberi tevékenységi formák (létfenntartási rendszerek) környezetünkre gyakorolt hatását vizsgálják. Így például R. Dr. Várkonyi Ágnes (1928–2014) akadémikus a történeti ökológia, dr. Kázmér Miklós egyetemi docens a környezettörténet, dr. Frisnyák Sándor egyetemi tanár a történeti földrajz, dr. Rácz Lajos a klímátörténet és dr. Füleky György a tájtörténet kutatóit szervezte alkotó közösségbe. A felsorolt diszciplínák művelői azonos témával foglalkoznak, eltérő kutatási módszertannal és forrásokkal. Füleky professzor a honi tájtörténeti kutatások egyik legjelentősebb művelője és tudomány-szervezője. 1996-tól napjainkig – hazánkban szinte egyedülálló módon – tájtörténeti konferenciákat szervezett és azokon a hazai és az országhatárokon túl élő tájtörténeti kutatásokkal (is) foglalkozó tudósokat, tudományművelőket aktivizálta.

A konferenciasorozat előadásait az általa szerkesztett, tartalmas és szép kiállítású, tematikus könyvsorozatban jelentette meg: 1. A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllő, 1996. 455 p. * 2. A táj változásai a Kárpát-medencében. Nyíregyháza, 1998. 431 p. * 3. A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Gödöllő, 2000. 286 p. * 4. A táj változásai a Kárpát-medencében. Az épített környezet változása. Gödöllő, 2002. 287 p. * 5. A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban. Szarvas. 2004. 416 p. * 6. A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban. Tokaj, 2006. 384 p. * 7. A táj változásai a Kárpát-medencében. Az erdélyi táj változásai. Marosvásárhely, 2008. 184 p. * 8. A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájhasználat és táj-átalakítás a 18–20. században. Kalocsa, 2010. 301 p. * 9. A táj változásai a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek a tájban. Keszthely, 2012. 334 p. * 10. A táj változásai a Kárpát-medencében. A vízgazdálkodás története a Kárpát-medencében. Baja, 2014. 235 p. * A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájgazdálkodás, tájtermelés: hungarikumok és helyi értékek a mezőgazdaság területén – történeti áttekintés. Gyöngyös, 2016. 267 p.² A tizenegy kötetben összesen 572 tudományos közlemény jelent meg 3580 oldal terjedelemben, melyet színes táblamelléletek egészítenek ki. A tanulmányok írói között élvonalbeli tudósok, tanárok, tudományos kutatók, egyetemi hallgatók és doktoranduszok egyaránt megtalálhatók. A Kárpát-medence egészével vagy egy-egy történelmi régiójával foglalkozó dolgozatok mellett lokális és mikro földrajzi szintű művek is megjelentek. Füleky professzor az egyes települések vagy kistérségek tájtörténeti vizsgálatait fontosnak tartja és ezeknek is fórumot biztosít a konferenciákon és a gyűjteményes kötetekben. Felfogása szerint minden kistáj és település tájtörténeti

² A felsorolt könyvek Gödöllőn jelentek meg. A könyvcímek után szereplő városnevek a konferencia színhelyei (a szerkesztő).

feltárása hozzásegít bennünket a nagyobb tájegység tudományos szintéziséhez. Nagyon jelentősnek tartjuk azt is, hogy a konferenciákon körvonalazódnak a Kárpát-medence tájtörténetének korszakai, megjelenítve az autochton fejlődés eredményeit és a kívülről érkező impulzusokat (innovációkat). Az egyes témafeldolgozásokban megfogalmazott tudományelméleti megállapítások és módszertani közlemények nemcsak a további tájtörténeti kutatások számára fontosak, a társtudományok művelői is hasznosítják.

Füleky professzor a hazai és nemzetközi konferenciákon kívül egy Nyárád menti kisfaluban, Csíkfalván az ún. Csúrszeminárium hallgatóinak, az erdélyi tanároknak, tudományművelőknek és a helyi közösség tagjainak is tart előadásokat és tanító jellegű beszélgetéseket. Többen említik azt is, hogy a Balaton-felvidéki szőlőbirtokán és borpincéjében is szívesen látja tudós társait és tanítványait, s ezek a találkozások műhelybeszélgetésekké formálódnak.

Füleky György régióink, az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárásában is igen jelentős eredményeket ért el. A COST projekt keretében az európai vulkáni talajokat vizsgálta és ennek során Tokaj, Tolcsva és Erdőbénye területén tárt fel talajszelvényeket. A tokaji és a tolcsvai szelvény leírását a „Soils of volcanic regions in Europe” c. könyvben publikálta. A Bodrogek talajai c. tanulmányával közreműködött a Tuba Zoltán (1951–2009) és Frisnyák Sándor szerkesztésében megjelent „Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája)” megalkotásában (2008). Kérésre elvállalta „A Zempléni-hegység földrajzi lexikona” talajtani szócikkeinek megírását (2009). A földrajzi lexikonban publikált szócikkei közül figyelmet érdemel a Bél Mátyás Tokaj-hegylajai borvidékről közölt minősítési rendszere, mely Füleky professzor megállapítása szerint messze megelőzi a világ bármely részén kialakult borminősítési rendszert.³

Füleky professzor területünkhöz, a történelmi Zemplén vármegyéhez kapcsolódó kutató és szakirodalmi munkássága jelentősen gazdagította természettudományi-tájtörténeti ismereteinket.

³ Füleky György 2009 Bél Mátyás. In: Frisnyák Sándor – Gál András – Horváth Gergely (szerk.): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs, 40 p.

GÖÖZ LAJOS NYÍREGYHÁZI ÉVEI A 90 ÉVES TUDÓS KÖSZÖNTÉSE

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. habil Gööz Lajos professzor gazdag életművéről, a magyar felsőoktatásban és a tudományos életben elfoglalt helyéről és szerepéről az elmúlt évtizedekben sok tanulmányt írtak. Életútját a közelmúltban megjelent *önéletrésében* foglalta össze csaknem félszáz oldal terjedelemben.¹ Memoárjában a véletlenszerű, de meghatározó jelentőségű pillanatokot éppen úgy megjeleníti, mint munkásságának legfontosabb helyszíneit és eredményeit. A teljesítményeit rendre felsorolja, elhelyezve egy fejlődésfolyamatban, és azok szakmai értékelését a pályatársaktól idézi. Művében nem csak időrendben, több ponton is említi az alma matert jelentő sárospataki református gimnáziumot, ahol kialakult a természettudományi érdeklődése, hite, erkölcsi értékrendje és küldetés tudatos életfelfogása.

A pataki szellemiség a valláserkölcstalaján fejlődött ki és öröklődött nemzedékről nemzedékre. Az iskola tudós tanárai – folytatva az évszázados hagyományokat – értékteremtő munkára, progresszív társadalmi tudat- és felelősség

¹ Gööz Lajos (é.n./2018): *Életutam*. In: *Horn János* szerk. *Életutak – föld- és műszaki tudományok V. (záró)*. Bányász Kulturális Alapítvány, Budapest, pp. 62–110.

vállalásra, *a közösség és a haza szolgálatára* nevelték a tanítványokat. Mint a pályakép-vázlatából is kitűnik, a változó világban *alkalmazkodó értelmiségiként* a szakmai munkájával magas fokon igyekezett megfelelni a követelményeknek, miközben *megőrizte a szüleitől és tanáraitól megörökölt értékrendjét*.

A kilencvenedik születésnapját köszöntő írásomban 1973-tól napjainkig terjedő *tanári és tudományos alkotó tevékenységét foglalom össze*, mellőzve az említett önéletrírásában közölt egyéb életrajzi adatokat.

* * *

Gööz Lajos a földrajztanári diplomája átvétele után először a honvédséghez került (1950–1960), majd Kertai György akadémikus felkérésére a hazai földgáz-és kőolajkutatásban kamatoztatta tudását (1960–1973).

Tanári pályafutását 1973-ban a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán kezdte, docensi beosztásban. Pályázat nélküli kinevezését Miklósvári Sándor minisztériumi osztályvezető kezdeményezte, melyet a következő tanévben a főiskolai tanács véglegesített.² Nyíregyházán hamar beilleszkedett a tanszéki kollektívába és kiépítette kapcsolatrendszerét a főiskola meghatározó tanáregyéniségeivel, a megyei és városi tanács település- és területfejlesztéssel foglalkozó szakembereivel. Tanszéki munkakörében kettős feladatot látott el: egyrészt a csillagászat, a geológia és a természetföldrajz oktatásával, másrészt – kutatóműhelyünk régió kutatási programjához csatlakozva – Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gazdaságfejlesztését alapozó földtani és tájföldrajzi kutatásokkal foglalkozott. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék nem volt számára ismeretlen terület, kőolajkutatóként már dolgozott ezeken a helyeken és ismerte a megelőző korok tudományos eredményeit is.

A Nyíregyházához kötődő munkássága a most kilencven éves tudós eddigi életútjának éppen 50%-a, s erre az időszakra tehető alkotó tehetségének teljes kibontakozása, szakmai elismertsége, amit – sok más tényezővel együtt – az is bizonyít, hogy *a tudományos dolgozatainak több mint 90%-a 1973 után jelent meg*.

Tanári munkássága

Gööz Lajos tanári munkájában egyrészt mintakövető volt, épített nagy tanító-mestereinek példaértékű tevékenységére, másrészt önálló munkastílus kialakítására törekedett. Tanszékvezetőként – felismerve tehetségét és szakmai törekvéseit – olyan előadások és gyakorlati foglalkozások tartására kértem fel, amelyek során hasznosíthatta a kutatói pályáján szerzett elméleti és módszertani tudását. Az érdeklődési körének megfelelő tantárgyfelosztáson kívül munkafeladatainak

² Margócsy József (2008): *Una ex illis ultima*. In: *Hanusz Árpád* szerk. Tiszteletkötet Dr. Gööz Lajos professzor 80. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza, pp. 167–168.

időbeosztása (a heti tanóráinak két-három napra koncentrálása) is segítette szakmai előrehaladását, tudományos kutató és tudományos közéleti tevékenységét. Idő múlásával Gööz Lajos (1982-től főiskolai tanár) már nem csak a tanszék kiemelkedő tagja, az egyetemi és főiskolai geográfusok körében is tekintélyes kutató-tanárként tisztelik. Főiskolánkon a geológia, az ásvány- és kőzettan, az általános természetföldrajz és a csillagászat oktatásával foglalkozott, majd amikor a tantervi követelmények lehetővé tették, a kutatómunkájával összefüggő speciális kollégiumokat is tartott.

A földrajztanárképzés tartalmi feladatainak teljesítése mellett az oktatás tárgyi feltételeinek fejlesztésében is aktívan részt vett. Ilyen feladatvállalása volt a csillagvizsgáló létesítése és fejlesztése, majd kiegészítése a csillagászati oktatást és az ismeretterjesztést is szolgáló kisplanetáriummal és a főiskolai campus kertjében elhelyezett szép napórával. A tanszéki csillagda az alapítást követő években igen látogatott volt. Az oktatási feladatok és a tudományos megfigyelések mellett közművelődési feladatokat is ellátott.

Gööz Lajos minden évben vezetett geomorfológiai terepgyakorlatokat, hazai és külföldi tanulmányutakat és fakultatív jellegű ásvány- és kőzetgyűjtő terepbejárásokat (elsősorban a Mátrában, a Bükkben és a Zempléni-hegységben). Az 1970-es évek vége felé hallgatóinkkal két alkalommal is részt vett a sümegi Mogyoródomb neolitikori tűzkő-kovakő bányák ásatási munkálataiban.

1989-ben – a Soros alapítvány támogatásával – huszonkét tanárjelölt és tanszéki oktató észak-amerikai tanulmányútját vezette. A több mint félévszázados tanszék- (intézet-) történetünk e legnagyobb – tér- és időterjedelemben is első helyre sorolható – tanulmányút nemcsak a hallgatók, az oktatók tudását és valóságismeretét is jelentősen gazdagította.

Később, 1993-tól kezdődően – a Wolverhamptoni Egyetem Földrajzi Intézetével kötött megállapodásunk alapján – több alkalommal vezetett tanulmányutat Nagy-Britanniába, ahol a vendéglátó intézmény hallgatóival együtt ösföldrajzi-környezettani vizsgálatokat folytattak és a természetvédelem földtudományi témakörével foglalkoztak. Intézeteink együttműködését 1992 tavaszán alapozta meg, amikor professzori ösztöndíjasokként mindketten hosszabb időt töltöttünk a Wolverhamptoni Egyetemen. Korábbi kapcsolatainak köszönhetően, lehetőségünk nyílt arra is, hogy felkeressük a nagy egyetemek (London, Cambridge, Oxford stb.) földrajzi intézeteit és a helyszínen tanulmányozzuk a tanár- és geográfusképzés tárgyi feltételrendszerét, tartalmi és módszertani kérdéseit. A Wolverhamptoni Egyetem tanszékvezetője már akkor jelezte, hogy szeretné felkérni Gööz Lajost meghatározott stúdiumok tartására vendégprofesszori szerepkörben. A kinevezésére csak 1996-ban került sor, s ettől kezdve három éven át, szemeszterenként hat hetes időkeretben tartotta elméleti és gyakorlati foglalkozásait.

A 20. század utolsó évtizedében meghívott professzor, illetve óraadóként tanított a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetem földrajz-ökológiai tanszékén és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán is. A beregszászi földrajz

tanszék a nyíregyházi geográfusok alapító és három-négy éves fejlesztő munkájának eredménye. A tanterv és a tantárgyi tematikák kimunkálása, az oktatás-szervezés és tanítás mellett a tárgyi feltételek megteremtésében is közreműködünk, elsősorban a szakkönyvek, atlaszok és falitérképek adományozásával és az eszközbeszerzések segítségével. Gööz Lajos ebben a kollektív tanszéképítő munkában előadások tartásával és Kárpátalja földtudományi – a bányászat témakörére összpontosító – kutatómunkájával, mások a régió természetföldrajzi és hisztogeográfiai vizsgálatával, tanulmányok megjelentetésével járultak hozzá.

A tanári tevékenységünk szerves része a jegyzet- és tankönyvírás, a tanári segédkönyvek és egyéb módszertani kiadványok készítése. Gööz Lajos „A csillagászati földrajzi gyakorlatok” c. jegyzet írásán kívül társszerzőként közreműködött a „Magyarország földrajza”, a „Kontinensek földrajza”, továbbá a „Budapest és a megyék földrajza” c. főiskolai tankönyvek és a „Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei földrajzi olvasókönyv” két kötetének megalkotásában is.

A Bokros-csomagnak nevezett megszorító kormányzati intézkedések (1995) a tanszékét súlyosan érintették: Gööz professzort, az oktatói közösség egyik legaktívabb tagját nyugdíjazták és egy fiatal kollégánk státuszát megszüntették.

Gööz Lajos – a sérelme ellenére – hűséges maradt a tanszékhez, a kutatóműhelyünk tagjaként tovább folytatta makro- és mikroregionális szintű tudományos tevékenységét. Tanszéki szobáját megtarthatta, a kutatás tárgyi feltételeit a földrajz tanszék továbbra is biztosította. Az anyagi alapok (pályázati pénzek) még több évre rendelkezésére álltak, a folyamatosságot pedig újabb támogatások tették lehetővé. 1998-tól, miután a Wolverhamptoni Egyetemen befejezte vendégtanári munkáját, előbb a főiskola Környezettudományi Tanszékén, majd később – amikor a feltételek lehetővé tették – a Földrajz Tanszéken is tanított óraadó tanárként. A tantervi programban szereplő tantárgyak mellett szakkollégiumot is tartott a természeti erőforrások, a környezetgazdálkodás és a környezetvédelem témaköréből.

Gööz Lajost szakterületünk természettudósaként, *Schweitzer Ferenc* professzor szerint polihisztorként – a földtudományok számos területének kiváló ismerőjeként tartják számon.³ Sokoldalúságát bizonyítja az is, hogy az oktatómunkában, a konferencia előadásokon és a tudományos műveiben az általa vizsgált témák társadalom- és gazdaságföldrajzi összefüggéseit is megfogalmazza, jelezve az eredmények gyakorlati felhasználásának különféle lehetőségeit.

Gööz Lajos kiemelkedő oktató és tudományos alkotó tevékenységét 2005-ben a Főiskolai Tanács *professor emeritus* cím adományozásával ismerte el. 2009-ben a megyei önkormányzat a régiókban folytatott több évtizedes, a település- és területfejlesztést is szolgáló tudományos kutatómunkájáért Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Príma-díj* kitüntetésben részesítette.

³ Schweitzer Ferenc (2008): Előszó. In: *Hanusz Árpád* szerk.: Tiszteletkötet Dr. Gööz Lajos professzor 80. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza. 7 p.

Tudományos munkássága

Gööz Lajos tanári pályafutását megelőző kőolaj- és földgázkutató munkássága gyakorlati jelentőségű volt, nemzetgazdasági célokat szolgált. Kutatásvezetőként egy-egy nagyobb időszak feladatteljesítését összegző jelentései és a kapcsolódó dokumentumok a vállalat kéziratárába kerültek. Írásait titkosították, tehát nem volt alkalma a kutatási eredményeit publikálni.

1966-ban elkészítette és *summa cum laude* minősítéssel megvédte a hazai szénhidrogének földrajzát elemző egyetemi doktori disszertációját, mely később alapját képezte a docensi kinevezésének. Kutatópályájának eredményeit és a tudományos műhelyekkel kialakult kapcsolatait főiskolánkon – kedvező munkahelyi környezetben – tudta felhasználni, most már publikáló tanárként. 1994-ben *kandidátusi fokozatot szerzett*, majd 2000-ben *habilitált* a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen. 2002-től *habilitált* egyetemi magántanárként tagja a pécsi Földtudományi Doktori Iskolának.

Gööz Lajos a nyíregyházi éveit alatti kutatóként a Kárpát-medence természeti erőforrásaival (a geotényezők összességével), kiemelten a *megújuló energiaforrások tudományos vizsgálatával foglalkozott*, de – alkalmi megbízásoknak eleget téve – lokális és mikroregionális szintű geográfiai témafeldolgozásokat is vállalt (pl. Kazincbarcika földrajza, Szerencs város monográfiája, A Zempléni-hegység földrajzi lexikona stb.). A földtudomány művelői pozitívan fogadták a megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos kutatási eredményeit, amelyet az 1970-es években a hazai, később a nemzetközi konferenciákon (az európai országokon kívül Ázsiában és Észak-Amerikában) is előadhatott. Kormányközi megállapodás alapján *tudományos tanácsadó és kutatóként dolgozott Japánban, Kínában* és rövidebb ideig más országokban is. A hazai és külföldi folyóiratokban megjelent közleményeit gyűjteményes kötetekben is megjelentette (The natural resources of Hungary. Towards a sustainable future. Nyíregyháza, 2003., Az ember térben és időben, Nyíregyháza, 2004., Energetika jövőjében. Magyarország megújuló energiaforrásai. Nyíregyháza, 2007).

Gööz Lajos szakirodalmi munkásságának legjelentősebb műve a „*Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természeti erőforrásai*” c. könyve, amely több mint két évtizedes kutatásainak tudományos szintézise (Nyíregyháza, 1999. 370 p.). A könyv a régióknak fejlesztését megalapozó adat- és tudományos információbázis. Pécsi Márton akadémikus szerint olyan egyszemélyes alkotás, amelyhez hasonlóakat specialistákból álló munkacsoportok szoktak felvállalni.⁴

A táj- (természeti erőforrás-) használat történelmi változásairól a Kárpát-medence (és egyes nagyrégióinak) történeti földrajzáról rendezett nyíregyházi (1996–2004) és a szerencsi tájöldrajzi konferenciasorozat szekcióülésein (2001–2018) is tartott

⁴ Pécsi Márton (1999): Előszó. In: *Gööz Lajos: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természeti erőforrásai*. Nyíregyháza, 5. p.

előadásokat.⁵ A konferenciákon elhangzott, egyrészt Tokaj-Hegyaljával és a környező kistájakkal foglalkozó előadásai és tanulmányai tartalmaznak hisztogeográfiai elemeket is. A Zempléni-hegység és környéke iránti szeretete és tudományos érdeklődése a sárospataki diákéveivel függ össze.

* * *

Dr. Gööz Lajos – mint e rövid köszöntő írásomból is kitűnik – *sikeresen teljesítette életprogramját*. Tanári és tudományos munkájával, tudományos közéleti tevékenységével maradandóan beírta nevét a Nyíregyházi Egyetem (és jogelőd intézménye), valamint a magyar földrajztudomány történetébe. Sikeres pályafutása – tehetsége, szakmai felkészültsége és az idegen nyelvek tudása mellett – a törekvéseit mindenben segítő tanszéki munkahelyi környezetnek is tulajdonítható.

Egykori tanszékvezetőjeként hálásan köszönöm, hogy gazdag életművével – tudós munkatársaihoz hasonlóan – növelte oktató és tudományos műhelyünk hazai és külföldi elismertségét. Értékteremtő és -közvetítő tevékenységével – ahogy a pataki diákévei alatt megtervezte – *a magyar hazát szolgálta*. Kívánom, hogy minél tovább tartson e szolgálata. Isten éltesse!

⁵ Horváth Gergely (2018): A szerencsi konferencia-sorozat története. In: *Horváth Gergely szerk.: A magyar földrajz szerencsi műhelye. Tiszteletkötet Dr. Gál András kutató-tanár és gimnáziumi igazgató tiszteletére. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs, pp. 13–32.*

KÖNYVISMERTETÉS

A MAGYAR FÖLDRAJZ SZERENCSI MŰHELYE

Szerkesztette: Dr. Horváth Gergely
Kiadó: Szerencs Város Önkormányzata
Szerencs, 2018. 360 p.

KÓKAI SÁNDOR

A magyar földrajz szerencsi műhelye c. kötet a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete (és jogelődje) valamint a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium 2001-től 2018-ig tartó közös szervezésű konferenciasorozatának történetét foglalja össze és közli a záró rendezvényen elhangzott előadások anyagát.

A könyv alapvetően két részre tagolódik: az első a tájföldrajzi konferenciák témaköreit, a szervezésfolyamat történetét és a rendezvénysorozaton kívüli tudományos alkotásokat ismerteti.

Az Előszó írója, *Koncz Ferenc* polgármester magas fokon nyilatkozik a műhely eredményeiről, és a műhelyalapító mester, *Gál András* kutató tanár, gimnáziumi igazgató alkotó és tudományszervező tevékenységéről, amely szerves része a város művelődéstörténetének. *Boros László* a műhelylétesítés előzményeiről, az egyetemi (főiskolai) földrajztudományi intézet és a gimnázium közös értékalkotó és -közvetítő munkájáról, kiemelten Gál András tájföldrajzi és hisztogeográfiai kutatásairól írt tanulmányt. *Horváth Gergely* – az Eötvös Loránd Tudományegyetem főiskolai tanára – a szerencsi konferencia-sorozat és azzal összefüggő könyvkiadás és egyéb műhelymunkák történetét dolgozta fel.

A három szerző értékelése egybehangzó: a tizenöt tájföldrajzi konferencia mintegy 400 előadása és azok anyagának megjelentetése jelentősen gazdagították a Kárpát-medencével kapcsolatos tudományos ismereteinket.

Kezdetben – az eredeti programtervnek megfelelően – a konferenciákon az előadók a Zempléni-hegység és környéke természet-, társadalom- és gazdaságföldrajzi kutatáseredményeit ismertették. Később, *Marosi Sándor* (1929–2009) akadémikus kezdeményezésére a régióval foglalkozó konferenciasorozat átalakult a Kárpát-medence táj- és történeti földrajzára koncentrálnak tudományos tanácskozássá. A témafeldolgozások térbeli keretének megváltoztatása mellett az időhatárok is módosultak (895–1920), amelyeket szükség esetén mindkét irányba át lehetett lépni. Az előadásokat többnyire egyetemi és főiskolai oktatók, tudományos kutatók, köztük élvonalbeli tudósok tartották. A 13–14. konferencián, amely a Kárpát-medence történeti vallásföldrajzával foglalkozott, egyházi főméltóságok, érsekek és püspökök, egyháztörténet-írók is szerepeltek. A konferenciaszervezők nagy érdeme, hogy a környékbeli múzeumok és levéltárak

tudományos munkatársai, a korábban elszigeteltségben tevékenykedő mives kismesterek, a helytörténészek és földrajztanárok is lehetőséget kaptak kutatási eredményeik bemutatására és a szakmai kapcsolataik építésére. A rendezvénysorozat interdiszciplináris jellegűvé vált, a geográfus szereplőkön kívül régészek, történészek, néprajztudósok, biológusok és más szakterület tudományművelői tartottak előadásokat.

A szerencsi konferenciákon – manapság ritkaságszámba menően – nem volt regisztrációs költség, a teljes ellátást, több napos rendezvény esetén a szállást is a rendezők térítésmentesen biztosították és az előadásokat tartalmazó könyvek tiszteletpéldányait a tanácskozás napján átadták a szerzőknek. A szerencsi műhely közel két évtizedes működésének anyagi feltételeit – Gál András kitűnő kapcsolatainak és kitartó szervező munkájának köszönhetően – a Tokaj-Hegyalján élő vagy innen elszármazó értelmiségiek, kis- és nagyvállalkozók, lelkes lokálpatrióták biztosították. (A műhelytörténeti leírásban nem szerepel, de fontosnak tartom megemlíteni, hogy az indulási szakaszban a rendezvényeket az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és annak elnöke, *Kecskés Mihály* /1931–2013/ professzor is támogatta).

A tizenöt konferencia előadásait tizenhét kötetben jelentették meg összesen 7086 (B5 méretű) oldalon. Az összes tanulmány 49,7%-a a Zempléni-hegység és környéke (a Bodroghköz, a Taktaköz, a Harangod és a Hernád-völgy) természet- és társadalomföldrajzával, illetve tájtörténetével foglalkozik. A Tokaj-Hegyaljai történeti borvidék természetföldrajzát, a táj-(természeti erőforrás-) használat idő és térdimenzióit elemző tanulmányok gyakorlati jelentőségűek, felhasználhatók a település- és területfejlesztési tervek kimunkálásához. A Kárpát-medencéről, az egyes tájegységekről, régiókról és településekről írt tanulmányok 42%-kal, a tudománytörténeti művek 8,3%-kal részesedtek az összteljesítményből.

Az egyetem és a gimnázium földrajzi műhelyéhez kötődő tudományművelők a konferenciáktól függetlenül is vállaltak feladatokat. S ezek közül Szerencs város monográfiája (2005) és a Zempléni-hegység földrajzi lexikona (2009), hazánk első ilyen jellegű alkotása a legjelentősebb. Készültek a régiókhöz kapcsolódó tudománytörténeti művek és tiszteletkötetek is, s ezekkel együtt a szerencsi műhelyből mindösszesen 8400 oldal terjedelmű – döntő mértékben *eredeti kutatási eredményeket közlő* – anyag került megjelentetésre.

A szerencsi konferenciák és azzal összekapcsolódó – a Zempléni-hegység és környéke táj- és történeti földrajzi kutatómunkák – kezdeményezőjével és irányítójával, *Frisnyák Sándor* ny. tanszékvezető egyetemi tanárral a hivatkozott művek csak érintőlegesen foglalkoznak, tekintettel arra, hogy munkásságával 2010-ben „A történeti földrajz megújítója” című tanulmánygyűjteményben, majd a nyolcvanadik születésnapjára (2014) megjelent tiszteletkötetben részletesen foglalkoztak.

A magyar földrajz szerencsi műhelye megnevezés Marosi Sándor akadémikustól származik, aki jelenlétével és szerepvállalásával rangot adott a

tudománytörténeti jelentőségű rendezvénysorozatnak. *Tóth József* (1940–2013) rektor-professzor és *Kocsis Károly* akadémikus, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatója is azok közé tartozik, akik a kezdetektől fogva hathatósan támogatták-segítették a műhelyszervezők és műhelytagok törekvéseit. Talán nem túlzás, ha recenzens- és a könyv lektoraként azt állítom, hogy *a szerencsi műhely tudományos teljesítménye maradandóan beépül a honi földrajztudomány történetébe.*

S végezetül felsorolom a konferenciák rendező testületeit, jelezve ezzel, hogy *az eredmények eléréséhez szakmai összefogásra és együttműködésre volt szükség:* Bocskai István Katolikus Gimnázium, a Nyíregyházi Egyetem Turizmus- és Földrajztudományi Intézete, a Magyar Földrajzi Társaság Nyírségi Osztálya, az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága.

A kötet második egysége a 15. tájföldrajzi konferencián elhangzott előadásokat, vagyis Gál András tiszteletére írt tudományos közleményeket tartalmazza.

Az előző konferenciákhoz hasonlóan most is szép számmal szerepeltek a zempléni témák. *Paládi-Kovács Attila* akadémikus a plenáris ülésen elhangzott előadásának írásos anyaga a történelmi Zemplén megye néptörténetét foglalja össze, több idősíkra tagolva, részletesen elemezve az etnikai változásfolyamatot. Ehhez a témához kapcsolódik *Csüllög Gábor*, *Horváth Gergely* és *Munkácsi Béla* tanulmánya, amely Zemplén megye népességének anyanyelvi tagolódásának földrajzi jellemzőit, etnikai térszerkezetét tárgyalja az 1910-es összeírás alapján. *Boros László* a megye legkisebb, már a 16. században topográfiailag körülhatárolható gazdasági mikrorégióját, Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságnak történeti földrajzát vázolja fel a 20. századig terjedően. *Hevesi Attila* a Zempléni-szigethegységnek nevezett természetföldrajzi kistáj egyik kiemelkedő, napjainkban csaknem elfeledett földtudományi kutatóját, Strömpl Gábor (1885–1945) munkásságát méltatja. A Tarbucka és környéke tájgazdálkodásának történeti-néprajzi jellemzőit a 18. századtól a 20. századig terjedően *Viga Gyula* foglalta össze. *Hanusz Árpád* és *Drotár Nikolett* írásműve azt bizonyítja, hogy a természeti és az épített örökség mellett a szellemi örökség, a csodarabbi mítosz új turisztikai vonzóerő Tokaj-Hegyalján.

A régióval kapcsolatos hisztogeográfiai elemzések közül *Csorba Csaba* a Borsodi-Mezőség tájtörténetével foglalkozik, a reformáció századaira koncentráltan, *Dobány Zoltán* pedig három folyómenti térség – a Tataköz, a Hernád-völgy és a Sajó mente – településeinek földhasznosítását, idő- és térbeli változását vizsgálja négy időkeresztmetszetben, igényesen megszerkesztett 17 darab saját szerkesztésű színes térképpel és néhány kördiagrammal is illusztrálva. *Suba János* a topográfiai felméréshez szükséges háromszögelési pontok Borsod-Abaúj-Zemplén megyei alaphálózatát ismerteti. A megyeszékhely Miskolc településszerkezetének történelmi fejlődését és mai tagolódását *Csapó Tamás*, *Kovács Gábor* és *Lenner Tibor* tanulmánya vázolja fel, a funkcionális övezeteket

megjelenítő színes térképen is. A Miskolc körül kialakult agglomeráció társadalmi-gazdasági állapotát *Kristóf Andrea* tanulmánya tárja fel, tematikus térkép-sorozattal illusztrálva.

A tanulmánygyűjtemény harmadik csoportját képezik azok az írásművek, amelyek a Kárpát-medence vagy egy-egy tájegység múltbeli állapotrajzával és a táj- (természeti erőforrás-) használat jellemzőivel, változásfolyamatával és történetével foglalkoznak. Ide sorolható *Frisnyák Sándor* Kárpát-medence vásárvonalairól, vásárvárosairól és egyéb gazdasági térszerkezet formáló erővonalairól és erőközpontjairól írt tanulmánya és *Rácz Lajos* éghajlattörténeti dolgozata a kisjégkorszak mezőgazdasági terméskatasztrófáiról. *Baranyi Béla* a határmentiség, a határrégiók és a határok nélküli Európa témakörét a regionális tudomány és a történeti földrajz megközelítési szempontjai szerint tárgyalja. A 20. századi magyar államterületi és államhatár-változások történeti politikai sajátosságait *Hajdú Zoltán* tanulmánya foglalja össze. *Beluszky Pál* tanulmánya Pellet – avagy a közigazgatási központok „magyarosító” hatása a dualizmus korában (1865–1918) címmel jelent meg, gazdag adatbázissal (nyolc statisztikai táblázattal) is hitelesítve megállapításait. *Kókai Sándor* – szakterületünk egy régi mulasztását pótolva – a 19. század közepétől kibontakozó magyarországi modern urbanizáció első szakaszának (városrobbanás) eredményeit foglalja össze az 1870. évi népszámlálás adatai alapján. A 19. század terület- és gazdaságfejlesztésének kiemelkedően fontos alkotóelemét, a vasúthálózat kialakulását, fejlesztését és ennek részeként a Tiszavidéki Vasút államosításának történetét *Majdán János* dolgozta fel. *Gulyás László* értekezésében a magyar állam és a rutének viszonyát vizsgálja 1914-től 1918 szeptemberéig. *Nagy Miklós Mihály* dolgozatában az 1918–1919. évi honvédő háború katonaföldrajzi elemzését adja és összegzésként megállapítja, hogy a „*honvédő háború elvesztésének okát a politikai és katonai célok közötti geográfiai viszonyrendszer deformálódásában kell keresnünk.*” A Székelyföld mofettáiról *Gööz Lajos*, a Tiszazug folyószabályozás előtti földhasznosításáról, differenciált ártéri gazdálkodásáról *Versegházi Béla* közöl értékes információkat. S végül *Kozma Katalin* ajánló bibliográfiája a honi történeti földrajz tudománytörténetével kapcsolatos műveket közli. A könyvben megjelent tudományos dolgozatokat száznál több térkép-vázlat, szemléltető ábra és fénykép illusztrálja.

Könyvismertetésem befejezéseként Horváth Gergely professzort, a kötet szerkesztőjét idézem: „*A magyar földrajz szerencsi műhelyének 2001-től 2017 tavaszáig terjedő tudományos és tudományszervező tevékenysége szinte egyedülálló és modellértékű a honi földrajztudomány történetében.*”

Megjegyzésem: a szerencsi műhelytörténet egyben intézet- (tanszék-) történet is.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

FRISNYÁK SÁNDOR

Tájhasználat és antropogén tájformálás
a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt 1

TÖKÉS TIBOR

A francia és a magyar megyerendszer
kialakulásának és fejlődésének hasonlóságai és különbségei
a történelmi Franciaország és Magyarország példáján 19

CSORBA CSABA

A Kárpát-medence várai és környezeti hatásuk 35

VERESEGYHÁZI BÉLA

A Nagykunság népessége a 16. században 48

KOZMA KATALIN

Orczy Lőrinc ármentesítő és folyószabályozó
munkássága a Felső-Tisza vidékén 59

KÓKAI SÁNDOR

Etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalak
és az asszimiláció lehetséges szinterei a Bánságban 69

SUBA JÁNOS

Hadifelmérés az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében
az I. világháború idején (történelmi áttekintés) 95

KORMÁNY GYULA

A rétközi Tisza-szakasz hullámterének területhasznosítása
a XIX–XX. század fordulójától napjainkig 106

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

NAGY MIKLÓS MIHÁLY Jegyzetek Konrad Kretschmer történeti földrajzi monográfiájához	125
KÓKAI SÁNDOR Dr. Láng Róbert földrajztanári és szakmethodikai munkássága	131
GÁL ANDRÁS Dénes György történeti földrajzi munkássága	139
BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA – PETRIK ANNA Nekrológ Posta József földrajztanár emlékére (1966–2017)	143
GÁL ANDRÁS Füleky György tájtörténeti munkássága	145
FRISNYÁK SÁNDOR Gööz Lajos nyíregyházi évei – A 90 éves tudós köszöntése	148

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR A magyar földrajz szerencsi műhelye	154
---	-----

